Аповесць

Найдорф

Частка першая

ЗАСЛОН

I

Пагурак гарэў ад мін...

Гарэў пад'ялевец, туды, пад балота, у шэрых лазовых кустах – сырым сінім дымам, чуваць было, як ён сіпеў, што на скавародзе; тлела сухая альха ля ракі, вымерзлая за зіму і патрэсканая ад сонца і ветру, якую тут, ля Пагурка, ніхто не агледзеў – па дровы з Венеры ездзілі зімой па ўмерзлым балоце далей, пад самыя Партызанскія лагеры,– і яна стаіць ачарнелая ў галлі і жоўтая – без кары; сюды, бліжэй на пасеку, пад акопы, трашчаў у агні густы і высокі, у калена, буры верас з леташнімі прыліплымі сінімі вочкамі; хапаўся полымем сівец, і яно хліпала на зямлі, белае на сонцы і ад таго калючае – сцёбала па вачах...

На пасецы ля дарогі, дзе зарыўся ў зямлю заслон, немцы паклалі былі міны блізка ля акопаў, перад самым носам, і загарэліся пні. Пасека цягнулася ад самай Венеры – ад ям, дзе хавалі на зіму бульбу, да Пагурка – невялікага ўзгорка перад

балотам, парослага старымі дуплаватымі асінамі,– цягнулася добрую вярсту і дробным соснікам ля дарогі вяла далей, да Гарбатага Моста, у старасвецкі ельнік, які падыходзіў за Пагуркам пад Партызанскія лагеры. Ля ям пасеку раскарчавалі калгасам перад самай вайной – варочалі трактарам пні, і там цяпер краталася ад ветру жыта, высокае, густое; сюды, пад Пагурак, зямля была без клёку, адзін жоўты пясок, і пнёў людзі не чапалі. Пні абгнілі, асунулася зверху трухлявая абалонь, тырчалі толькі ценкія шэрыя, сухія асяродкі, як старыя спіцы са з'езджанага кола; крані тапаром – чырвоныя ад смалы. Яны гарэлі цяпер густым чорным полымем, ціха, як свечкі, засцілаючы дымам пасеку і дарогу ля ям, куды трэба было ўзірацца, не спускаючы вачэй.

Жаваранка глядзеў, як цячэ ўперадзе з пня смала на жоўты пясок і тады па пяску паўзе да акопа полымя, вузенькім і доўгенькім язычком, як гадзюка. Пень быў высокі, вышэй калена, і дым з яго валіў, што з коміна. Пасля Жаваранка ўбачыў, як загарэлася перад акопам зямля – жоўты пясок – латочынай. Даўняя, невядома якіх гадоў, астылая смала – ён як помніў, дык пасека была ўжо выразана – узялася ў вялікія, па бульбіне, круглыя жоўтыя камкі: яны стукалі пад рыдлёўкай, калі Жаваранка капаў акоп, і цяпер пыхнулі ад агню, што порах.

Жаваранка падцягнуў бліжэй да сябе аўтамат, як усё роўна хаваў ад агню – на зямлі, на жоўтым пяску асталася гладкая баразна ад круглага дыска,– і, стаўшы ў акопе на калені – дагэтуль ляжаў увесь час,– ссунуў на патыліцу кепку і пачаў выцірацца ад поту. Не было чым дыхаць ад дыму, і душыў кашаль.

Ён доўга дыхаў з сябе, пасля, засіліўшы жменю слізкага, як проса, жвіраку, сыпануў ім з размаху па друзалках смалы – тушыў агонь. Убачыў адразу, як затрос кулаком збоку ў пад'ялеўцы Кім Ушакоў. Чуваць было, як ён цадзіў праз зубы:

– Р-рукі... Убери р-руки... С кладбища все видно. Как на ладони...

Закратаўся далей за Ушаковым Гурбан...

Жаваранка зноў апёрся ў акопе на локаць.

Немцы ў любы міг могуць зноў урэзаць з мінамётаў, як урэзалі раніцай па Пагурку і па ўзлессі, калі кутузаўцы пачалі адступаць з Венеры і паявіліся ў сосніку на ямах. Урэзалі з Жараў, з Двара. Жары – вялікая вёска, якая пачыналася ў канцы грэблі за Венерай і цягнулася вярсты дзве з гакам, ламаючы пад той канец калена і паварочваючы ў бок шашы, што вяла з Плешчаніц на Вялейку.

Жары дзяліліся натрае: самі Жары – ад Венеры – густа збітыя ў кучу хаты ля вуліцы, большы канец вёскі; пасля Малінаўка – доўгая, расцягнутая; і ад павароту на шашу – Двор. Двор быў новы, з дзесяці хат, пабудаваны перад вайной; стаяў ён высака на гары, вышэй усіх вёсак паблізу, і з яго добра была відаць пасека за Венерай.

Жаваранкаў акоп быў неглыбокі, між сасонак, гонкіх, у рост чалавека. На ўсыпаным дробнай жоўтай іглiцай дне ў калені калоўся буйны, як гарох, буры жвір, і тырчала збоку пасечанае рыдлёўкай сасновае карэнне, упіваючыся пад лапатку. Зноў карцела ўстаць.

Жаваранка акапаўся самы крайні на пасецы ля Пагурка, вышэй усіх, і добра бачыў увесь заслон ля дарогі.

Першы ля Жаваранкі за пад'ялеўцам у акопе ляжаў Кім Ушакоў. Блізка, метраў дваццаць. Ушакова не было відаць – не высоўваўся з акопа, блішчала толькі на жоўтым, не прыкрытым добра ад вока пясчаным брустверы цьмяным чорным бляскам вышараваная талерка ад ручнога кулямёта. Калі добра прыгледзецца, можна было ўбачыць, як кратаецца знізу пад кустом пілотка. Ад пасекі Ушакова хаваў зялёны пад'ялеўцавы куст.

Кім Ушакоў у заслоне старшы. Яго пакідаў сам камісар брыгады Рудаў.

Кутузаўцы не думалі займаць абарону перад Пячным. Пячное, доўгую вёску ў лесе на крыжаватцы дарог, можна абысці ля Рабога Калодзежа – з Венеры туды ёсць дарога цераз Бярэзавец – балота. Пячное пакінуць, як і Венеру. Абарону зоймуць на другім беразе Дзвінасы. Немцы, заняўшы Венеру, будуць ірвацца на Дзвінасу. Заслон Ушакова асядлае дарогу

на ўзлессі ля Гарбатага Моста і прыкрые трэці атрад, які, змучаны сутычкамі з рэгулярнай нямецкай часцю ў Жарах і ў Венеры, адступае апошні.

Ля Рабога Калодзежа ад Віліі атрад прыкрые брыгадная разведка Сашына.

Заслон павінен стрымаць немцаў да начы — ноччу немцы ў лес не сунуцца,— сачыць за дарогай і за Венерай усю ноч; раніцай з боем адступіць у Пячное.

Кім Ушакоў, не чакаючы, пазначыў кароткай зялёнай нямецкай рыдлёвачкай, дзёўбаючы зямлю, дзе каму «заняць пазіцыю», і аддаў загад «зарыцца ў зямлю з галавой». Немцы могуць пайсці адразу, як толькі возьмуць Венеру.

Кім Ушакоў — ваенны, кадравік. Быў малодшым лейтэнантам. Адступаў з пяхотай аж з-пад Брэста, камандуючы ўзводам, пакуль не трапіў пад Красным у акружэнне...

За Ушаковым, ля самай дарогі, у акопе пад старой высокай, чорнай, абгарэлай знізу сасной — Геніятулін. Геніятулін з Волгі, татарын. Паявіўся ён у Венеры, Жаваранка помніць, калі адступалі нашы. За фронт выходзіць не стаў і жыў у Венеры, прыстаўшы ў прымы да Аляксандравай Галіны. Праўда, не доўга пажыў. Адразу пайшоў у партызаны, як яны з'явіліся ля Венеры. Прыйшоў у вёску летам, а недзе, калі выбралі бульбу, па яго прыйшлі з лесу, з Гарбатага Моста, такія ж самыя акружэнцы, як і ён. Прыйшлі пяцёра, днём, не баючыся: з вінтоўкамі, у ваеннай форме. У вёсцы іх усе бачылі і доўга пасля гаварылі.

Геніятулін, як і Ушакоў, з ручным кулямётам.

За дарогай на лініі — даваенным расцяробе — Гурбан. Аўтаматчык, прайшоў фінскую вайну. Вярнуўшыся, рабіў у леспрамгасе ў аўтакалоне грузчыкам. Недзе з-пад Бегамля. Перад вайной стаяў з калонай у Венеры... У атрад прыйшоў разам з ім, Жаваранкам...

І за Гурбанам у ельніку, які цягнуўся зашыйкам пад Рабы Калодзеж,— Алёша Белановіч. Самы малады ў атрадзе, семнаццаты год яму, ці што.

Алёшы адгэтуль не відаць, не відаць і Геніятуліна. Жаваранка бачыць толькі Кіма Ушакова і Гурбана. Падымаецца і

апускаецца ў акопе яго чорная валасатая галава — Гурбан ніяк не можа ўлежаць.

Жаваранка думае, што ў заслоне толькі Ушакоў чужы, а то ўсе, лічы, венерскія... Мусіць, таму, што заслон падбіралі і ўзялі таго, хто добра ведаў месца ля Венеры. Значыць — будзе крута... Наперад ведалі, што будзе крута...

Міна рванула на бульбяных ямах — падняла ўгару пыл, воблакам. Воблака на ветры адразу рассыпалася і знікла. Другая гахнула ззаду за плячыма, за Гарбатым Мостам. Па лесе далёка пайшлі водгаласкі — на Рабы Калодзеж і на Партызанскія лагеры.

Немцы білі цяпер з могілак. Могілкі былі на гары, перад самымі Жарамі. Відаць адсюль, як яны закрываюць сабой хаты ў Жарах.

Ніжэй могілак знаць на гары жоўты пясок; на ім бліскае ад сонца вышараванае жалеза: акапаліся немцы. Жаваранка падумаў, што немцы ўсягды стараюцца заняць могілкі, як бы без іх яны і ваяваць не могуць...

У канцы Венеры на балоце ўзгарэлася раптам вінтовачная страляніна. Рэдкая, з перадышкамі: вялі прыцэльны агонь. Адстрэльваўся, можа, яшчэ хто з трэцяга атрада.

«Што ты там зробіш з вінтоўкамі?..» — падумаў Жаваранка.

Стрэлы захлопалі бліжэй, ля ракі — ля спаленага моста. Чыркнуў на выганчыку кораценька аўтамат. Пасля ўсё сціхла.

Жаваранка пачаў углядацца на выганчык. Убачыў здалёку хаты ў гэтым канцы вёскі — не пазнаць чые — і Платонаву лазню без страхі ля ракі ў аселіцы. Вёску хаваў з вачэй соснік, які цягнуўся ад ям вузкай паласой перак пасекі і праз які ішла дарога з фермы на лог, пад Пагурак. Справа ад ям відаць былі пустое загуменне і стрэхі ад кароўнікаў на ферме — шэрыя ад сонца.

Спераду, ля акопа, на сухі мох і зялёны зайцаў гарошак на цвеце падаў цень ад рослай, у чалавека, сасонкі, як ад растапыранай рукі.

З-пад сасонкі, з дзікай канюшыны з дробнымі маладымі чырвонымі галоўкамі пырхнулі, залопаўшы суха крыллем,

як па рэшаце, два дзікія галубы і, не падымаючыся высака, ляцелі ў бярэзнік пад Пагурак – уцякалі ад вінтовачных стрэлаў, нібыта дагэтуль не баяліся мін, што глушылі ўсё на свеце прарэзлівым свістам і трэскам, ад якога сцінался нутро і закладала вушы да глухаты...

Больш не стралялі, і ў раптоўнай цішыні недзе ля акопа ў леташнім белым сіўцы затрашчалі конікі, суха, як непадмазаныя.

Атухаў уперадзе смаляны пень, задыміў сінім дымам; вецер адносіў дым на пасеку, і тады чуваць было, як пахне маладой распаранай бярозай з Пагурка, нібы ад венікаў у лазні. Чуваць было яшчэ, як пахла ў акопе свежаўскапаная зямля: жоўтым пяском, як усягды, калі аралі пасеку плугам, і смалой – гаркаватым, аж чуеш у роце, пахам, як усё роўна, сасмягшы, выпіў летам на падсочцы з тарніткі вады пасля дажджу. Здавалася, лягчэй было дыхаць, а то спёрла ў грудзях: ляжыш, скруціўшыся ў акопе, як вуж...

Сонца схілілася з паўдня, пабольшала і вісела цяпер на рог могілак над Жарамі. Неба над Венерай зацягнулі сівыя палосы, доўгія і прамыя, як пад шнур. На загуменні над кароўнікамі стаялі жоўта-бурыя тулягі.

Ад доўгай цішыні расце трывога – аж падскакваеш. Такой, здаецца, не было ўвесь гэты тыдзень, калі занялі абарону ля Караліна на Віліі.

Пасля яны, адступіўшы, акопваліся перад Дваром на гародах – ляжалі ў абароне цэлыя суткі: дзень і ноч; тады наспех капалі акопы ў Венеры – у аселіцы ля ракі – усім атрадам... Жаваранка рабіў усё спакойна, выконваў каманды, як перад вайной нарады брыгадзіра. Можа, таму, што ўвесь гэты час за плячыма была свая вёска, Венера, і думалася, што далей не адступяць...

Недзе глуха і часта бухае. Далёка... Чуваць, бо ляжыш у зямлі. Мусіць, на Паліку. Пасля, калі ён доўга слухае, пазнае, што бухае за дарогай, там, дзе ўсе ночы дзве зімы запар стаяла зарыва. Гаварылі, што ў тым баку Ленінград.

«Відаць, фронт ля Віцебска. З Ленінграда не пачуеш...» – падумаў Жаваранка.

Хочацца піць. У роце не было ні расінкі пасля раніцы. Раніцай, калі адступалі праз вёску, ён піў дома, у пустой хаце. Кланя з дзяцьмі была ўжо недзе ў Пячным. У хаце было ціха і цёпла – натоплена. Кланя, мусіць, яшчэ варыла раніцай у печы есці: у чалесніку пахла гарэлым памялом і варанай бульбай, і гэты пах перабівала сухім валяр'янавым коранем. Пакратаны, ён пахнуў свежа, аж зрывала нос, як усё роўна яго, корань, выкапаны і вымыты ў рацэ, зграбіўшы сена за крыніцай на балоце, прынясла дамоў Кланя і паклала сушыць высака на судніку разам з талеркамі, каб не дастаў кот.

Сухі корань ляжаў кучкай на лаве ля куфра, белы і вусаты, што часнок. Дагэтуль яго хавала Кланя ў куфры ў прыскрынку: піла сёлета ўсю вясну. Дастаючы ўсё з куфра, яна дастала і валяр'янавы корань...

Жаваранка, узяўшыся за бліскучае, вышараванае пальцамі кольца, падняў века ў куфры...

Куфар быў пусты. Ляжала толькі на жоўтым дне расцягнутая старая Кланіна «санціметра» – вузкай палоскай – і на дробных абрэзках пад прыскрынкам яго калгасная кніжка, доўгенькая, у жоўтай вокладцы. У кніжку ў канцылярыі кожны месяц запісвалі працадні... Ён нагнуўся і дастаў яе з куфра...

Хата здалася вялікая, мусіць, ад таго, што ўсё было пазнімана са сцен: і дзяцінае, і Кланіна – і ляжала, не ўзятае з сабой, на ложку ля акна ад двара. І адзежа, вынятая з куфра, ляжала на ложку. Бялелі вымазаныя сёлета вясной глеем голыя сцены; ад гарода выткнуліся на хату між вокан аж чатыры вянцы – сцяна рабілася гарбатая.

Выходзячы, Жаваранка яшчэ раз напіўся, зачэрпнуўшы з вядра, што вісела на дроце ля печы, поўную конаўку вады. Не хацеў кідаць хату адну; узяўшы ў сенцах на шафарні вялікі замок, якім усягды замыкалі хлеў, зачапіў яго за прабой, прыціснуўшы клямку, і павярнуў ключ аж два разы. Паклаў пасля ключ зверху на вушак – на Кланіна месца.

Даганяючы ля ям на пасецы Ушакова, доўга аглядаўся на двор – на шэрую саламяную страху на хаце...

Піць просіць і канюх, кружачы над Пагуркам,— то падымаецца ўгару, калі пачынаюць часта страляць, то апускаецца над самым альшэўнікам: заціхае, трапечацца на адным месцы, баючыся сесці на зямлю. Пасля зноў крычыць і ўзлятае кругамі высака ў неба, далее, хаваючыся, з вачэй у белай смузе над Партызанскімі лагерамі.

Зноў пачалі рвацца міны: ля моста на аселіцы і на гародах у гэтым канцы вёскі. Засакатаў нямецкі кулямёт, недзе блізка на выганчыку. Білі па ямах — чуваць было, як там ядрана хлопалі разрыўныя кулі.

У Венеры зноў пачалася вінтовачная страляніна. На загуменні падняўся ўгару рэдкі чорны дым.

Ушакоў высунуў з акопа руку, высака ўгару: быць напагатове...

Невядома было, што робіцца ў Венеры. Там, калі адступіў трэці атрад, аставалася яшчэ брыгадная разведка — пра гэта сказалі наперад: не зачапіць сваіх... Немцы, пайшоўшы ад могілак, відаць, налучылі на яе...

На аселіцы ля вёскі ўсчанулася раптам аўтаматная страляніна. Знянацку. Стралялі з двух бакоў. Стрэлы зліваліся ў адзін шалёны трэск, аж праціўна было слухаць...

Ля сосніку па ямах запыліла дарога, і адразу паказалася падвода: чорны конь на жоўтым пяску. Конь бег угалоп — навыцяжку; з-пад ног у яго вецер зносіў на поле ў жыта пыл — паласой. На калёсах высака, нібы на поўных мяхах, сядзеў нехта як у белай хустцы і, круцячы над галавою рукой, відаць, лейцамі, паганяў каня што меў сілы. Чуваць было, як ляскочуць па цвёрдых выбоінах калёсы.

«Уцякае з вёскі... Даседзеў...» — падумаў Жаваранка.

Падвода спусцілася ад ям у лагчыну — набліжалася да лесу, калёсы заляскалі мацней па карэнні ля пнёў, і Жаваранка ўбачыў, што на падводзе мужчына з белай павязкай на галаве. На калёсах у яго — можна было пазнаць — нехта ляжаў...

«Раненыя...— сціснуў зубы Жаваранка.— Свае? З трэцяга атрада? Ці, можа, з «Дзядзі Васі»?»

Калі падвода параўнялася з ельнікам, дзе ляжаў у акопе Гурбан, ля ям на дарозе паказаліся яшчэ дзве падводы:

задні конь быў прывязаны да пярэдніх калёс і не хацеў бегчы – выцягваў шыю. Пярэдняга каня паганяў, бегучы збоку, хлопец з аўтаматам на грудзях. І на тых калёсах былі раненыя – перавязаныя белым.

Пярэдняя падвода, уехаўшы ў ельнік, стала. З калёс саскочыў мужчына з абвязанай галавой і бег назад, да падвод. Падбегшы, стаў паганяць задняга каня – круціў рукой над галавою, тады, упёршыся збоку рукамі ў ляжэйку, стаў падпіхаць калёсы.

Міна рванула далекавата ад іх, збоку, на полі ў жыце – на клінку пад лесам, дзе да вайны калгас сеяў проса. Пярэдні конь скочыў на загоны, цягнучы за сабой на повадзе задняга.

На падводах закрычалі.

Другая міна хлыснула справа ад падвод, на пасецы. Падводы былі ўжо на дарозе: ляскаталі па калдобах, цягнучы адна адну – хаваліся ў ельнік.

У Венеры, у гэтым канцы, разгарэўся бой – чыркалі без аддухі кораценька аўтаматы. Невядома было, хто яго вёў. Брыгадная разведка? Міцька – ад'ютант Сашына, начальніка разведкі, і Міханькоў-Дуня, якія аставаліся ў Венеры? І цяжка было сказаць – пустая вёска ці яе ўжо занялі немцы.

Ацiхла страляніна раптоўна, як і ўзгарэлася. У Венеры, недзе ў гэтым канцы, узляцела ўгару чырвоная ракета – паднялася над соснікам. У Жарах загудзелі машыны, якраз гэтак, калі падвозілі немцаў з Даўгынава ў Караліна да Віліі чацвёра сутак назад. Машыны, набліжаючыся, гудзелі цяжка, з натугай – былі гружоныя. Ля могілак на дарозе паднімаўся пыл і поўз услед за машынамі. Машыны ішлі адна за адной – калона расцягнулася на ўсю дарогу ад Жараў да выганчыка. Па спіне пайшоў шорах. Але больш не стралялі, было ціха, і Жаваранка падумаў, што машыны ідуць, усё адно як леспрамгасаўскія да вайны, калі яны цяжка раўлі на дарозе пад Жарамі, гружоныя дрэвам...

Пасля ў Венеры захлопалі рэдкія стрэлы і нехта прарэзліва закрычаў... У гэтым канцы падняўся ўгару чорны дым, як і на загуменні. Зноў узляцела чырвоная ракета – над дымам – і адразу патухла.

Немцы займалі Венеру...

Адразу пойдуць на Пячное ці не? Хто скажа?

У акопе падняў галаву Ушакоў. Не падае каманды. Загадваў бы, не маўчаў, ведаў тады б, што рабіць – зняў бы трывогу, што цісне ад самай раніцы. Не відаць ні Гурбана, ні Геніятуліна – пахаваліся.

Падводы ляскочуць ужо ля Гарбатага Моста. З пасекі зноў цягне дымам, не адкашляцца. Нават пясок у акопе пахне гарам.

Доўга равуць машыны ў Венеры – у гэтым канцы вёскі. Справа, адкуль даносіліся далёкія выбухі, недзе на Віліі ўзгаралася страляніна – чуваць буйнакаліберны нямецкі кулямёт.

На зямлі кіпіць, як у катле, толькі ўгары – у небе – спакойна. Над Пагуркам раз'ехаліся белыя палосы, шырака, як на пасеку, і неба над ім стала чыстае і высокае, не дастаць вокам. Здавалася яшчэ, што далёкае, афарбаванае ў цёмны блакіт бяздонне халоднае, як зімой.

Жаваранка ўзіраўся на пустую дарогу, натапырыўшыся, усё роўна як чакаючы бяды; пасля глядзеў, павярнуўшы галаву ў акопе, на светлы прагал над Пагуркам – як у далёкі свет... Глядзеў – і яму здавалася, што ён ляжыць у акопе вечна, не было ні жыцця ў вёсцы да вайны, ні араў, ні сеяў, ні рваў карчы на пасецы; здавалася, ён вырас у акопе з зямлі, як расце грыб, і яму суджана пакласці галаву тут, у гэтую зямлю...

У чыстым прагале, як злавіць вокам, кружыць бацян – плыве цёмнай выгнутай палоскай, нібы кавалак адломанага сярпа. Бацяны зляцелі ў Венеры з гнязда з тыдзень, калі пачалася ў гэтым баку страляніна, і не варочаюцца – вісяць увесь час угары. Там ціха, і там аддыхае намлелае крылле. Нагрэтае ў такую пагоду вільготнае паветра плыве цяпер з Пагурка і з пасекі ўверх, і на ім усплываюць угару бацяны, канюхі і нават ластаўкі, якія, лятаючы, ловяць машку. Іх усіх нясе патокам.

Куды ж вынесе паток на зямлі яго, Жаваранку?

За Пагуркам, над Партызанскімі лагерамі, дзе нядаўна прасіў піць канюх, з-за лесу выплыў вялікі барвовы туляг. Пад ім над самым балотам стаялі сінія хмары.

На балоце за Пагуркам цяпер халадок. У лучках ля ракі ўжо вялікая трава – сінюха і рабінка – хоць касі. У затоках цёмная вада, на ёй жоўтыя збаночкі: распусціліся, стаяць на дудках, як застылі; ля іх чорная бліскучая машка ганяе дробныя, як са швіўных нітак, кругі...

Між высокага – у чалавека – мячэўніку на вадзе ў затоках дзікія лебедзі... Не баяцца, што блізка галёкаюць мужчыны і звіняць косы... Выгінаюць шыі бог ведае як, шваргочучы адзін аднаму. Невядома, адкуль яны ўзяліся перад вайной за Пагуркам: дагэтуль іх каля блізку ніхто не бачыў, у Венеры пра іх і не гаварылі.

Цыў... Цыў...– свішчуць кулі над пасекай, над жытнім клінком і высака над галавой... На ямах захлебястаў нямецкі кулямёт – немцы, заняўшы Венеру, мацалі адразу лес у бок Пячнога...

Цыў... Жыта згінае пад кулямі каласы, што лебедзі галовы... Падбітыя, каласы вісяць, калышучыся ля самай зямлі. Да жыта на клінку наўскасяк ад Жаваранкі блізка і ўсё добра відаць.

Кулямёты б'юць без сціханага: два – ад ям – сякуць жыта і сасняк удоўж дарогі; трэці адзываецца недзе з гародаў ад моста: кулі рвуцца ў бярэзніку на Пагурку. Немцы б'юць доўга: усё мацаюць дарогу. Учора раніцай, перайшоўшы Вілію, яны сунуліся адразу ў Жары. Адступіўшы пад агнём трэцяга атрада, пайшлі пасля жылінай ля ракі ў абход Жараў – на Венеру – і лучылі на брыгадную разведку Сашына. Пяць аўтаматчыкаў, падпусціўшы немцаў да самага носа, кашанулі іх на балоце, як траву...

Апомніўшыся, немцы пачалі біць з мінамётаў – па Жарах і па Венеры...

Разрыўныя кулі цокаюць збоку ў сосніку не сціхаючы: блізка, як над вухам. Жаваранку здаецца, што ў яго на галаве парожняе бляшанае вядро і па ім б'юць каменнем: увушшу стаіць звон.

Міны кладуцца цяпер за плячыма, ля Гарбатага Моста, ірвучыся, глушаць рэхам кулямётную страляніну. Здаецца, ад іх дрыжыць усё на свеце: жыта на клінку перад вачыма,

белыя палосы на небе над Венерай, рэдкая смуга над пасекай — перасыпаецца, як сухі пясок праз пальцы; дрыжыць падыспадам, пад локцямі зямля ў акопе...

Пасля робіцца адразу ціха, і тым месцам, дзе на пасецы дрыжыць смуга, з-за сосніку на ямах падымаецца ўгару пыл — сівы, свежы... Варушыцца адразу ў акопе і Кім Ушакоў, не баючыся; прыставіўшы руку да вачэй, узіраецца на дарогу.

Пыл над соснікам ля ям пагусцеў, і на дарозе паказаліся немцы. Ішлі, здалёку цьмяныя і шэрыя, пазбіваўшыся ў кучкі — расцягнуліся перабітай кішкой. Ірвучыся недзе ў галаве, кішка паўзла і паўзла з-за сосніку з пылу — пярэднія немцы ўжо раўняліся на пасецы з жытнім клінком,— пакуль раптам не скончылася тонкім шнуром. Недзе блізка ў гэтым канцы вёскі загудзелі машыны.

Немцаў ішло больш як рота. Да пярэдніх было ўжо метраў, можа, сто, можа, з гакам, калі Жаваранка згледзеў раптам двух аўтаматчыкаў. Яны высунуліся далёка ўперад: ішлі, сагнуўшыся, як ад жывата, і несучы напагатове ў руках чорныя кароценькія аўтаматы. Добра ўжо было відаць, што яны ў касках — блішчалі галовы на сонцы. Двух немцаў Ушакову трэба будзе прапускаць сабе за плечы, каб падышла на кінжальны агонь уся «кішка». Добра ж, калі іх удасца адразу ссекчы, як пачнуць бой... З тылу такія блохі кусаюцца...

Рашаць будзе Ушакоў...

Заслон быў паўкругам — загнутым полазам,— і Жаваранка падумаў, што ён самы крайні і яму трэба будзе біць па апошніх немцах на дарозе. З пярэднімі справяцца Гурбан з Геніятуліным... Немцы лучаць пад перакрыжаваны агонь. Ратунку мала...

Немцы міналі жытні клінок і выходзілі на пасеку — на іх трэба было глядзець з акопа з-за пнёў. Двое пярэдніх наблізіліся да самага лесу — ад маладога сосніку былі як праз хату.

Жаваранка чакаў сігналу — дасць Ушакоў. Раней Ушакова ніхто не павінен страляць. Раней-то ён, Жаваранка, не стрэліць — рука спакойная. Толькі б не спазніцца, не прапусціць міг пасля Ушакова: немцы пападаюць на зямлю, за пні...

Ён падцягваецца на руцэ вышэй у акопе, рассоўвае дыскам на брустверы мох — дыск уядаецца ў мяккі пясок — і прыціскае да шчакі прыклад. Прыклад новы, пафарбаваны ў цёмнае з чырвоным — аўтаматы скінулі парашутам перад самай блакадай у балота ля Пагурка,— пахне яшчэ лакам і блішчыць на сонцы. Немцы могуць згледзець у бінокль.

Прыплюшчыўшыся, ён глядзіць на немцаў праз мушку. Відаць ужо добра на дарозе белыя твары пад каскамі і белыя рукі — што ў мерцвякоў; відаць сумкі збоку ля дзяг, кацялкі і рыдлёвачкі з кароценькімі ручкамі. Немцы з аўтаматамі ў руках — нясуць, апусціўшы іх да калень. У самых задніх, у траіх, на плячах мінамёты. Немцы пераходзяць цераз дарогу адзін да аднаго, згруджваюцца, і Жаваранка доўга водзіць мушкай ад кучкі да кучкі, тады ловіць траіх з мінамётамі і мацней прыплюшчвае вока. Хутчэй бы: пачынаюць дрыжаць рукі...

Добра чуваць, як грукаюць ногі на цвёрдых ля дарогі сцежках. Недзе пад ім, Жаваранкам, нібыта на дне ў акопе, стукае сэрца, моцна і часта.

На брустверы, каля самага дыска, мігнула наўскасяк пад аўтамат дробная шэрая яшчарка, скаціўшыся недзе пад паху ў акоп — як усё роўна ўцякала ад немцаў.

Два пярэднія немцы схаваліся ў лесе — нібы шмыгнулі ў малады соснік.

Раптам усё неяк пабліжэла да яго, Жаваранкавага, акопа: і жытні клінок, які мінулі немцы, і ельнік за ім, і дарога, і пні на пасецы. Ядрана стала ўваччу, што зімой ад снегу...

Ён добра бачыў акуляры на вачах у немца ў чорным фрэнчы: немец ішоў пад перадам, без каскі, у задзёртай фуражцы — афіцэр; бачыў на дарозе запыленыя боты з шырокімі халявамі і ў халявах гранаты з жоўтымі драўлянымі ручкамі, па дзве, па тры — відаць, хоць пералічы; бачыў, як у немцаў на жыватах расхінаецца крылле ў фрэнчах, як мінамётчыкі выціраюцца рукавамі ад поту — водзяць па лбе...

Ушакоў усё маўчаў, нібы яго і жывога не было, і Жаваранку здалося тады, што замерла ўсё на свеце, застыла на месцы, толькі адны немцы ідуць і ідуць да лесу на злом галавы...

Ад першых стрэлаў у цішыні як усё роўна здрыганулася зямля... З лесу рванула сухім ветрам... Жаваранка не помніў, хто стрэліў першы: Ушакоў ці, можа, ён сам, больш не выцерпеўшы... Свайго стрэлу ў дзяркатым аўтаматным і кулямётным трэску ён ніяк не мог улавіць: заклала вушы, што ватай; пачуў толькі спачатку, як стукнуў у плячо прыклад, і ўбачыў адразу: упалі на дарозе ў пыл, нібы падсечаныя, тры немцы з мінамётамі — падалі вяла, як не хочучы, і пасля не падняліся...

Ён страляў роўнымі доўгімі чэргамі, водзячы злева направа, і думаў, што сама больш выпала яму: немцы, адстрэльваючыся, хлынулі назад, да ям, пад яго, Жаваранкаў, аўтамат, нібыта іх ля лесу не касілі ні Ушакоў з Геніятуліным з ручных кулямётаў, ні Гурбан з Алёшам з аўтаматаў. Здавалася, тыя толькі падганялі іх, страшачы стрэлам, яму, Жаваранку, пад мушку...

На дарозе падняўся густы і сівы, як попел, пыл — ад куль... Клубамі... У ім, як у цемнаце, хліпалі дробныя яркія пісягі полымя — з нямецкіх аўтаматаў. Усё змяшалася: не было відаць ні немцаў, ні жытняга клінка, ні лесу. Калі пыл з зямлі зганяла ветрам, Жаваранка бачыў, як на дарозе, раскінуўшыся, ляжалі немцы. У бліжэйшага, калі Жаваранка прыплюшчваўся, ловячы мушку, відаць былі белыя гузікі на жываце — цьмяна блішчалі на сонцы.

Устаўляючы другі дыск, ён не мог адразу лучыць у праёміну: дрыжалі рукі. Падумаў, што не спраўляецца, што немцы ў пыле ўсё яшчэ бягуць ад лесу назад — пад яго аўтамат... Спатыкаюцца, падаюць, устаюць з зямлі і зноў бягуць, сагнуўшыся, у клінок у жыта, нібыта яно іх ратуе,— уцякаюць туды, пад Алёшу; паўзуць між пнёў пасекай пад ямы — назад у Венеру.

Шкодзіў пыл — дрэнна было мецціцца...

Над пасекай стаяў трэск, глушачы ўсё, здавалася, нібы хто ў вёсцы зачапіў кійком за частакол і бяжыць, заняўшы з таго канца праз усю вуліцу.

І Ушакоў, і Гурбан стралялі кароткімі чэргамі па жыце ў клінку — туды, відаць было, усё яшчэ адпаўзалі немцы. Пасля ў клінку пачуўся выбух — ірванулі гранату...

Ля ям у сосніку засакатаў нямецкі кулямёт – высака над галавой занылі кулі,– пасля захліпнуўся, і ўсюды раптам стала ціха: чуваць было, як ціненька звініць у галаве і покаюць адна за адной з-пад локця ў акоп маленькія жоўтыя гільзы.

Жаваранка падцягнуў да сябе аўтамат – аўтамат і гільзы пад самым носам пахлі едкім дымам – і прыўзняўся на локці, гледзячы ў жытні клінок. Там, ля дарогі, усё яшчэ краталася жыта, туды і даў ён апошнюю чаргу з аўтамата – па сівых гарбатых фрэнчах...

Над дарогай і над пасекай вісеў пыл, марудна падымаючыся ўгару, як туман раніцай у гародзе над платамі ўсходам сонца. Пад пылам былі відаць кароценькія пні і здрабежанае жыта – нібы яно ніколі не стаяла тут, не нагіналася над дарогай. І на дарозе, і на здрабежаным жыце ляжалі немцы – кучкамі, шэрыя, хоць дзе адзін на адным, як усё роўна перакуленыя ветрам у буру снапы з мэндлікаў.

Ён стаў у акопе на калені і смялей паглядзеў на дарогу: такога ніколі не бачыў за свой саракагадовы з гакам век.

Пасля згледзеў, павярнуўшыся да Пагурка, як над Партызанскімі лагерамі паявіліся тупыя нямецкія самалёты, прыляцелі аднекуль з усходу і бамбяць: падаюць зверху на лес, пасля адразу ўзлятаюць угару, што ўсё роўна калышуцца на вяроўцы. Чуваць, як у лагерах памінутна грукае – ірвуцца бомбы...

– Набить диски! Могут опять в любую минуту... И не высовываться...– падаў каманду Ушакоў – крычаў аднекуль зблізку, як не са свайго акопа.

Жаваранка перш-наперш падняў з дна парожнія аўтаматныя ражкі – два. Ражкі хутчэй наб'еш, дыскі ён наставіць пасля. Колькі ты ў дыск націскаеш патронаў пальцамі – штук дзесяць. Бліскучыя, як залатыя, маленькія лабатыя патроны, да якіх ён яшчэ не прывык пасля вінтовачных – да блакады насіў цяжкое свэтэ,– ніяк не трымаліся ў пальцах: выслізгвалі і падалі, як боб, на дно ў акоп, губляючыся – знайдзі сярод гільз. Тады ён пачаў браць з растапыранай брызентавай сумкі патрон у тры пальцы і, упіхваючы яго ў адтуліну ражка з прыгнутымі зверху вушкамі, ціснуў з усёй сілы, здзіраючы

да крыві скуру ля ногцяў. З ілба на пальцы капаў пот, цёк па шчоках, солана рабілася на вуснах. Жаваранка выцер пасля даланёй лоб, высушыў яе аб грудзі, аб пінжак, і выплюнуў салёную сліну. На зубах трашчаў пясок. Хацелася піць, глыбака ў горле сядзела гарката.

І рэзала вушы трывожная і нейкая гарачая цішыня — такой ён не чуў. У цішыні вісеў далёкі густы шум, нібы дзе з гары сыпаўся сухі пясок. Над Венерай у небе сплылі на загуменне белыя палосы, і над ёй засвяціла сонца, спорна спусціўшыся на захад, пажаўцеўшы і не грэючы. За Пагуркам над Партызанскімі лагерамі пачарнеў буры туляг, сцяўся, як у кулак, і павіс нізка над лесам. Ад яго пачалі распаўзацца доўгія цёмныя пісягі — неба хмурэла к дажджу. Падняўся вецер, дзьмуў з-за ракі, з Пагурка, круцячы на пасецы гар. Зашумеў ля Гарбатага Моста стары ельнік, цяжка крэкчучы; засвістаў цененька дробны леташні белы сівец ля пнёў. На зямлі вецер пачынаў ірваць пясок і гнаць у вочы.

У душы заныла трывога — як кожны раз перад бурай... Жаваранку здалося, што ён дома, на двары, на згон зімы... Стаіць ля гародчыка, ля частаколу, гледзячы на вёску. З-за ракі, з Жараў, плывуць на хату цёмныя хмары; вечарэе, і ад іх адразу робіцца на дварэ цёмна, як уночы. Трасецца стары разгаты тофель на рог хаты ля варот, ад ветру голле свішча ўголас; чуваць, як скрыпіць у ключах і стукае краем страха на хаце. З коміна клубам коціцца дым яму, Жаваранку, пад ногі і сцелецца на двары па зямлі — па счарнелым снезе: на адлігу. Пахне дымам ад смалякоў. Вецер ганяе вочап над студняй, і ён стукае, бразгаючы жалезным кручком аб паркан. Адчыніліся дзверы ў сеначках, на двор выйшла з парожнім бляшаным вядром у руцэ Кланя, у расхрыстаным кажушку — накінула на плечы ад ветру,— ідзе па ваду. Адышлася ад ганка, стала і глядзіць на яго, Жаваранку, не зводзячы вачэй:

— Яхрэм, што гэта будзе?

Вочы ў яе вялікія, і ў вачах трывога. Кланя стаіць побач і глядзіць разам з ім за хату — на чорныя цяжкія хмары...

Да акопа падпоўз Ушакоў, спрытна, спяшаючыся: толькі што выгінаўся на пасецы між пнёў і верасу, як вуж, і ўжо ля

самага акопа. Расцягнуўся пластуном на жываце, падняў толькі галаву. Яшчэ добрая, нявылінялая пілотка з бліскучай зорачкай спераду ляжыць у яго на самай патыліцы, прыціскаючы чорныя валасы. Шырокі, аж круглы яго твар пачырванеў, як ад натугі, і блішчыць ад поту. Пачырванелі і вочы — нагнала недзе ветрам пяску,— слязяцца і блішчаць. Пасля робяцца вузкія і суровыя — гэта калі загаварыў, выцягнуўшы з-пад сябе руку і падклаўшы кулак пад падбародак:

— Патроны, Жаворонок, как?..

— Палавіну асталося...— Жаваранка падцягнуўся ў акопе вышэй да бруствера.

— Видишь, что делается на дороге?

— Віджу. Больш не палезуць...

— Трудно сказать... Дотемна еще... дожить надо... Смотри теперь и к реке. У моста скапливаются...— Ушакоў уздыхнуў на ўсе грудзі: цяжка было гаварыць, лежачы на жываце.— Могут пойти в обход. Вот здесь...— Ён прыняў кулак з-пад падбародка, выцягнуў руку і паказаў у беразнячок ля Пагурка.— Подпускать... Чтобы наверняка...— Ён павярнуў галаву і паглядзеў зноў на дарогу.— Дотемна продержимся... Слышишь? Продержимся... Мать их так!.. Пускай лезут... Видел когда-нибудь такое? Запомни...

Міна рванула ў яго ззаду, блізка, метраў за трыццаць. Ушакоў спопаразку тузануўся ўперад, да Жаваранкі, чуць не ссунуўшыся ў акоп. Над самай галавой засвісталі асколкі; дыхнула гарачынёй і едкім дымам. З галавы Ушакова сарвала пілотку і адкінула пад сасонку цераз акоп, у верас. Пілотка закалыхалася на галінках. На бруствер ля самага вуха лягла доўгенькая калючая сасновая макаўка, ссечаная асколкам...

— Наблюдать из окопа!.. Подпускать наверняка...— Ушакоў крутнуўся на жываце — у акоп зверху пасыпаўся пясок, яшчэ нешта крыкнуў, але Жаваранка не разабраў што і папоўз назад, да свайго акопа. У верасе былі відаць толькі яго боты з белымі падкоўкамі на абцасах — віхляліся з боку ў бок...

Другая міна рванула бліжэй, на ездавой дарозе, што вяла з лесу пасекай на Пагурак. Узняўся слупам пыл і схаваў з вачэй

Ушакова. На брустверы зашасцеў мох — ад асколкаў — яго што карова языком злізала. Недзе на ямах за соснікам — Жаваранка толькі цяпер пачуў — заныў з перахлёбамі шасціствольны нямецкі мінамёт, праціўна, аж рэзала ўвушшу.

Міны рваліся адна за адной, цяжкія, не тыя, што перш. Ад іх на пасецы ўзняўся пыл, нібыта яго гнала бурай, як у сухое лета, з усяго поля ад ям сюды, у кут, пад Пагурак. Угару падлятала вырванае з зямлі жыта, яго адкідала з клінка аж сюды, да акопаў; як у віхры круціла пасечаны дробна, што ў сячкарні, верас і калючы пад'ялевец і сыпала зверху на рукі. Шчапала на пасецы старыя карчы, засмаленыя, цвёрдыя, якія не маглі вырваць нават трактарам да вайны — глыбака пайшлі ў зямлю,— і ўгары фырчэлі, як асколкі, доўгія трэскі. Ірвала з зямлі жоўтае сасновае маладое карэнне, і яно, падаючы, сцёбала па сіўцы, што пугай.

На пасецы нічога не было відаць, як сцямнела...

Ад ям немцы білі з шасціствольных мінамётаў па ўсім Пагурку, па дарозе, па жытнім клінку, па сосніку, дзе былі ў акопах Гурбан з Алёшам, і далей, па ельніку ля Гарбатага Моста. Здавалася, тут, у ціхім кутку за Венерай, які, акрамя грому, летам ніколі не чуў лішняга груку, ірвалі зямлю на кавалкі, мяшалі яе, зляжалую, з гарам і дымам, каб яна, перацярушаная на попел, не пахла больш ні смалой, ні верасам, ні жытам... Яе малацілі, як у цапы — у два, у тры, у шэсць...

Можна было аглохнуць; выбухаў Жаваранка ўжо не чуў: яны зліваліся ў адзін гул, як усё роўна бег па зямлі гром; асколкі шумелі над акопам, што град.

Жаваранка падумаў: больш за ўсё немцы б'юць па сосніку ля дарогі — па Гурбану і Алёшу. Там загарэўся лес — угары над соснікам стаяў дым.

Жаваранка спусціўся на дно акопа. Акоп адразу здаўся цесны і мелкі, нібы ён, Жаваранка, ляжаў у гэтым пекле на нечай маленькай далані,— варта здрыгануцца руцэ, як ён паляціць у вір галавой...

Пасля ён падумаў, што, пакуль будзе ляжаць у акопе на дне, яго не зачэпіць. Не трэба высоўвацца: міна — не снарад. Дзярэ зямлю, што курыца кіпцюрамі,— выдумалі ж такую дрэнь на людскія галовы...

А як не будзеш высоўвацца? Прыкрыўшыся агнём з мінамётаў, немцы зноў пойдуць дарогай.

Жаваранка рассоўвае адной рукой на брустверы ў куточку пясок, каб менш паказваць з акопа галаву, і, прыпадняўшыся, глядзіць на пасеку — на дарогу. Пасеку зацягнула пылам, усю, да самых ям, не відаць ні дарогі, ні здрабежанага жыта на клінку.

На Партызанскія лагеры зноў наляцелі тупыя самалёты — шнурком; акручваюцца над самым Пагуркам, але іх не чуваць: заглушаюць міны.

Цяжка дыхаць: пахне кіслым гарам. Не відаць Ушакова — не падае каманды.

Пыл на пасецы падымаецца ўгару, і ад яго робіцца цьмянае сонца. Яно вялікае, пачырванела і вісіць нізка над лесам. Так доўга б'юць немцы...

Міны рвуцца, здаецца, далей — у ельніку ля Гарбатага Моста. Ля ям, у вілах, чуваць, гудзяць машыны. Пасля яны відаць аж на дарозе, што вядзе на Рабы Калодзеж...

Жаваранка выціраецца рукавом і падымаецца смялей у акопе — над брустверам. У пыле кратаюцца немцы — ля ям.

«Пойдуць зноў... І на Рабы Калодзеж, і сюды, на Пячное. Дацямна далекавата...» — паглядзеў ён на чырвонае сонца над лесам і стаў у акопе на калені...

Яго адразу скруціла ў абаранку, усё роўна як дома ў хаце на плечы абвалілася гарбатая сцяна ад гарода; пасля падхапіла разам са сцяной і шпурнула на нешта цвёрдае. «На край акопа»,— падумаў ён і пачуў сухі трэск. Трэснула, як у хаце пад бэлькай... Бліснула полымя, разануўшы па вачах...

Перакулілася зямля... Хмары і чырвонае сонца ён убачыў як усё роўна з вады — пад сабой... На твар пасыпаўся калючы пясок. Здалося — дома, у хаце, зверху са столі...

II

Алёша глядзеў з акопа на ачахлае малінавае сонца, вялікае, з сіняй паласой ад хмары, якая вісела над ім, падпаліўшыся знізу, і чакаў. Але немцы маўчалі: не рваліся на пасецы міны

і не хлебястаў ля ям кулямёт. Сонца, заходзячы, апускалася на загуменне за Венерай – стаяла якраз над віламі ля ям, дзе дарога дзялілася надвае: вяла праз Гарбаты Мост на Пячное і праз Бярэзавец на Рабы Калодзеж. Немцы на Гарбаты Мост не пайшлі. Згрудзіўшыся ля ям, яны, прыкрыўшыся мінамётамі, хлынулі на Рабы Калодзеж – у абход. Праз Рабы Калодзеж можна выйсці на Пячное, пакінуўшы справа пасеку – заслон...

Наперад, на Рабы Калодзеж, ад ям сыпанулі матацыклы, як мышы; пасля пайшлі машыны: і адкрытыя, поўныя немцаў, і крытыя брызентам – цяжкія, раўлі на ўвесь лес.

Машыны ішлі і ішлі, як куды ў прорву; за імі, пачакаўшы, пацягнулася пяхота. Ішла аж датуль, пакуль не перасталі біць мінамёты.

Страляніна ля ям сціхла, толькі ззаду, за Гарбатым Мостам – на Рабы Калодзеж – чуваць былі доўгія аўтаматныя і кулямётныя чэргі: ішоў бой...

Высака над галавой, на елцы з рэдкім суччам, нахіленай над акопам, зацыльгікаў дзяцел; было чуваць у цішыні, як ён фыркае крыллем, пералятаючы.

Алёшу як хто таўхануў у плячо:

«Дзе ж Гурбан?»

Ён высунуўся з акопа, пакруціў круга галавой і ўтаропіўся ў расцяроб.

Пыл на пасецы і над дарогай ля ям парудзеў і паплыў на загуменне да вёскі, туды, дзе вісела сонца. Ад Пагурка пацягнула вільгаццю; запах расой ля акопа верас. На пасецы было ціха – аж не верылася. Здавалася, што і пыл плыве над дарогай і над полем не ад мін, а падняўся ззаду за скацінай, якую пагналі ў вёску з поля ад Рабога Калодзежа.

Зрывала нос ад едкага гару – недзе ля Пагурка загарэўся падчэрсцвелы за сухую вясну торф.

Алёша зноў утаропіўся ў расцяроб, дзе ў маладой зялёнай папараці, якая парасла на злеглай і зацярушанай шыллём разоры ад пажару, быў акоп Гурбана: бугор зямлі, засланы зялёным мохам ля старога высокага яловага пня. Ён ніяк не мог знайсці яго вачыма. Тады вылез з акопа, падымаючы

асцярожна ў руцэ аўтамат, каб не зачапіць пясок, і стаў на калені – на яловыя шышкі.

– Гурба...– клікнуў ён ціха, азіраючыся па баках. Ніхто не аказваўся.

Алёша тады, апёршыся на аўтамат, ускочыў на ногі і, прыгінаючыся, пабег да разоры. Разора была ўся перакапана мінамі, нібы яе нанава перааралі параконнымі плугамі, падаставаўшы наверх карэнне і жоўты пясок з белымі каменьчыкамі. Пад ногі лучалі адсечаныя асколкамі яловыя лапкі і павыдзіраны з зямлі з мохам зялёны паземачнік з паружавелымі ягадамі. На самым расцяробе міна рванула побач з мурашнікам, зраўняўшы яго з зямлёй – роўненька рассыпала іголкі ў адзін бок, як у хаце на падлозе.

– Гурба...– Алёша пакруціўся на месцы, топчучы вялікімі, цяжкімі нямецкімі чаравікамі сырую зямлю. Пясок, рассыпаны далёка па імху і бруснічніку, паспеў абсохнуць зверху і жаўцеў усюды дробнымі кучкамі, як над кратовымі норамі ўвосень.

Гурбанаў акоп ён пазнаў па старым высокім яловым пні. Пень быў пасечаны асколкамі; ад яго паадскоквалі абалоністыя палосы – дробнай лучынай – і валяліся на зямлі ля самых ног. На месцы акопа была круглая яма з сырым цёмным дном – апаліла белы баравы пясок. Берагі ямы былі падзёртыя, як драпаком; наўкола яе была відаць шэрая падзолістая зямля з карэннем: зверху знясло мох.

– Гурба!..– Алёша аж закрычаў, гледзячы курга сябе: на расцяроб, у адзін і ў другі канец, у соснік, за якім быў жытні клінок, і на дарогу – шукаў вачыма Гурбана. На дарозе, блізка зусім ад акопа, як у канец двара, ляжалі два немцы – тыя, што ішлі наперадзе. Ляжалі абодва нічком, выцягнуўшыся ўдоўж дарогі. На белым пяску былі добра відаць каскі – блішчалі нейкім сырым бляскам.

«Гурбан ссек...» – падумаў Алёша.

Падышоўшы да ямы, ён убачыў, як на самым дне заблішчала на пяску маленькая беленькая спронжка. Ён тады скочыў у яму – яма была глыбокая, чуць не ў пояс,– і, нагнуўшыся, схапіўся за спронжку. Яна лёгка выцягнулася з пяску – чорны хвосцік дзяжкі быў кароценькі, з палец. Алёша капнуў глыбей

у сырым белым пяску — пад пальцамі было цвёрдае дно. Тады ён падумаў, што спронжка скацілася зверху, пасля выбуху. Вылез з ямы, абышоў круга па гладкім свежым пяску. Нідзе нічога не злавіў вачыма.

— Гурба!..— паклікаў зноў ціха, як самога сябе. Пачуў, што голас у яго дрыжыць. Дрыжала і рука, у якой быў аўтамат.

Ён задумаўся, прадчуваючы благое; пераступіў з нагі на нагу. Стаў на нешта пругкае, як на корань ад пня. Спопаразку адскочыў і ўбачыў ля пасечанага асколкамі яловага пня прыклад аўтамата: цьмяна бліснула з пяску акова. Ён апусціўся на калені, свабоднай правай рукой схапіўся за прыклад і пацягнуў да сябе. Убачыў адразу, што прыклад увесь пасечаны, як тапаром — вострай пяткай. На прыклад наліпла белага пяску, пясок наліпаў і на рукі — клеіўся. Алёша выцер іх і ўбачыў, што далоні зрабіліся чырвоныя — у крыві.

Ён тады памалу выцягнуў аўтамат з пяску — аўтамат быў з дыскам, без дзяжкі. Адной рукой адагнуў зашчапку пад дыскам. Дыск быў цяжкі — поўны — і мокры ад крыві; зверху з адтулінкі бліснуў патрон, як каменьчык з дна ямы.

Алёша пазнаў аўтамат — Гурбанаў... Узяў дыск з патронамі, сціснуўшы ў пальцах, каб не выслізнуўся з рукі, падняўся з зямлі і адышоўся ціха ад ямы — ступаў па верасе і пяску як не сваімі нагамі. Адышоўшыся, стаў і паглядзеў яшчэ раз на яму — белы пясок аж заіскрыўся ўваччу, што снег... Круціў галавой па баках, каб хоць за што яшчэ зачапіцца вачыма, але нічога не знаходзіў і падумаў толькі цяпер, што Гурбана ўжо няма жывога... Яма перад вачыма задрыжала, і ён пачуў, што і сам увесь дрыжыць.

І калі зірнуў ад ямы далей на дарогу — і дарога ў ціхім летнім лясным сутонні здалася белай, як зімой ад снегу. І немцы на ёй ляжалі, здавалася, як метровыя дровы-плашкі, скінутыя на снег з леспрамгасаўскіх машын...

З Пагурка ад ракі поўз туман і збіраўся ў кутку ля лесу над жытнім клінком. Ад яго здалёку і лес рабіўся белы, што ад інею ў вялікі мароз...

Алёшу стала холадна — не лучаў зуб на зуб.

. . . .

Вечарам, якраз на захадзе сонца, у вёску прыехала лесапрамгасаўская аўтакалона; вечарам і ўзяўся мароз. Было відаць, што ён пацісне ноччу яшчэ больш: неба зрабілася ядранае, на ім яшчэ засветла высыпалі зоркі — міргалі і ад гэтага рабіліся вялікія; стала ўсюды ціха; на двары, на вуліцы і на гародах ля фермы лёг туман. Уся вёска адразу схавалася з вачэй. На зямлю пасыпаўся іней: схапіў у белае платы, вароты, дровы на дрывотні, рабіну і асвер на вуліцы ля студні. Мароз страляў у платах усю ноч, ад яго трашчалі ў хаце вуглы, аж уздрыгвалі на сцяне ад вуліцы ходзікі. Скрыпелі дзярката настылыя дзверы, і боязна было выходзіць на двор.

Туман над вёскай вісеў усю ноч.

Раніцай яна была чыстая ад інею, нібыта толькі што паявілася на зямлі. Неба зачырванелася на ўсходзе за парканам яшчэ додніцай, хаваючы ў настылай чырвані ранішнюю ядраную зорку — над самым Пагуркам. Ад зары, здавалася, паружавеў сіні насцярожаны веташок, які вісеў, як баючыся, за ракой над Жарамі.

Алёшу трэба было ісці ў школу — учора яшчэ мароз не дацягнуў да дваццаці пяці градусаў і не распускалі — больш пяці вёрст: у Горна. У Жарах была школа з чатырма класамі.

У Горна з Венеры хадзіў толькі ён, Алёша,— у шосты клас, і Альдзя — пайшла першы год так далёка — у пяты.

Альдзя жыла ў канцы вёскі, проці Жаваранкі, і Алёша кожную раніцу, ідучы ў школу, заходзіў да яе. Яны, адно за адным, спускаліся з аселіцы да моста — мост быў новы, на палях, з парэнчамі: яго нядаўна зрабілі рабочыя; ішлі, падымаючыся на гару, да Жараў; мясілі гурбы ля платоў праз усю доўгую Малінаўку і Двор; настаўлялі каўняры, хаваючы шчокі ад сіверу, на гары пад Горнам і, мінуўшы пяць з гакам вёрст зімовай дарогі, прыходзілі ў школу адубелыя, з сінімі насамі і беглі адразу да грубкі, адціраючы рукі і стукаючы па падлозе намерзлымі валёнкамі, як капытамі...

Не хацелася выходзіць з хаты, і Алёша, аблакаціўшыся на падаконнік у каморцы — на акне ў каморцы не было падвойнай рамы,— праскроб пальцам у наледзі дзірку і глядзеў, утаропіўшыся, на Пагурак — на чырвоную зару. Яна якраз біла

ў акно; ад яе намерзлыя ўзоры на шыбах рабіліся блакітныя і выступалі шырокім, у даланю, лісцем — на свет трэба было глядзець, як праз папараць.

Алёша пазніўся — гэткай парой яны хоць калі былі ўжо ля Жараў — і выскачыў на двор.

Неба над Пагуркам гарэла, пераліваючыся. На ім дрыжалі роўныя, як стрэлы, палосы — стаялі стаймя. З-за лесу паказаўся жоўты, як чыстае золата, беражок сонца і сцебануў па вачах. Ад яго загарэўся задзёрты ўгару высокі асвер — на канцы.

Мароз адразу хапіў за шчокі; цяжка зрабілася плюскаць вачыма — вейкі сталі густыя, аб'інелі, аж відаць было. Зверху сыпаўся дробны іней, паволі, як хто церусіў яго, пераціраючы, з пальцаў.

Алёша выбег на вуліцу.

Над вёскай стаялі дымы — слупамі над кожнай хатай. Падымаліся высака ў чыстае неба; загінаючыся ўгары, распаўзаліся і рабіліся жоўтыя ад сонца. Здавалася, над вёскай неба ў летніх воблаках.

З-за лесу над Пагуркам выкацілася на чыстае сонца, і ад яго заблішчала ўсё наўкола: снег на вуліцы і на стрэхах у вёсцы, іней на рабіне над студняй і на ліпах за хатай у Галіны Аляксандравай; заіскрыўся плот у гародзе жоўтым і сінім агнём... Не было як глядзець — рэзала ў вачах.

На вуліцы ля Жаваранкі загудзела машына. Машыны Алёша згледзеў толькі цяпер. Яны стаялі адна за адной у канцы вёскі — у вуліцы і на дзядзінцы ля фермы. Чугрэі з печамі. Прычэпы і кузаўныя: белыя ад інею, на кабінах — на шыбах — іграе, адбіваючыся, калючае сонца.

Ля машын круціліся шафёры — у падвязаных зімовых шапках, у фуфайках, у штанах-ватовіках. Бразгалі капотамі і вёдрамі; звінелі качэргамі, набіваючы печы чуркамі — відаць былі здалёку чорныя круглыя паадкіданыя люкі; стукалі дзверцамі ў кабінах і крычалі адзін да аднаго, хукаючы з рота густой белай парай і ляпаючы рукамі ў рукавіцах ад марозу.

З машын — з печаў — ішоў дым, белы, аж сіні; падымаўся вышэй хат і ружавеў на сонцы.

Алёша падумаў, што ў вёсцы зноў стала леспрамгасаўская аўтакалона з грузчыкамі, як летась.

На двары ў Альдзі на ўбітым снезе былі знаць сляды ад машыны – пад'язджалі да ганка, да сеначак. За сеначкамі ўвесь кут двара быў засыпаны чуркамі – сухімі, жоўтымі і белымі, адумысла пашчапанымі бярозавымі калодачкамі для печаў чугрэям. На калодачках бялела бяроста, як напрымярзала. Ад чурак на ўвесь двор пахла бярозай – дрэвам.

Алёша зноў падумаў, што чурак цэлы стог, навалілі да самай страхі – навазілі ў запас; што калона стала ў вёсцы надаўга. Убачыў, як да варот зноў падганялі машыну; збоку ля яе тап-таў глыбокі снег Гурбан – Алёша помніў яго ад леташняга – у расхрыстанай фуфайцы, з шалікам ля шыі. Упёршыся голымі рукамі ў печ, падпіхаў машыну на двор.

«Грэе ля печы рукі...» – падумаў Алёша і хуценька ўскочыў у сеначкі.

У хаце ён стаў адразу ў парозе: было поўна рабочых. Хадзілі ўзад-уперад ад парога да печы, грукаючы аб падлогу намерзлымі ботамі і валёнкамі; пазацiскаўшы рукавіцы пад пахі, церлі рукі, пасля прыкладалі іх, чырвоныя ад марозу, да печы – да чалесніка. Алёша згледзеў, што збоку ля печы з вілкамі ў руках стаяла Альдзіна маці – Юлька. На яе падаў водсвет ад агню, яна ўся гарэла ад чырвані: вострая з твару, каса раскруцілася з куклы і ўпала на плечы. Нагнуўшыся, Юлька выцірала шчокі ражком фартуха.

Альдзі не было відаць, і ён павёў вачыма па хаце. Убачыў, што рабочыя сядзяць і за сталом – шырокім і доўгім, якія толькі бываюць у вёсках на вялікую сям'ю,– мусіць, тыя, што асталяваліся ў Юлькі: чалавек восем. У рубашках; відаць, нядаўна памыліся: з мокрымі прычасанымі валасамі.

Над сталом нізка вісела лямпа, у шкелцы блішчаў белы агонь, хоць лямпу ўжо можна было патушыць – сонца біла якраз у акно і ў хаце было відна. На стол, на разасланы белы абрус, была пасыпана звараная бульба – з яе клубам ішла пара аж пад столь, хаваючы і лямпу, і агонь; пасярод бульбы стаялі вялікія міскі з кіслым малаком – дзве; на краі стала ляжалі пафарбаваныя ў чырвонае круглыя драўляныя лыжкі,

вялікія буханкі хлеба з магазіна, сталовы белы шырокі нож і салёная рыба траска — адна на адной. Траска свежа і мякка пахла на ўсю хату, аж гнала сліну.

Адчыніліся шырака дзверы, бразнуўшы клямкай аб вушак — Алёша адскочыў ад парога,— і ў хату ўваліўся Гурбан. Расчырванелы, вастратвары, зімовая шапка з паднятымі вушамі задзёрта на макаўку, на лоб шырокай пасмай звіслі русыя валасы. Ён ціха ўсміхаўся Юльцы здалёку да печы. Алёша ўбачыў, што Гурбан падняў адтапыраны падол у фуфайцы: валок перад сабой у полах чуркі: насыпаў, як панясці. Рабочыя расступіліся на хаце, і ён, падышоўшы да печы, нагнуўся і высыпаў іх з грукатам на падлогу ў качарэжнік — Юльцы пад ногі. Чуркі пакаціліся па хаце, і ён падгроб іх намерзлымі ботамі ў кучу. Зняў з галавы шапку:

— Ну, баба, палі. Каб і нам, і табе было як у лазні... Дроў цяпер повен двор...

— Ды ўжо ж...— загаварыла да яго Юлька.— Яшчэ б качаргу тую з вуліцы прынёс, што печы ў машынах набіваюць...

— Га-га-га...— Юльцы не далі дагаварыць: зарагаталі адразу ўсе за сталом і на хаце.

— Давай, Гурба, за стол. Стыне ўсё. І самі пазяблі...

— Сагрэешся ў лесе ля шліхты...

Гурбан паклаў фуфайку на ложак ля печы — на брыж — і падбег да лаўкі з вядром. Юлька лінула яму на рукі вады з вялікай конаўкі і падала ручнік з вышытым у чырвонае канцом — ручнік вісеў на сцяне пад суднікам. Гурбан ускінуў адзін канец ручніка на плячо, другім выціраў рукі і ішоў да стала. Яму, пацісн[уў]шыся, давалі месца з самага краю.

Толькі цяпер ён убачыў яго, Алёшу.

— Ага. Гляджу я на цябе, хлапец, і думаю... А можа, ты дарма, такі плечавень, снег месіш каторы год? Давай да нас у калону... Такія плечы нам...

— Ён лётчыкам будзе...

— Ты што...

Яму не далі гаварыць.

— Ну, калі так, хлапец...— Гурбан і цяпер не дагаварыў: бразнулі дзверы ў другой хаце і сярод рабочых апынулася

Альдзя. Высокая, роўна з маці, такая ж чыстая з твару і з бялявымі русымі валасамі — выбіваліся дробненька з-пад пяньковай карычневай хусткі, якую яна туга акруціла ля шыі. Яе вялікая, як у маці, каса, відаць было, не тоўпілася пад хусткай. У сінім, цеснаватым — падцягнулася — зімовым палітэчку, у сівых зграбных валёнках з галошамі, з чорным партфелем у руцэ, яна, здавалася, была зусім нетутэйшая, не з гэтай вёскі і не з гэтай хаты. Як прыйшла адкуль. Вясёлая, усміхалася ўсім, і ў яе блішчалі іскрамі вялікія круглыя вочы. На яе, павярнуўшыся, глядзелі цяпер усе рабочыя — і з-за стала, і з хаты. Алёша падумаў, што Альдзю ён такою не бачыў...

— Ну-у-у... Цяпер я знаю, чаго ён каторую зіму снег топча...— сказаў нарэшце сваё Гурбан, і за сталом засмяяліся.

Алёша пачуў, як яму зрабілася раптам горача ўсяму. Здаецца, гарэлі вушы — кончыкі. Ён убачыў, як тарканулася раптам на хаце Альдзя і ў яе загарэліся шчокі, як мак. Яна бліснула вачыма за стол — адразу на ўсіх: што яны такое выдумляюць — і апусціла галаву.

Гурбан тады адышоўся ад стала і паскроб патыліцу.

— Ну, хлапе-ец...— прыплюшчыўся ён, усміхаючыся і ківаючы галавой.— Грузчыка з цябе, можа, я і не зраблю, а жаніць дык ажаню... Слухай, Юлька... Зяцем будзе! — аж крыкнуў ён на ўсю хату ад нейкай сваёй радасці.— Будзеш зяцем?..— пытаўся ён цяпер у яго, Алёшы, паказваючы рукой.— Будзеш зяцем?..

У акно густа засвяціла сонца — выйшла з-за хлява, з-за страхі, і адбілася шырокай роўнай паласой на сцяне ад гарода проці Юлькі. У хаце ўсё заіскрылася бліскучым жоўтым агнём, як полымем, і праз яго да парога ішла з партфелем у руцэ Альдзя...

— Будзеш зяцем? — Гурбан усё пытаўся, але Алёша яго не бачыў: хавала з вачэй жоўтая паласа — засланяла.— Будзеш зяцем?..

— Буду зяцем...— сказаў Алёша, і ў хаце зноў засмяяліся.

. . . .

Бу-ду зяцем... Бу-ду зяцем...— захлебястаў у сосніку на ямах нямецкі кулямёт, і над галавой густа засвісталі кулі.

Алёша, стоячы ля ямы, аж страпянуўся...

Ля Венеры на захадзе ярка гарэў лес — ад сонца, у вёсцы глуха гудзелі машыны, як леспрамгасаўскія чугрэі.

Алёша нават не думаў, што ўсё можа так адкласціся ў памяці. Ніколі такое не ўспаміналася дагэтуль, а цяпер успыхнула адразу — нібыта чыркнуў сярнічкай па карабку. Даўно тое было: зімой сорак першага года, у вялікія маразы, калі павымярзалі ў Венеры сады і пасля стаялі летам чорныя — адно сухое галлё.

За Гарбатым Мостам зноў узгарэлася кулямётная страляніна, як усё роўна ў Пячным. Алёша падумаў, што Пячное ўзялі немцы, выставілі, як у Венеры, круга вёскі пасты і, пачаўшы звечара, будуць лупіць з кулямётаў па лесе — у белы свет, як у капейку, да самай раніцы: баяцца партызан. Так яны рабілі ўсюды.

Алёша ўсё яшчэ стаяў ля ямы, ля Гурбанавага акопа, баючыся адысціся — у адной руцэ аўтамат, у другой дыск,— тады, сагнуўшыся, пусціўся бягом цераз дарогу на другі бок, дзе быў у акопе з ручным кулямётам Геніятулін.

На акоп ён налучыў адразу. Падбег, стаў ззаду і стаяў, не верачы сам сабе.

Геніятуліна ў акопе не было... Здавалася, яго зусім не было тут: акоп на дне быў роўна засланы мохам; мох ляжаў некрануты і зверху на брустверы. І зямлю каля акопа не зачапілі міны.

Алёша абышоў акоп па верасе — верас мякка згінаўся пад нагамі — і зноў стаў. Не хацелася адыходзіцца, не хацелася і клікаць Геніятуліна.

Алёша падумаў, што Геніятулін збег. Не вытрываў недзе, калі пачалі дзёрці зямлю міны, а можа, і адразу, калі сталі блізка падпускаць немцаў. Хто скажа...

На ямах зноў хлебястаў нямецкі кулямёт, доўга, не могучы захліпнуцца. Білі па Пагурку — над пасекай ляцелі кулі з агнём. Па лесе пайшлі густыя вячэрнія водгаласкі, коцячыся на край зямлі.

Да Ушаковага акопа трэба было ісці пасекай, па голым, і Алёша папоўз. Поўз на локцях, дзержачы ў адной руцэ аўтамат,

у другой дыск, мінаючы ямы ад мін і чапляючыся вялікімі нямецкімі чаравікамі за сасновае дробнае карэнне, за верас і пашчапаныя асколкамі пні,— баяўся, каб не згледзелі і не пачалі біць з мінамётаў.

З-пад верасу падымаўся пыл і лез у вочы, не было як глядзець; шчокі дзёр сівец — трэба было задзіраць галаву,— і нямелі рукі.

Пад локцямі ў яго зазвінела, як усё роўна бітае шкло. Ён пачуў, што цяжка стала паўзці: коўзаецца па нечым гладкім. Падняў галаву: круга, на вялікай латочыне, як дома на ўвесь двор, было насыпана бляшаных вушак. У такія бляшаныя вушы, на добрую пядзю ўдаўжыню і далонь ушырыню, выгнуўшы іх і прыстроіўшы — загнаўшы пад пазок у падсочаную сасну,— пераймалі смалу. Было гэта даўно, такія вушкі, як Алёша помніць, валяліся на пасецы ля пнёў. Тут, відаць, іх была цэлая куча, засыпаная пяском, міна выдрала іх з зямлі, параскідала па пасецы, і яны ляжалі цяпер, як вялікая луска з-пад нажа ад выпатрашанай рыбы. Былі чорныя, пакарабачаныя, што сухая кара летам ад сонца: рудыя ад даўніны і ржы, якая схапіла іх і паела да дзірак...

Алёша зноў папоўз, але пад ім звінела раскіданая бляха, і ён падумаў, што яго могуць пачуць здалёку. Падняўся на ногі, каб перабегчы разрытае месца, спатыкнуўся, паслізнуўшыся, і, падаючы, убачыў уперадзе перад сабой на зямлі Ушакова: пазнаў адразу. Ускочыўшы, падбег і стаў, забыўшыся, што яго могуць згледзець. Стаяў, утаропіўшыся на Ушакова: на падкручаныя ногі, на адкінутую руку і на падвернутую да грудзей галаву без пілоткі. Валасы, прысыпаныя пяском, закрывалі Ушакову лоб і прыплюшчанае мокрае вока. Ушакоў ляжаў на баку на бляшаных вушках. Можна было пазнаць, як ён падграбаў іх спераду пад сябе, відаць, поўз. І кулямёт ён як усё роўна падгроб пад сябе: ашчапіў рукой ля прыклада. Здавалася, ён спіць, прыплюшчыўшы вочы і паклаўшы галаву на талерку... Алёша не спускаў вачэй з рукі, яна была пад прыкладам як усё роўна вывернутая — так доўга чалавек не мог пралежаць,— і па ёй поўзалі вялікія рудыя перацятыя мурашкі.

Прысеўшы, Алёша хацеў выцягнуць наверх падкорчаную руку, але не даваў прыклад. Тады Алёша перакуліў Ушакова на спіну — заскрыгаталі пад ім, пад нізам, бляшаныя кавалкі, адзін аб адзін.

Ушакоў адкінуў у яму пад верас галаву і адплюшчыў вочы... Адплюшчыў назусім...

Яны заблішчалі, як вада вечарам у павыбіваных кроплямі дажджу ямках — цьмяна і холадна. У куточках вачэй ляжаў, сабраўшыся, мокры пясок...

І рукі, і лоб у яго былі халодныя, як талерка ад кулямёта...

Алёша тады закрычаў, як спужаўшыся, і, падхапіўшы з зямлі аўтамат — Гурбанаў дыск ён трымаў увесь час у руцэ,— пабег пад Пагурак у соснік — да Жаваранкі. Бег і думаў, што нідзе не чуваць Жаваранкі, што ён, Алёша, астаўся адзін на пасецы, як палец. Падумаў пра сябе, што зусім яшчэ сыры, як гаварыў Ушакоў, каб аставацца вось так аднаму, што ў партызанах ён толькі з зімы, што не трэба было прасіцца ў заслон, а адступаць з брыгадай у Пячное...

Ці-і-іў...— засвісталі над галавой кулі, хлопаючы ў сосніку ля дарогі, дзе быў Гурбанаў акоп. Немцы білі з кулямёта разрыўнымі, відаць, згледзелі. Зашумела ўгары міна і рванула недзе блізка ззаду. За ёй адразу другая і трэцяя. Немцы зноў білі з мінамётаў...

Алёша паваліўся ў пясчаную варонку. Ляжаў, уціснуўшыся ў рыхлы пясок, і чуў, як ён пахне жвірам.

Выбухі скора сціхлі — налёт быў кароткі. Запахла сырым гарам — дым, змешаны з туманам, распаўзаўся пасекай, цягнучыся пад ямы, на дарогу, дзе ляжалі непадабраныя немцы.

Калі Алёша вылез з варонкі, сонца ўжо зайшло; за лесам ля Венеры скупа чырванела неба.

III

. . . .

Хмары на вёску наплылі з Пагурка, ціха, неяк адразу — як завязалі ўсё наўкола ў мяшок. Зрабілася цёмна, што ноччу, і Жаваранка праз акно ад двара бачыў, як у цемнаце пабялела

недаспелае жыта на горцы пад соснікам ля пасекі і зрабіўся жоўты ад пяску ля студні двор. Шырокай і доўгай паласой забялелася пустая дарога з вёскі да ям. Было відаць здалёку, як яна разлучаецца ля ям надвае.

На дворы пад падстрэшкам у варыўні заблішчалі павешаныя косы — дзве: Жаваранка толькі што павесіў іх, вярнуўшыся з-за ракі з балота, дзе мужчыны дакошвалі ў калгас лучку і разышліся перад дажджом. Ад кос сцябала па вачах вышараваным бляскам.

З гарода ад град, ведучы за руку Валодзю, спяшалася баразной Кланя і азіралася на Пагурак. Ёй не даваў ісці Валодзя — чапляўся рукой за плот, за віткі, ступаючы нехаця высака па мяжы,— і трава, якую Кланя нясла ў падале перад сабой, з ахапак.

Высыпаўшы траву з прыпала ў сенцах — чуваць было, як яна зашапацела на зямлі ля карыта,— Кланя зашчапіла на кручок дзверы ў сенцах, перасадзіла цераз парог Валодзю і ўскочыла, задыхаўшыся, у хату. Хустку з сябе і — бягом да калыскі, якая вісела ля ложка ад двара. Завешаная пасцілкай, у калысцы спала Тоня — Антунінка; было чуваць, як яна ссе палец — смокча без аддухі. Малая яшчэ зусім — нарадзілася на згон зімы.

— Валодзя... Не бразгай клямкай...— зашаптала Кланя ля калыскі.— Дзе ты? Чаму цябе не відаць?

Жаваранка падышоў да акна ад гарода.

Хмара апусцілася нізка, як усё роўна лягла на лог ля ракі, пасівела вузкай паласой па краях, і яе пачалі пamінутна сячы доўгія бліскавіцы — даставалі канцамі аж на платы ў гародзе. Ад хмары пабялеў альшэўнік ля ракі, стаў як ніцая лаза. Узняўся вецер, і альшэўнік нагінаўся да вёскі. Над Пагуркам грукатала без аддухі.

— Яхрэм... Паглядзі юшку...— паказала з-за калыскі галаву Кланя.

На дворы над самым хлявом прабегла, як па няроўнай дарозе, белая бліскавіца. У хаце зрабілася відна, нібы ад агню, і Жаваранка ўбачыў, што Кланя расшпіліла на грудзях нажутку — будзе карміць Антунінку. У яркім агні і Кланя —

твар і рукі, і калыска — край пасцілкі ад акна — сталі белыя, як папера.

Яшчэ больш зрабілася цёмна, хоць палі ў хаце лямпу, і ў гародзе па бульбоўніку зашастаў град. Было відаць, як ён, белы і круглы, па добрай гарошыне, адскоквае ад лісця. З зямлі, з баразён пайшла пара...

Жаваранка стаяў ля акна, не могучы адысці: ногі як прыраслі да падлогі. Балела ўсё ад касы: і рукі — у локцях, і паясніца, і скура на жываце: мужчыны перад дажджом ірвалі адзін перад адным. Не крануць шыяй: дурная прывычка — пускаць касу і варочаць за ёй увесь час галавой.

Ён пачуў, што ў яго ў кішэні брусок — адцягвае штаны: забыўся выняць у сенцах і пакласці на шафарню, прынёс у хату.

— Яхрэм... Лямпу запалі...

Блізка над ракой секанула кароценькая бліскавіца, ад яе зрабіўся сіні бульбоўнік у гародзе і Кланя — стаяла, нагнуўшыся ля калыскі, з Антунінкай на руках. І Антунінка, здалося, закручана ў сінюю пялёначку.

Урэзаў лівень, як з вядра. На гародзе пад хатай пагнала бароздамі пясок і траву.

Ён хацеў падысці ў парог да печы, дзе ў пячурцы ляжалі сярнічкі, але бразнула клямка — Валодзя забаўляўся, ці што,— і адчыніліся дзверы ў хаце, ціхенька, як хто асцярожна рукой,— Кланя так усягды адчыняла, каб не разбудзіць у калысцы Антунінку,— і зверху над дзвярыма ў праём, распаўзаючыся, як усё роўна мяккі і слізкі, укаціўся яркі-яркі круглаваты шар. Жоўта-белы, з кулак, ён, дрыжучы, папоўз у хаце адразу ўгару да столі. Поўз памалу, як асцерагаючыся.

У хаце зрабілася жоўта, што ноччу ад месяца, калі ён свеціць у акно...

Жоўта-белы шар, пераліваючыся, як выняты ў кузні з горна, падплыў да столі, якраз процi судніка — лыжкі на судніку зрабіліся жоўтыя, што залатыя,— і, не даткнуўшыся да яе, павярнуў на хату... Мінуў шасток з абшчыпаным вянком старой леташняй цыбулі — шасток быў у кутку пад бэлькай; падплыў, знізіўшыся, да шафы — шафа стаяла ў канцы ложка,

ля сцяны ад гарода; павісеў ціха якраз пасярод хаты, як усё роўна шукаў месца; тады ціхенька крануўся да акна ад двара. Падрыжаў ля сцяны, акруціўся ля калыскі – угары, каля вілейцаў (Кланя, прыціснуўшы да сябе Антунінку, хацела, відаць, крыкнуць: сядзела, адкрыўшы рот, і не магла, глядзела толькі ўгару), пасля павіс пад столлю над куфрам – былі добра відаць на сцяне ад вуліцы ходзікі, аж заблішчалі стрэлкі; тады віхлянуў уніз і паляцеў у кут да стала, проста на яго, Жаваранку, як усё роўна нагрэты ў лазні ў печы камень вырваўся з драўляных клешчаў, не данесены ў кадзь з вадой...

Жаваранка пачуў, як затрашчала ўгары над галавой, нібы зламалася дрэва... На ўвесь кут ля столі рассыпаліся жоўтыя круглыя іскры, і сцяну лізнула чырвонае полымя, што языком...

Яго адкінула ад стала на хату...

Падаючы на падлогу, ён пачуў, як закрычала Кланя...

. . . .

Яго тармасілі за ногі, а яму ўсё здавалася, што над ім пад столлю ля бэлькі гарыць выгнутая ад гарода сцяна – полымем. Набеглі людзі, льюць з вядра ваду высака на сцяну, яму на галаву, на грудзі, а ён ніяк не можа ўстаць: сціснула – не дыхнуць, адняліся рукі – не павярнуцца.

Ён чуў, як яго клікалі: Яхрэм... Што ўсё роўна Валодзя з парога ад печы...

Пасля цяжкое, што душыла яго, знялі з грудзей, і ён добра пачуў, што яго ўзялі за рукі: за адну і за другую. Ён уздыхнуў на ўсе грудзі і адплюшчыў вочы. Над ім было цёмнае вячэрняе неба, зацягнутае доўгімі малінавымі палосамі...

Ён успомніў усё і страпянуўся – у вочы пасыпаўся пясок. Як праз туман згледзеў над сабой Алёшу і пачаў у дзве рукі церці вочы. Падняцца не мог, увесь быў як здзервянелы.

Пасля ўбачыў бярозу недалёка за акопам... Дзьмуў вецер, і на ёй дрыжала лісце. Ён доўга міргаў вачыма, тады згледзеў старыя асіны на Пагурку і за імі неба ў цёмных хмарах.

– Памажы, сын...– пачуў ён свой ціхі голас: гаварыць было цяжка.

Алёша памалу падняў яго з пяску, сагнуўшы ў паясніцы, і прыпёр у акопе да берага, як дома хворага ў ложку да брыжа.

Жаваранка хацеў адразу стаць на ногі, ірвануўся і зноў апусціўся ў акоп: сеў, прыпёршыся бокам.

— Немцы... прайшлі? — утаропіўся ён на дарогу.

— Тут — не... На Рабы Калодзеж... Занялі, відаць, Пячное. Чуваць, быў бой. І ля Рабога Калодзежа ішоў бой... Не ўставай... Згледзяць...

— Падай аўтамат...— Жаваранка выцягнуў руку да пня.— Дзе Ушакоў?

— Забіла... На голым забіла... Поўз... Знаць... Вунь, відзіш?..— Алёша паказаў у бок дарогі, і Жаваранка адразу ўбачыў Ушакова — той, у чорным, ляжаў на жоўтым пяску і быў відаць здалёку.

— Не пазнаю... Вочы рэжа... Плечы як усё адно адняліся. Не чую... Што ж будзе?.. А Гурбан дзе? Дзе Геніятулін?

Алёша ляжаў ля акопа на жываце і, апёршыся на рукі, глядзеў на пасеку — на Ушакова.

— Што маўчыш, хлапец? Памажы падняцца... Не ведаю, ці стану. Кантузіла, чую... Гэта ж трэба... Як з таго свету... Дай руку, хлапец. Дзе Геніятулін? Чаго маўчыш?

— Не падымайся... У іх два кулямёты. Ля ям у сосніку і пад логам на горцы. Вачэй не спускаюць... З мінамётаў садзяць. Сваіх яшчэ не падабралі. Баяцца. Раненыя на дарозе ёсць... Чуваць, як стогнуць...

— Раненыя?.. Дзе Геніятулін?.. Якая была каманда? Раненыя...— Жаваранка сцяўся ад болю.— Падбяруць раненых... Дзе Геніятулін?..

— Збег...

Жаваранка спружыўся ў акопе, хочучы зноў падняцца на ногі; застагнаў і глядзеў на Алёшу прыплюшчанымі вачыма. Міргаў, не перастаючы,— відаць, ад пяску.

— Акоп пусты... І кулямёта нідзе няма...

— Не можа быць. Храновіны, хлапец, не гарадзі... Геніятулін не збяжыць.

— У акопе няма. Што мне выдумляць...

– А Гурбан дзе? Што ты цягнеш ката за хвост?..

– І Гурбана няма... І акопа яго няма. Яма...

– Ды памажы ты падняцца... Бубніш мне над галавой...– Жаваранка, апіраючыся на рукі, перавярнуўся і стаў у акопе на калені. Глядзеў цяпер Алёшу ў вочы, усё яшчэ не верачы.

– Нават аўтамата Гурбанавага няма. Пасекла... Во што засталося...– Алёша падняў у руцэ з зямлі дыск.– Поўны... Забраў...

– Памажы выпаўзці з ямы...– Жаваранка падаў Алёшу руку.– Падсунь аўтамат. Не дастану... Што гэта цябе ўсё прасіць трэба... Не можа быць, каб Геніятулін збег... Вазьмі пад паху... Каб толькі на ногі стаць... Чую, што пайду. Так, брат, садзілі... З цяжкіх... Што на фронце... Не можа быць, хлапец, каб Геніятулін... Я ж яго ведаў. Каб я яго не ведаў... Не тое, хлапец...– Ён памаўчаў.– Немцы, значыць, на Рабы Калодзеж ірванулі? А брыгадная разведка? Брыгадная ж разведка была там...– Ён зноў памаўчаў.– Не веру, каб Геніятулін... Можа, якая каманда была? Можа, каманду даў Ушакоў? – Жаваранка падымаўся памалу на ногі і гаварыў, не сціхаючы, як ад радасці, што астаўся жывы.

Вылезшы з акопа, ён расставіў шырака ногі і ўзяўся рукою ззаду за крыж – як падпёрся. Другой рукой выціраў ад пяску вочы, счышчаў яго спераду з пінжака – з грудзей.

– Пагляджу аўтамат... Калі набралася пяску...

– Затвор ходзіць... Не чуваць... А ствол прачысці, калі баішся...

– Аглушыла, як рыбу...– Жаваранка адышоўся ад акопа і вярнуўся назад.– Суставы скрыпяць... Як склееныя, маць іх так... У крыжы ломіць...

– Шчасце яшчэ, што не пасекла... Нават не зачапіла...

– Крыві не відаць...

На ямах захлебястаў нямецкі кулямёт – прыйшла пара; кулі ляцелі над дарогай шнурком: білі ўвесь час трасіркамі.

Жаваранка нават не ўздрыгнуў.

– Так-ак...– толькі павярнуў ён галаву, гледзячы на дарогу.– Не па нас. Уставай, хлапец. Нас не ўвідзіш. Вунь туманок

на пасецы ля жыта...— паказаў ён рукой.— Тыя будуць біць усю ноч...— Ён раптам, як забыўшыся, што ў яго скрыпяць суставы, павёў затворам аўтамата, дастаў з праёміны дыск, выцер яе, злазіўшы ўсярэдзіну з пальцамі, паставіў дыск на месца і павесіў адразу аўтамат на шыю — накінуў у дзве рукі цераз галаву новую зялёную брызентавую дзяжку.— Будуць лупіць усю ноч... За ноч мы павінны дагнаць сваіх... У Пячным яны будуць ці за Пячным... Без сваіх мы, брат, з табой, хлапец, як мухі ў мухалоўцы... Дагнаць і далажыць Рудаву... Невядома, дзе яшчэ Геніятулін... За яго нам з табой прыйдзецца адвічаць... Ушакова няма...— Жаваранка ўздыхнуў, узяўшыся рукой за грудзі, і сказаў ціха і цвёрда, як усё роўна дагэтуль яшчэ не ведаў, што трэба рабіць: — Забяром Ушакова і адыдзем на Пагурак. Тут акопы...

Ён сказаў пра Ушакова, не верачы самому сабе. І калі, пераступаючы з нагі на нагу, ішоў да Ушакова — збоку ступаў Алёша з аўтаматам у адной руцэ і дыскам у другой,— не верыў яшчэ, што таго няма.

Ля Ушакова яны абодва апусціліся на калені. Жаваранка ўзяў абедзвюма рукамі Ушакова за галаву, каб падняць з зямлі. Галава была цяжкая, як камень,— не хацела падымацца — і халодная.

Усярэдзіне ў Жаваранкі як усё роўна што абарвалася; зрабілася горача. У вачах адразу мігнулася пілотка: яе сарвала з галавы Ушакова і кінула пад сасонку ля яго, Жаваранкавага, акопа. Толькі што быў жывы чалавек — кроў з малаком,— крычаў каманду, і на́ табе...

— Збегай вазьмі пілотку...— Жаваранка выцер з ілба пот.— У мяне ля акопа. Спераду. Што так глядзіш? Пілотку, кажу, прынясі... А я Гурбана зірну...

— Не ідзі!..— Алёша аж закрычаў, забыўшыся на ўсё.— Яма ў крыві... Пясок увесь у крыві... Пальцы мае ў крыві...

Жаваранка махнуў на яго рукой, і той пацішэў, сказаў шэпатам:

— Немцы там блізка ў клінку... Калі каторы жывы... Разане...

– Бяжы... Найдзі пілотку. А я вазьму кажух і рыдлёвачку... На кажусе панясём... Не нясці ж за рукі, за ногі... Што ты ўсё стаіш? Ушакова панясём на кажусе... А Гурбан... Калі прамое пападанне – у пыл разносіць...

На пасецы пачынала шарэць, ціха і мякка, як заўсёды шарэе спакойным летам. Над Венерай стаяў сіні дым, засцілаючы, як туманам, чырвонае неба на захадзе. За Пагуркам, над Партызанскімі лагерамі, дзе віселі цёмныя хмары на ўвесь край неба, бегалі далёкія бліскавіцы. Грому не было чуваць; пахла дажджом і гарам.

Цяжка ісці, спірае ў грудзях; за спінай, дзе вісіць ручны кулямёт Ушакова, робіцца мокра, а Жаваранка ступае і ступае па сіўцы і па верасе.

Усюды ціха і трывожна; Жаваранка ўздрыгвае ад далёкай бліскавіцы за Пагуркам. Ззаду дробна перабірае нагамі Алёша і дыхае з сябе. Нацягвае кажух, і ад таго яшчэ горш ісці. Жаваранка ідзе пярэдні, заклаўшы рукі за спіну і ўчарэпіўшыся за кажух. Чуе, што ў пальцах заціснуты гузікі ад кажуха – не выслізне з рук. Не азіраецца назад – цяжка варочаць галавой – і не бачыць ні Алёшы, ні Ушакова, які ляжыць на кажусе. З кожным крокам усё цяжэй дыхаць – аж разрываюцца грудзі.

Яны адыходзілі соснікам на Пагурак, несучы Ушакова.

З Пагурка пахла распараным бярозавым лісцем. Пад нагамі шапацеў сівец, густы, высокі,– Жаваранка ступаў, як на падушку. Ішлі па старой дарозе, парослай травой і брусічнікам. Брусічнік белы, на цвеце; яго захінае з вачэй папараць: паднялася ля дарогі, сплялася, пад ёй можна паўзці, хаваючыся.

Соснік разросся, палез на дарогу – пачаў дзічэць. Па твары сцёбалі калючыя лапкі, пакідаючы на лбе белае ліпкае павучынне.

Узагналі з-пад ног дзвюх белых курапатак. Яны доўга беглі наперадзе па сіўцы адна за адной, як дражніліся. Зацыльгікаў дзяцел, занылі над вухам камары...

Жаваранка падумаў, што цэлы дзень ірваліся на пасецы і на Пагурку міны, а ў лесе ўсё жыве, як і жыло...

Запахла сырой імшарай; цвярдзей ступалі ногі. Толькі каб хто, здаецца, выцер павучынне — свету не відаць...

Ззаду, на ямах ля Венеры, не сціхаў кулямёт. Па лесе ішлі водгаласкі, каціліся нізка, па зямлі. За Пагуркам, не пераставаючы, паласавалі неба бліскавіцы. Ірвануў вецер, наляцеўшы зверху; зрабілася свежа за плячыма.

Жаваранка падстаўляў твар пад вецер і пад калючыя сасновыя лапкі.

IV

Алёша, ідучы ззаду, бачыў толькі талерку ад ручнога кулямёта ў Жаваранкі на спіне. Круглая, яна чарнела перад вачыма, як засланяла свет. Жаваранка цяжка ступаў уперадзе, дыхаючы, як мех у кузні, і Алёша падумаў, што той з гарачкі ўзяў сабе на плечы яшчэ і ручны кулямёт. Толькі сумку Ушакова, нямецкі брызентавы ранец, аддаў нясці яму, Алёшу. Сумка набіта, цяжкая і адцягвае плячо. Плячо адцягвае і кажух, на якім ляжыць Ушакоў; каб не ўчарэпіўся за палатняную кішаню, даўно выпусціў бы з рук. У вачах ідуць чырвоныя кругі, і тады на плячах у Жаваранкі расплываецца чорная талерка, робіцца вялікая і закрывае сабой і Жаваранку, і вузкую дарогу ў сосніку.

І зноў Алёша думае, што Жаваранка апантаны: ідзе і ідзе, не думае аддыхнуць. З гарачкі. Трэба яму сказаць... Але Жаваранка ішоў, не аглядаючыся і не гаворачы ні слова. Яны прайшлі ўжо з паўдарогі, блізка да Пагурка, відаць старыя высокія асіны з круглымі вярхамі, як макаўкамі. І тады Алёша думае, што Жаваранка ідзе не з гарачкі, што ён не апантаны, а — дужы. Алёша ведаў Жаваранку, як ведаюць у вёсцы дзеці мужчын, круцячыся каля іх, як толькі падрастуць...

Жаваранка ішоў дарогай, як хадзіў кожны раз за возам са снапамі ад Рабога Калодзежа, як ішоў з плугам на загуменні, паганяючы коней і прытоптваючы збоку нагой адкінуты лемяхом дзярняк; як спяшыў з касой, стаўшы ў пакос з усходам

сонца і махаючы рукамі цэлы дзень, прысеўшы толькі на купіну папалудняваць з торбачкі,— бо які гэта мужчына, каторы не скосіць на лагу пад Пагуркам гектар за дзень... Жаваранка прывык да работы; ён і цяпер, здавалася, рабіў работу, як па нараду: ад рання да вечара; аддыхнуў быў, засыпаны ў акопе, падняўся і ўпрогся зноў. Бо пражыў у рабоце ўсё сваё жыццё: іначай, відаць, не мог.

Пачынае круціцца ў галаве — ад натугі, і тады ў Алёшы перад вачыма плывуць ферма і малатарня з трактарам. Ля трактара мяхі з намалочаным жытам. Адзін на адным — гара. Падводы не спраўляюцца адвозіць іх у свірны. Жаваранка бярэ поўны — па завязку — мех абедзвюма рукамі і кідае перад сабой здалёку на калёсы. Як што лёгкае... Падыходзіць пасля да яго, Алёшавых, калёс — Алёша хапаецца скарэй за драбінкі,— бярэ рукой за ляжэйку і пачынае адным махам пераварочваць калёсы...

— Лётчыкам будзе... Не баіцца...

— Куляй... Хай прывыкае...

Крычаць і смяюцца мужчыны; калёсы нахіляюцца, і Алёша падае ў траву на дзядзінец. Гудзе трактар; пусцілі малатарню, і яна ляскоча парожнімі цапамі, пакуль не схопіць сноп. На ферме на зямлі сіне ад дыму — не відаць малацьбітоў...

Зноў расплываецца талерка ў Жаваранкі на плячах... Даг-даг-даг...— ляскоча ззаду на ямах кулямёт, што малатарня.

Ад хады калышацца на кажусе Ушакоў; перагнуўся ўвесь у паясніцы і аб'ехаў уніз, як сядзіць: ногі звіслі долкі і чапляюцца ботамі за сухі верас на дарозе.

Калі Алёша нагінаецца ўперад, бачыць добра твар Ушакова: чысты, як жывы. Адплюшчаны вочы, як усё роўна глядзяць цьмяна на яго, Алёшу; шчокі ўмазаны ў жоўты пясок. Туга сцяты зубы, як ад вялікай злосці,— сцяў іх недзе ад болю; скрывіліся тонкія вусны.

Калі пачынае калыхацца на кажусе галава — уніз-уверх, здаецца тады, што Ушакоў ідзе па выганчыку за ракой ля вёскі, ніяк не могучы выйсці з-за гары: пакажацца — і няма. Ідзе, як і тады, калі першы раз паявіўся ў Венеры...

. . . .

Немцы пайшлі праз Венеру раніцай. Паявіўшыся ўсходам сонца на матацыклах, яны нават не спыніліся ў вёсцы: выскачыўшы з лесу ад ям — ішлі з Пячнога, прабіўшыся з-за Віліі праз Рабы Калодзеж,— яны рваліся на Ґорна — на шашу, якая вяла на Плешчаніцы. Немцаў у Венеры яшчэ не бачылі — учора толькі што адступалі нашы: ішлі на Пячное додніцай, не злічыць,— і ніхто не вылазіў немцам на вочы — пазачыняны дзверы ў хатах, пазапіраны вароты на вуліцу. Глядзелі толькі на іх з хат, адышоўшыся далей ад вокан...

Усходам сонца над Пагуркам паплылі хмары; падняўся вецер — гнуў на вуліцы над студняй рабіну, свістаў, не сціхаючы, у платах: на дождж. Дажджу даўно не было; пясок, падхоплены ветрам на ямах, падымаўся вышэй лесу, і яго гнала ў вёску вуліцай, хаваючы з вачэй і хаты, і платы, і немцаў на матацыклах...

Пасля матацыклаў ішлі машыны — высокія, лабатыя, крытыя перапялёстым брызентам. Раўлі на вуліцы ў пяску ад натугі і, не даязджаючы да хаты, паварочвалі да моста ля калгаснай канцылярыі, дзе жыла Галіна Аляксандрава.

У акне ценка звінелі шыбы. У хаце чуваць быў дым. Алёша бачыў, як маці, стоячы ля ложка на рог акна, то расшпіліць на грудзях нажутку на ўсе гузікі, то зноў зашпіліць. Падыдзе да яго, Алёшы, нічога не гаворачы, зноў вернецца да ложка: абапрэцца рукамі на брыж, паправіць рубашкі ў запечку на сцяне, на вешалцы... Пасля падбяжыць да печы, саставіць асцярожна з прыпечка бляшаную засланку на падлогу — пакладзе на дровы ціха, каб не забразджэла. Пачакаўшы, возьмецца наліваць вады з вядра ў вялікі гаршчок — робіць тое, што рабіла кожную раніцу ўсё сваё жыццё,— кіне на падлозе ля печы недаліты і вядро пры ім і зноў падыдзе да яго, Алёшы,— абапрэцца рукой на плячо, ціха, не пачуеш нават, і дыхае часта ў нос: хавае плач.

— Александрына...— кліча яе нехта на двары ля студні, мусіць, Галіна Аляксандрава, а яна не зварухнецца, як прыкіпела: стаіць, утаропіўшыся праз акно на машыны і застыўшы. Пасля выцірае пальцамі ў дзве рукі слёзы са шчок і глядзіць

на яго, Алёшу, невідушчымі трывожнымі вачыма — баіцца, каб што з ім не зрабілі: прыйшла бяда.

Машыны вуліцай больш не ідуць, толькі доўга яшчэ ныюць на дарозе ля Жараў — ад пылу на гары не відаць могілак,— і людзі выходзяць з хат. Алёша бачыць, як маці на двары, стоячы ля студні і апёршыся рукой на зруб, глядзіць не ў Жары, а азіраецца на лес.

— Каб хоць іх больш не прынясло...

Маці недзе здаецца, калі яна не бачыць немцаў, то іх нідзе і няма: ні ў Пячным, ні ў Жарах, ні на шашы, дзе яны пруць на Плешчаніцы...

Другі раз немцы прыехалі ў той самы дзень, толькі пазней — якраз у палудзень.

Пасля машын прайшоў дождж, прыбіўшы пыл; аблешчылася, расцягнуліся ў небе хмары; над Жарамі, якраз на паўдні, стаяла сонца, слепячы вочы і прыпарваючы.

Немцы ехалі з Жараў, на веласіпедах — веласіпеды блішчалі пад імі на сонцы, і, можа, таму немцаў згледзелі, калі яны былі яшчэ ля могілак,— ехалі адзін за адным, чацвёра, у пілотках, з вінтоўкамі за плячыма — ствалы пазатыканы белымі анучкамі,— дзержачыся за загнутыя ўперад высокія рулі з панадзяванымі на іх гафрыраванымі гумовымі трубкамі. Пасаскоквалі з веласіпедаў ля калгаснай канцылярыі — канцылярыя стаяла якраз проці дарогі. На вочы ім лучыла Волечка, маленькая вяртлявая кабеціна, маладая яшчэ, з чорнымі бліскучымі вачыма і высокімі грудзьмі пад белай нажуткай, якую яна ўсягды насіла. Жыла Волечка побач з канцылярыяй, толькі хата яе стаяла далей ад вуліцы, аж на гародах, і да яе трэба было ісці доўгай вулачкай.

Немцы папрыхіналі веласіпеды да паркана ў вулачцы, усе чацвёра акружылі Волечку — схавалася з вачэй белая нажутка, не было відаць,— прыперлі яе да паркана, дамагаючыся невядома чаго, пасля пагналі вулачкай перад сабой у хату. У вёсцы цяпер, каму блізка, усе сачылі за вулачкай: з двароў, праз вокны, з хат, з-за вуглоў — дзе каго засталі немцы. Стала ціха, і было чуваць на ўсю вуліцу, як на двары прасілася Волечка, аж крычала...

Пачакаўшы, немцы, усе чацвёра, выйшлі з хаты. Ішлі паволі вулачкай, чапляючы нагу за нагу, з вінтоўкамі за плячыма. Пярэдні нёс у руках вялікае белае рэшата. Немцы бралі з рэшата яйкі — белыя яйкі былі відаць здалёку,— білі адно аб адно, пілі, задзіраючы ўверх галовы, пасля кідалі шалупіны далёка на гарод. Лёгкія шалупіны падскоквалі па густым зялёным маладым бульбоўніку, які блішчаў на сонцы пасля дажджу.

З рэшатам усе чацвёра падышлі да канцылярыі. Пасталі, гледзячы ў адзін канец вёскі, у другі — ад канцылярыі вёска была добра відаць. Пасля немец, што нёс у руках рэшата, адкінуў яго, парожняе ўжо, ад сябе — яно пакацілася цераз вуліцу пад плот у крапіву,— дастаў аднекуль, як усё роўна з-за пазухі, і адразу разгарнуў ладны ліст жоўтай паперы. Ускочыўшы на ачэсанае бервяно пад хатай, што служыла за лаўку, нечым спрытна прыляпіў ліст да сцяны ў канцылярыі — якраз у тым месцы, дзе брыгадзір дагэтуль вешаў кожную раніцу нарад на работу. Стаяў яшчэ, глядзеў на паперу, тады саскочыў на зямлю, махнуў рукой, як даў каманду, і яны, усе чацвёра, пабралі ў вулачцы ад паркана веласіпеды, паселі і пасхалі на Пячное.

Людзі адразу пайшлі да канцылярыі — адны зглядзелі жоўтую паперыну на сцяне, другія ішлі, бачачы, што ўсе ідуць. Асцярожна ступаючы, як па чым гарачым, ішлі што на сходку ў канцылярыю, куды прывыклі хадзіць за гэтыя гады, як у сваю хату, хоць ім і не загадваў брыгадзір. Ішлі малыя і старыя, выходзілі ўсе з хат, мусіць, каб сабрацца разам, бо, сабраўшыся, смялей.

Алёша з маці паглядзелі адно на аднаго і пайшлі, не гаворачы, з двара.

Канцылярыя была на горцы. Праз вуліцу, у аселіцы ля плота проці яе, стаяў свіронак. Увесь мокры пасля дажджу дзядзінец ад канцылярыі да свіронка быў пад нагамі. Людзі маўчалі, як выйшлі каго хаваць. Гаварылі толькі ціха ля самай сцяны пад канцылярыяй, там, дзе была прыклеена жоўтая папера. Гаварыў мужчына, Алёша не пазнаў хто.

— Што... Што...— як перадражніваў той каго.— Што падымай?.. Спадніцу, паказвае, падымай... Сам відзіў... А Волечка ціснецца да паркана: «Пан, там чорна...»

— Цьфу... Такое расказвае ўсім. Памаўчаў бы...

— А ты не плюй... Лепш схадзі да яе... Схадзіць трэба...

— Пайшлі ўжо. Не бядуй... Не табе ж ісці...

Зноў стала ціха, усе маўчалі, ціснуліся толькі да сцяны, на якой вісела жоўтая, як пляма, паперына. Кожны хацеў убачыць — што там.

У грумадзе вышэй за ўсіх быў Жаваранка — стаяў на ачэсаным бервяне, апёршыся шырокай рукой аб сцяну над жоўтай паперынай. Доўга глядзеў на яе, тады пачаў чытаць. Папярхнуўся і чытаў, кашляючы; Алёша не ўсё чуў і падышоў бліжэй да сцяны.

— «...Кто дает убежище красноармейцу...— чытаў паволі Жаваранка, як разбіраючы,— снабжает его продовольствием или его другим путем поддерживает — карается смертью через повешение. Это относится и к лицам женского пола... От этого постановления будет отступлено лишь в том случае, если окажется, что виновный как можно скорее заявил об этом происшествии ближайшей воинской части...»

Жаваранка спыніўся, не чытаў, і зрабілася зусім ціха. Чуваць было, як нехта ў грумадзе хліпае — плакаў — і недзе над Жарамі гудзелі ў небе самалёты.

— «Если же виновных в тот момент не обнаружат...— чытаў далей Жаваранка,— то берутся заложники из местного населения. Эти заложники будут повешены, если виновные или заподозренные в преступлении их сообщники не будут доставлены в течение 24 часов. Если же...— Жаваранка ўсё сціхаў і зноў чытаў,— то каждый раз будет захвачено или повешено двойное количество заложников...»

Жаваранка скончыў чытаць і саскочыў з бервяна на зямлю — глуха грукнуў нагамі. Тады ўсе падаліся да сцяны — кожны хацеў убачыць сваімі вачыма тое, што пачуў,— людзі згрудзіліся і маўчалі. Круцілі галовамі — глядзелі адно аднаму ў вочы: што ж будзе?

Зноў нехта заплакаў у грумадзе; бабы шкадавалі Волечку; дзеці качалі па мокрым дзядзінцы, па абмытай ад пылу траве белае рэшата.

Людзі ўсё яшчэ стаялі, згрудзіўшыся: здавалася, не вёска, а адзін чалавек стаіць на бугры пад хатай: угнуў плечы, апусціў галаву — думае, што рабіць.

У тым канцы вёскі загудзела, густа, аж, здаецца, задрыжала зямля пад нагамі. У вокнах у канцылярыі зазвінелі шыбы. Над вуліцай і далей, над аселіцамі ля ракі, паявіліся ў небе самалёты. Ляцелі нізка, па тры ў радок; на крыллях добра былі знаць жоўтыя краёчкі. Ляцела іх штук трыццаць, а можа, і больш — і ўсё ўдоўж ракі, на Пагурак, у той бок, дзе быў Барысаў...

Людзі ля канцылярыі паднялі галовы: пасля адной бяды глядзелі на другую; глядзелі, аж пакуль самалёты над Пагурокам не парабіліся маленькія і не задрыжалі ў вачах.

— І знізу, і зверху...— нехта сказаў у грумадзе — мужчына — і ўздыхнуў, цяжка, як усё роўна скінуў з плячэй груз і ў сябе, і ў другіх: нічога, устоім... Усе, як чакалі яго, адразу загаманілі, накінуўшыся на дзяцей — нехта першы, а за ім і астатнія ў грумадзе: чые гэта там? Рэшата пакацілі дарогай да ракі... Забаву знайшлі...

Нібыта ў людзей цяпер толькі і клопатаў было — белае рэшата, якое вынеслі ад Волечкі з яйкамі немцы і якое цяпер касцілася, падскокваючы, да моста.

Усе глядзелі на рэшата, і таму ўсе адразу ўбачылі за ракой на выганчыку людзей.

Іх было трое. Ішлі яны блізка адзін каля аднаго, кучкай, то хаваючыся на выганчыку за гару, то зноў паказваючы галовы — уніз-уверх. Калі падняліся на выганчыку на гару, усе ўбачылі, што гэта ваенныя, нашы...

Праз выганчык цягнулася спрадвечная сцежка з вёскі на балота, праз якое можна было лучыць на некалішнія хутары, адтуль ездавой дарогай, якая ішла полем ля Жараў,— на шашу пад Найдорф, у бок Вялейкі. Звярнуўшы ў лес з шашы, па якой ішлі немцы, ваенныя маглі выйсці дарогай якраз на балота пад Венеру.

На гары ваенныя былі добра відаць — у гімнасцёрках, падперазаныя дзягамі. Двое ў пілотках, высокія; трэці, меншы, што ішоў наперадзе, быў з голай галавой. Ішлі яны памалу, чуць перастаўлялі ногі. Згледзеўшы ў вёсцы людзей, сталі і доўга стаялі, як усё роўна варожачы: ісці ці не. Тады памалу спусціліся з гары, пералезлі, згінаючыся, цераз крыніцу — памагалі адзін аднаму за рукі — і, выйшаўшы на дарогу, пайшлі да моста. У грумадзе ля канцылярыі раптам стала зусім ціха, нават не тоўхаліся дзеці, і было чуваць, як ваенныя ступалі па мосце: грук-грук... Людзі падаліся ад сцяны, дзе вісела жоўтая папера, насустрач ваенным, выйшлі на сярэдзіну дзядзінца і сталі. Стаялі і чакалі ваенных, пазіраючы то адзін на аднаго, то на жоўтую паперу на сцяне канцылярыі, то на мост, дзе краталіся, ідучы ў вёску, ваенныя; пасля на дарогу ў Пячное — добра ж, калі там ужо няма немцаў: на веласіпедах маглі за гэты час і ад'ехацца.

Сышоўшы з моста, ваенныя пайшлі яшчэ больш паволі, відаць было, як яны цягнуць па зямлі, па мокрым пяску, ногі ў ботах. І чым бліжэй падыходзілі да вёскі — зайшлі ўжо за платы,— ішлі ўсё цішэй і цішэй, здавалася, не дойдуць сюды, да канцылярыі. Сярэдняга, таго, што быў без пілоткі, чарнявага, узялі пад рукі. Падышоўшы да грумады, блізка, як праз хату, усе трое аперліся на плот, прытаптаўшы нагамі высокую крапіву. Сярэдняга, чарнявага, без пілоткі, ужо не трымалі пад пахі: ён сам узяўся рукамі ззаду за спінай за жэрдку. Стаяў і дыхаў з сябе, як рыбіна на пяску. Дыхалі зморана і тыя двое, што стаялі ў яго па баках. Гімнасцёркі і штаны на ўсіх былі мокрыя ад дажджу ці ад балота — у цёмныя палосы. Да ботаў папрыліпала рудая гразь з крыніцы на выганчыку. Твары ва ўсіх былі цёмныя ад загару, шчокі сухія, вочы глыбокія — паўвальваліся.

Зброі ў ваенных не было, толькі ў чарнявага з кішэнь тырчалі зялёныя ручкі ад гранат; туга набіты кішэні былі і ў астатніх.

Чарнявы, без пілоткі, раптам адхінуўся ад плота, ступіў крокі два ўперад да грумады — цягнуў па мокрай траве боты — і сказаў, павёўшы вачыма па ўсіх, як шукаў каго:

— Четверо суток во рту ничего не было... Может, у кого... найдется...

Голас у яго быў ціхі, здавалася, яму гэтак жа цяжка варушыць языком, як і перастаўляць ногі.

Людзі ў грумадзе пачулі, што ён сказаў, і маўчалі: глядзелі цяпер на яго аднаго.

Чарнявы тады зноў абвёў усіх вачыма і яшчэ ціпэй сказаў толькі адно слова:

— Товарищи...

Яму цяжка было стаяць, і ён, адышоўшыся, зноў прыпёрся да плота.

Людзі маўчалі, пазіралі цяпер то на ваенных, то на жоўтую паперу на канцылярыі... Здавалася, нічога на свеце не было: ні сонца над сівымі воблакамі, ні ветру, ні мокрай пасля дажджу дарогі за мостам на Жары, ні выганчыка, куды нядаўна ўсе глядзелі,— адны толькі ваенныя і жоўтая папера на сцяне, якая не паспела абсохнуць ад клею... А раптам немцы? Выскачаць з лесу, як раніцай...

Людзі згрудзіліся на дзядзінцы ў кучу — сціснуліся, як у кулак...

А ваенныя стаялі, апершыся на плот; прыйшлі як усё роўна нарочна, як усё роўна праверыць: ну, што ў вас за душой?..

Людзі маўчалі з мінуту, маўчалі ўсёй вёскай...

Тады Алёша ўбачыў, як з самай сярэдзіны, з грумады, выйшла, праціснуўшыся, маці, прайшла блізка ля ваенных — ішла, як усё роўна дамоў,— і сказала ім ціха, але Алёша пачуў, і ўсе пачулі:

— Ідзіце за мной...

Ваенныя пачакалі яшчэ, тады памалу пайшлі ля плота ззаду за ёй. Жоўтай паперы на сцяне яны нават не згледзелі.

Людзі на дзядзінцы раздзяліліся надвае і пачалі хутка разыходзіцца — у адзін і другі канец. Зноў над ракой пайшлі кучкамі самалёты на Пагурак — на Барысаў. У вулачку да Волечкі дзеці панеслі рэшата — нехта загадаў. З выганчыка налянеў вецер, гнучы ля плота высокую крапіву і падымаючы на сцяне за беражок жоўтую паперу...

Дома маці карміла ваенных: заслала ў каморцы стол вялікім белым абрусам, як на свята, і паставіла ўсё, што магла знайсці,– і варанае з печы з-за засланкі, і з варыўні насіла капусту і агуркі. І ў шафарні ў сеначках грукала цяжкім векам: сала яшчэ на лета на касьбу аставалася — і ўсё подбегам. Спяшыла, як на пажар: гэта ж людзі гэтулькі галодныя...

Ваенныя елі мала.

Завяла пасля ваенных у хлеў; яны адразу палезлі на вышкі, дзе ляжала рудое, з балота, леташняе сена. Спалі дзень да вечара, спалі ноч — храплі без аддухі, аж хлеў разлягаўся, а яны, Алёша з маці, сядзелі ўдваіх на лавачцы на вуліцы. Ноч была цёмная, ціхая; коні ржалі за ракой на выганчыку; мігала далёкае зарыва за Пагуркам — у бок Плешчаніц, і недзе там грукала, як у ступе. Усю ноч.

Прачнуліся ваенныя додніцай, самі. Маці дала ім па ручніку, і яны, пералезшы ў спрагу ля хаты, пайшлі мяжой ля плота да ракі. У аселіцы ў тумане — пад раніцу апаў густы ціхі туман, у вёсцы не было відаць ні хат, ні платоў ля вуліцы — краталіся іх галовы: уверх-уніз, і плылі палосамі белыя ручнікі на плячах...

Ваенныя і пайшлі з вёскі додніцай — гарэла толькі на ўсходзе, над соснікам ля ям, зялёная зара. Выйшлі з Двара і падаліся ля плота на дзядзінец да фермы: пайшлі на Пячное, на ўсход. У тумане ля ям доўга былі відаць іх галовы...

Чарнявы, без пілоткі быў Ушакоў. Што ён Ушакоў, дазналіся толькі праз год, калі раз ноччу, зімой у маразы, прывёў той з сабою поўную хату партызан — чалавек дваццаць. Яго ніхто не пазнаў: ні маці, ні ён, Алёша. Ушакоў усё помніў і пра ўсё расказваў сам.

— У меня теперь две матери... Одна на свет родила, другая от голодной смерти спасла... С твоим хлебом, мать, мы дошли тогда до Бегомля...

Гаворыць, а ў самога як слёзы на вачах.

— Те двое? Погибли, мать... В «Железняке» были... В бою... В гарнизоне...

Выходзіў ён з хаты апошні. Зачапіўся ў нізкіх дзвярах прыкладам аўтамата за шалёўку — аўтамат быў ззаду на пля-

чы,— адвярнуўся яшчэ раз і як застыў у дзвярах на ўсю праёміну: шырокі новы белы халат на кажусе, белы башлык на галаве — накінуў перад выхадам — і твар белы, ад агню і ад халата, як снег...

— Спасибо, мать...

. . . .

Яны паклалі Ушакова на Пагурку ля самай дарогі пад трыма старымі асінамі; паклалі на кажусе, прымяўшы высокую лясную мятліцу.

Цямнелася; твар Ушакова адразу зрабіўся белы; здавалася, пабольшаў. Пабялелі і рукі — былі відаць здалёку.

Вецер улёгся; далёкія бліскавіцы над Партызанскімі лагерамі высвечвалі нізкія хмары. Без сціханага шапталі над галавой асіны, хлыстаючы лісцем. Старыя, высокія, з кунатымі вярхамі асіны былі відаць аж з вёскі — з фермы.

Шваргатала ў альшэўніку ўнізе, пад горкай, рака — на каменні; пахла халодным балотам.

Ля ям зноў азваўся нямецкі кулямёт — дагэтуль не было чуваць.

Жаваранка, выцершы рукавом лоб, зняў з шыі аўтамат, паклаў побач з Ушаковым, тады, задраўшы ўгару рукі, доўга знімаў ручны кулямёт — талерка лезла пад паху. Кулямёт ён паставіў на ножкі ля асіны і выцягнуў збоку з-пад дзягі рыдлёвачку — зялёную, нямецкую, з кароткай ручкай. Рабіў усё спрытна, нібыта і не быў засыпаны пяском, нібыта і не нёс на сабе гэтулькі цяжкога... Уткнуўшы рыдлёвачку ў зямлю, ён пацёр далоні адна аб адну — з іх пасыпаўся на траву пад ногі пясок — і сказаў ціха, як папрасіў:

— Выскач на пасеку. На рог... Там, дзе ішлі. Немцы будуць забіраць сваіх. Пасекі яны баяцца, могуць пусціць разведку. Калі што — не варонь. Сячы і адыходзь сюды, на Пагурак...

Узяўшы рыдлёвачку, Жаваранка ступіў вышэй на горку, паправіў кепку, сцягнуў пінжак, скруціў, шпурнуў да аўтамата. Стаяў і доўга глядзеў на зямлю пад ногі, тады адразу ўзяў рыдлёўкай у штых, адкінуў далёка ад сябе сухі дзярняк з пяском, як адкідаюць усягды, калі збіраюцца глыбака

капаць. Капануў і ўжо не адрываўся: ступаў і ступаў нагой на рыдлёвачку, махаў і махаў рукамі. Набок паляцелі кавалкі дзерняку, зашапацеў жвір, рассыпаючыся па траве. Запахла сухім лясным пяском, трухлінай і свежассечаным пад'ялеўцам... Ручка ў рыдлёвачцы была кароткая, і Жаваранка згінаўся аж у тры пагібелі. Ад цёмнай рубашкі плечы яго рабіліся шырэйшыя, і сам ён у рэдкай цемнаце стаў большы, як усё роўна вырас за гэты цяжкі акопны дзень на пасецы; здавалася, мацней сціскае ў руках рыдлёвачку, чымся днём, капаючы акоп. Значыць, у чалавека ёсць сіла, не прапала за гэтыя дні блакаднай мітрэнгі; значыць, ён збіраецца перанясці ўсё, што чакае яго наперадзе, і з ім – не страшна...

Жаваранка больш нічога не гаварыў, шоргаў толькі рыдлёвачкай аб жвір, упарта, як рашыўшыся на што; здавалася, яго цяпер нішто не можа збіць з пуці – хай хоць міны рвуцца, як удзень, ён будзе дзяўбці жвір на гэтай старасвецкай гары пад асінамі, і Алёшу не хацелася цяпер адыходзіцца ад яго. Адыдзешся – адзін. Нават аўтамат не ратунак, калі няма за плячыма чалавека.

Калі Алёша азірнуўся на Пагурак з бярэзніку, Жаваранка стаяў ужо ў яме па калені.

На пасецы было ціха; над акопамі і над дарогай ля ям вісеў туман. Адтуль ён цягнуўся сівой паласой на лог да вёскі. Цямнелася; пабялелі ля дарогі бярозы. Ля ракі ў альшэўніку адзыўнуліся дразды – насцярожана, збіваючыся. У Венеры на загуменні нешта дагарала – хліпалі цьмяныя водбліскі. Ад Партызанскіх лагераў, здавалася, бліжэй пад'ехалі хмары: гусцей быў чуваць гром. Там недзе гудзелі самалёты.

За Гарбатым Мостам заліваліся нямецкія буйнакаліберныя кулямёты, як усё роўна заходзіліся сабакі; тады хлопалі рэдкія вінтовачныя стрэлы – што ты ў цемнаце вінтоўкай зробіш – і чуваць былі густыя аўтаматныя чэргі з нашых ППШ. Немцы ноччу не наступаюць; значыць – партызаны. Можа, нават на само Пячное...

Бой цягнуўся доўга. Аўтаматныя чэргі то заціхалі, то чуваць былі гусцей; іrваліся рэдка гранаты ці, можа, міны з пя-

хотных мінамётаў, не разбярэш; толькі буйнакаліберныя кулямёты не сціхалі ні на мінуту. Было нават відаць, як з-за лесу паказалася чырвоная ракета — выткнулася на пядзю і адразу патухла. Пасля ў тым баку пачало яснець неба, памалу, як усё роўна ўзыходзіў месяц. Гарэла Пячное. Пачакаўшы, зарыва пашырэла, пачало мігаць і пераліваецца. Страляніна не аціхала, і здавалася, калі паказалася зарыва, што бой ідзе бліжэй, у Партызанскіх лагерах, і гарэла не Пячное, а лагеры.

Алёша хацеў адразу бегчы да Жаваранкі, але падумаў, што лагеры правей, а гэта якраз на Гарбаты Мост, што прайшло яшчэ мала часу і неяк надта ўжо ціха ў Венеры: маўчаў ля ямы нямецкі кулямёт, пагас на загуменні агонь — вёска як вымерла. Нібы там і не было немцаў, нібы яна аціхла, як аціхала летам кожны вечар, калі ў хатах павячэралі і ўсе, змораныя за дзень ля сена, валіліся спаць...

Пасля Алёша пачуў, як у вёсцы загудзелі машыны, ціхенька, што баючыся. Мігнулі прытушаныя фары.

Немцы, відаць, сачылі за боем у Пячным і былі напагатове.

Страляніна ў Пячным парадзела; пабольшала зарыва, пацягнулася вузкай белай паласой якраз туды, дзе ў лагеры ішла цераз балота праложаная ад ездавой новая дарога...

. . . .

Дарога ў лагеры паварочвала направа ў ельнік пад самым Пячным — проці Рабога Калодзежа. Да лагераў ад Венеры было вярсты чатыры, кутузаўцы нават не сталі ў вёсцы, адразу ішлі ў лагеры: у абозе на пярэдніх падводах былі раненыя. Спыніліся толькі ў канцы вёскі — адпусціць дамоў падводчыкаў, адзінаццаць чалавек. Узялі яго аднаго, Алёшу: папрывязвае коней павадкамі да саней, знойдуць дарогу дамоў, чорт іх не пабярэ.

У лагеры падводчыкаў не пускалі. Алёша пад'язджаў усягды толькі да першага паста на балоце. За гэты год, калі ля вёскі сталі кутузаўцы, Алёша пабыў разам з імі на баявой і на «хазяйсцвеннай» аперацыі і ў Крывічах, і ў Даўгынаве, і ў Буславе, ездзіў пад Вялейку і пад Краснае на «жалезку». Сёння кутузаўцы варочаліся з Княгінева — бралі гарнізон разам з

другімі брыгадамі. Двое сутак Алёша быў з кутузаўцамі; і туды, і назад — на марозе.

Венеру праехалі пад вечар. Мароз пёк за шчокі і працінаў да касцей. Усю дарогу ад Княгінева трэба было ісці за саньмі — грэцца. Ішлі партызаны, ішоў і ён з імі. Сёння пасля палудня, калі яны былі ля Караліна, ірвануў сухі вецер і на полі задыміла мяцеліца, хаваючы ўсё з вачэй. Пад вечар пайшоў снег, сыпаў без аддухі, як з шуфля, і калі яны выехалі за Венеру на пасеку да ям, не было відаць свету. Усё стала белае: і поле, і соснік, і далёкі лес; пабялелі ад інею коні; панабівала снегу ў развалкі і ў вазкі. Партызаны ў белых халатах ішлі ля пярэдніх падвод, пабраўшыся рукамі за драбінкі; пазгіналіся — вецер дзьмуў у вочы з усходу — і як усё роўна раставалі ў белым віхры: не было відаць.

Алёша ішоў за развалкамі самы апошні: адзін. У даваеннай цеснай сіняй вушанцы, у кажушку, у матчыных сівых валёнках без галош, у кароткіх, з вузкай пульсэткай рукавіцах — на правай распускаецца зверху нітка: парваў аб пугаўё, і відаць чырвоныя пальцы,— Алёша, збіваючыся з саннага тору, пераступаўляў ногі са снегу ў снег, правальваючыся па калені, задыханы, халодны, спацелы. Мерзлі калені пад картовымі штанамі, гарэлі, як ад прыску.

Вецер на развалах збіў да сядзення пасцілку ў чырвоную клетку — маці дала з сабой накрыць ногі,— і былі відаць трафейныя нямецкія ручныя кулямёты. Іх узялі ў гарнізоне ў Княгіневе, і цяпер яны, доўгія, чорныя, з папрылілапалымі да ствалоў ножкамі, пакрытыя сівым інеем, ссунуліся набок у развалах разам з сенам — аж чатыры штукі, і ад таго глыбей рэзаў снег полаз, скрыпеў, як пад цяжкім возам. Набок ссунуліся і скрыначкі з «лентамі», якімі было застаўлена ўсё сядзенне. Каню — маленькаму кругленькаму Дэрашу — хапіла за дарогу як досыць. Хоць падпіхай цяпер...

Каб толькі пераехаць пасеку, каб толькі схавацца ў лес...

Ён лавіў валёнкамі палазкі і ехаў, адвярнуўшыся ад ветру. Але стылі рукі, дубелі; пальцы рабіліся як костачкі; зліпаліся павечкі, здавалася, паляціш носам у снег — са сну.

Ён тады, саскочыўшы з палазкоў у снег, цёр рукавіцамі вочы, пасля хукаў у пальцы...

На пасецы вецер шалеў, сек у шчокі калючымі крупамі — шчокі парабіліся шурпатыя, што кара; упіраючыся ў грудзі, як усё роўна рукамі, валіў з ног...

Уехалі ў лес. Ля Гарбатага Моста было зацішна, на дарозе пад палазамі заскрыпеў цвёрды тор. Наперадзе пагналі коней, зморапыя, яны беглі ціха; беглі за саньмі трушком і партызаны ў белых халатах, падобныя адзін на аднаго. Алёша пазнаў у грумадзе толькі Ушакова і Міханькова-Дуню... Абодва невысокія, у кажухах пад халатамі і здалёку круглыя, як скачаныя са снегу бабы. Кратаюць толькі, бегучы, рукамі і нагамі.

Пад Пячным павярнулі направа — у густы ельнік, які глуха шумеў над галавой ад ветру, цярушачы з лапак дробны белы пыл. Па ямістай дарозе — то ўніз, то на гару, кулямёты на санях то ўзад, то ўперад — выехалі на балота, чыстае і роўнае пад снегам сярод лесу. На ім густа стаялі невялікія стагі сена. На балоце падводы выраўняліся ў шнурок, і было відаць, як на трох пярэдніх ляжалі раненыя, накрытыя кажухамі. За балотам пайшоў стары альшэўнік і елка. Запахла свежым дымам ад сухіх сасновых дроў, ад яго аж закруцілася галава...

Пад'язджалі да Партызанскіх лагераў.

У ельніку іх сустрэлі аж двое партызан, у чорных доўгіх кажухах, без халатаў, з аўтаматамі на грудзях: пост. Пярэдніх прапусцілі адразу, сышоўшы з дарогі; Алёшу загадалі астацца: коней з лагера прыгоняць...

— Стучи, парень, ногами... Не стой...

Алёшу ні разу не пусцілі ў лагер. І цяпер — сказалі «стучи ногами», і ўсё. Яшчэ ён пачуў, як яны сказалі адзін аднаму: «Жарко было...» — і пайшлі хадзіць дарогай — пад лагер і назад.

У лагеры ўзмацнілі пост — аж двое аўтаматчыкаў. У такую мяцеліцу, калі яна ашалее на некалькі сутак запар і не відаць свету, трэба глядзець... Але ў такое безгалоўе ніхто да лагера не падыходзіў, не было чуваць; толькі тыдзень назад у мяцеліцу

збег чалавек. Расказвалі, што той прыйшоў у лагер з-за Віліі, з Даўгынава – уцёк з паліцыі. Прыйшоў летась увосень. Яго прынялі, але, мусіць, не давяралі, бо ў лагеры ён толькі вазіў бочкай ваду на кухню... Як збег – ніхто не ведаў. Відаць, ноччу. Агледзеліся пасля ўжо і пайшлі па следзе. Чалавек збег босы. Чаму босы – ніхто не мог сказаць. Бег праз Пагурак, абышоў Венеру і павярнуў пад Жары – ішоў напрамую на Даўгынава.

За Венерай, пад Жарамі след на снезе закрывавіў, былі знаць жоўтыя плямы – пасля адлігі пацяснуў мароз, схапіўшы снег шэраннню. Відаць, далей чалавек не мог бегчы босы і павярнуў у Жары – шукаў ратунку. Яго і дагналі ў Жарах; везлі назад раніцай праз Венеру – сядзеў на санях, і ногі ў яго былі акручаны белымі анучамі...

Коні з лагераў ішлі адзін за адным, усе адзінаццаць. Лёгка цюкалі падковамі, згіналі і падымалі галовы – даставалі з саней сена – і форскалі, дыхаючы на марозе белай парай, як дымам з печы. Іржалі – хацелі піць і рваліся дамоў.

На Алёшавым Дэрашы пад'ехаў да паста Ушакоў. Саскочыў з развалак, кінуўшы на пасцілку пугу; лейцы аддаў у рукі:

– В сани, парень, и шпарь... И шел бы ты лучше к нам, в партизаны... Столько мерз вместе...

Ужо калі Алёша сядзеў у развалках, Ушакоў крыкнуў наўздагонку:

– Не усни только... Смотри... Уснешь – и партизаны тебе не нужны будут...

Дома Алёша двое сутак ляжаў на печы – на лучыне і на лахманах; двое сутак яму было холадна і яго трасло. Плакала маці, ціха, выцірала толькі слёзы, ходзячы па хаце.

– Пяць гадоў без бацькі... І сябе, калі пойдзеш у лагер, жывога пахаваеш. Сам ведаеш, куды ідзеш...

– Адной ад немцаў лягчэй хавацца будзе...– адсмейваўся ён з печы.

Прыйшла Альдзя – у матчыным кажушку, у пяньковай хустцы. Пасядзела, не раздзяваючыся,– відаць, маці наказала, каб прыйшла. Гаварылі ўвесь вечар усе трое: маці, Альдзя і ён. Пра што хочаш, толькі не пра тое, што ён ідзе ў партызаны.

На трэція суткі перастала плакаць маці; аціхла мяцеліца, занёсшы вуліцу ўпоравень з платамі; на трэція суткі, раніцай, ён пайшоў у лагер. Зноў прыбегла Альдзя, у кажушку, у пяньковай хустцы. Стаялі яны ўдзвюх – Альдзя і Алёшава маці – на вуліцы ля варот і глядзелі яму ўслед, аж пакуль ён не схаваўся ў сосніку ля ям. Ён ішоў па цаліку, правальваючыся па калені ў снег, у тым самым кажусе, у сіняй вушанцы і матчыных валёнках без галош. Ветру не было, дзе ўзышло сонца, гарэла агнём неба. Мароз браў за шчокі і за калені – праз двое картовых штаноў.

З паста яго адразу адвялі ў зямлянку да Ушакова. Ушакоў прывёў да камісара брыгады Рудава. Той слухаў, як дакладваў Ушакоў, і глядзеў на яго, Алёшу, нейкімі вясёлымі і жаўтаватымі вачыма, як усё роўна хітрыў:

– Если бы ты пришел к нам, когда поют соловьи,– не взяли бы. А раз в такой мороз, когда мои хлопцы носы отмораживают, не побоялся, то возьмем. Возьмем...– і ён, падышоўшы, паклаў руку на галаву, як усё роўна пагладзіў.

Калі яны выйшлі з зямлянкі ад Рудава, над лесам, над старымі голымі вольхамі, вісела нізкае сонца, і ад яго неба над лагерам было белае...

. . . .

Алёша стаяў і глядзеў на зарыва. Яно пашырэла, пабяліўшы край неба аж да Гарбатага Моста. Гарэла, мусіць, усё Пячное.

Зноў там пачулася густая аўтаматная страляніна.

З Венеры, чуваць было, ішлі машыны. У цемнаце ля ям заблішчалі прытушаныя фары. Машыны ішлі на Пячное, сюды, на Гарбаты Мост. Дзве. Але, пад'ехаўшы да лесу, сталі. Натужна гудзелі – з'язджалі з дарогі, разварочваючыся. На жытнім клінку пад лесам заміргалі цьмяныя агеньчыкі, як ад папяросы: свяцілі з ліхтарыкаў. Немцы падбіралі забітых...

Прыбегшы на Пагурак, Алёша ўбачыў здалёк пад асінамі кучу белага пяску.

– Яхрэм...– паклікаў ён і стаў, каб аддыхацца.

Жаваранка не адзыўнуўся, і Алёша падбег да самай ямы: белы пясок ляжаў па абодва бакі вострымі кучамі, і з-за яго

Жаваранкі не было відаць. Ён хаваўся ў яме з галавой — краталася толькі зверху кепка — і ўсё кідаў рыдлёвачкай наверх белы пясок, на адзін бок і на другі. Жарсцвяк шапацеў і сыпаўся назад у яму — Жаваранку на плечы.

— Яхрэм... Немцы...— Алёшу як спёрла што ў горле. Закашляўся.

Жаваранка павярнуў у яме хуценька галаву, стаў і стаяў, дзержачы ў руках рыдлёвачку, як аўтамат.

— Дзе? — спытаўся ціха.

— На дарозе... Бітых збіраюць... На машынах...

— Гэтыя сюды не пойдуць. Гавары цішэй...

— Пячное гарыць. Бой... Страляніна не сціхае, чуваць і цяпер...

— Дробная страляніна ў яме не чуваць — шоргаеш рыдлёвачкай. У яме, знаеш, хлапец, што чуваць? Кананада... Аж зямля дрыжыць. Я, яшчэ ў акопе лежачы, чуў. Фронт пад Віцебскам... А што на пасецы? На акопах? — Жаваранка пытаўся з ямы, дзержачы рыдлёвачку ў руках. Не капаў больш, выціраўся толькі рукавом...

— Ціха...

— Дарога гэта ім трэба: напрамую да Дзвінасы. Мы ім былі як скула ў баку... Асноўныя часці пойдуць тут — Гарбатым Мостам...— Жаваранка пастаяў, тады параўняў у яме пад нагамі рыдлёвачкай пясок.— Два метры будзе, хлапец? Думаю, набярэцца, я ж не малы, а ў яме схаваўся. Чалавеку, хлапец, трэба два метры капаць. Спакон веку ў нашай вёсцы тры аршыны рылі. Раз чалавек — два метры. Каб спакойна ляжаў, зрабіўшы сваё. Хаця не кожны чалавек, пажыўшы на зямлі, заслужыў два метры. Немцы, кажаш, сваіх падбіраюць? І яны думаюць хаваць, і яны думаюць рыць два метры... На, хлапец, рыдлёвачку і падай руку...

Жаваранка лёгка вылез з ямы. Падскочыў, апёрся на локаць, растапырыў ногі і папоўз наверх, як усё роўна і не быў кантужаны. Узяў адразу рыдлёвачку і адсунуў ад берагоў пясок, каб не асыпаўся ў яму. Пастаяў, пасля паглядзеў на Ушакова і сказаў:

— Наламі лапак. Яловых... Падсцелем... Дома ўсягды яловыя лапкі ў хату няслі. І дамаўё на яловыя лапкі на сані ці на калёсы ставілі. Далёка не адыходзься...— Голас у Жаваранкі пацішэў, дрыжаў. Жаваранка як усё роўна баяўся многа гаварыць.

Яловыя лапкі калолі праз рубашку ў грудзі, калі Алёша нёс іх да ямы перад сабой.

— Давай, брат, удвух...— Жаваранка кіўнуў галавой, паказваючы на Ушакова.

Ушакова паднёслі на кажусе і паклалі на беразе ямы на белы пясок.

— Нагніся і накідай лапак. На ўсё дно...

З ямы дыхнула сырой зямлёй — так пахне зямля на полі ў халодную познюю восень перад марозам... Зазвінелі ля вуха камары. Лапкі чапляліся за рукаво, пасля цяжка падалі на дно.

— Апусцім у кажусе, хлапец... Не будзем жа мы яго проста так...

Узяўшы кажух за крылле, яны паднялі з зямлі Ушакова, абступілі яму з двух бакоў і памалу апускалі яго, апускаючыся самі на калені. Пасля нагнуліся над ямай і спусцілі на руках. Ушакоў, адкінуўшы галаву, павіс на кажусе, тады, адарваны ад рук, здрыгануўся і ўпаў на дно — на яловыя лапкі. Зверху на яго пасыпаўся пясок. Жаваранка, падняўшыся ля ямы з калень, адышоўся, дастаў з пінжака з кішэні пілотку — зблізку ў цемнаце бліснула на ёй вішнёвая зорка.

— Спусціся ў яму... Накрыеш вочы... З таго боку саскоч... Якраз свабодна станеш...

Ужо калі Алёша быў у яме, Жаваранка сказаў, як на вуха:

— Рукі папраў. І кажух зверху папраў...

З ямы Алёша вылез як здранцвелы. Стаў побач з Жаваранкам і стаяў. Пад горла падступіла гарачыня.

Жаваранка пераминіўся з нагі на нагу ля ямы і паволі зняў з галавы кепку. І яму капаў, і апускаў Ушакова ў кепцы, не знімаў, а цяпер зняў — стаяў, як усё адно ля Жараў на могілках...

Алёша павёў рукой па галаве, па валасах — за шыю пасыпаўся пясок. Не помніў, дзе згубіў сваю кепку. Калі займалі

абарону ля Караліна, яна яшчэ была на галаве. Ляжаў у акопе, закрываючыся брыльком ад сонца: абарону занялі пад вечар і сонца, спусціўшыся, біла якраз у вочы.

Жаваранка, надзеўшы кепку, узяў з-пад ног рыдлёвачку і пачаў закопваць яму, асцярожна – сыпаў на чалавека. Нават пясок з кучы сіляў асцярожна. Пасля ўжо стаў махаць рыдлёвачкай скарэй – гэта калі зямля сыпалася на зямлю, а не на грудзі Ушакову. Каб, здаецца, ён аддаў рыдлёвачку яму, Алёшу... Капаючы, было б лягчэй... Алёша пачуў, як у яго дрыжаць рукі... Гарачыня сціснула грудзі, і ён не стрываў – адскочыў ад ямы... Жаваранка як не чуў: сіляў пясок з адной кучы, з другой...

На Пагурку відаць была цяпер белая паласа ад пяску.

– Вот і ўсё... Уся мудрасць на зямлі...– сказаў пасля Жаваранка.– Дзіцячыя яшчэ ў цябе плечы, хлапец... Вот і дрыжаць... Збірайся. Глядзі сумку Ушакова. Там гранаты...

Алёша тады падняў з травы аўтамат – накінуў, як усягды, на правае плячо ствалом уніз: лягчэй схапіць,– узяў пад асінай нямецкую сумку – яна была цяжкая, цягнула руку ўніз – і падбег да Жаваранкі. Яму раптам здалося, што яны з Жаваранкам цяпер адны, зусім адны. Калі быў з імі Ушакоў, нават калі забіты ляжаў на кажусе, такога не здавалася, а пахавалі – усё роўна як адны на белым свеце, нібыта і няма брыгады, нібыта яна і не адступіла да Дзвінасы, і не вядзе бой за Пячное...

– Цяпер і я чую, хлапец... Там, брат, кіпіць...– паказаў Жаваранка рукой на Гарбаты Мост.– Адыходзім... За ноч выйдзем да сваіх...

Ён цераз галаву закінуў аўтамат за плечы, нібы ён яму не мог спатрэбіцца; падняў з зямлі ручны кулямёт, пстрыкнуў ножкамі – зачапіліся за рэмень – і паклаў яго на правае плячо, узяўшыся рукою за прыклад.

– Рванём дарогай. На Гарбаты Мост. Ноччу дарога наша... Пячное абыдзем злева, ля Рабога Калодзежа. І запомні: калі што – прабівайся адзін. Даложыш усё... Запасны дыск – у сумку... Рыдлёвачку дай мне пад дзягу. Наперадзе многа яшчэ трэба будзе капаць зямлі, вайна не кончылася...

Жаваранка стаяў з кулямётам на плячы, на белай пясчанай паласе, і глядзеў на Пячное – на зарыва.

Хмары сплылі з Партызанскіх лагераў – пайшлі краем неба на Жары: там цяпер свяцілі бліскавіцы, нізка, над самай зямлёй. Ад ракі востра пахла балотнай рабінкай. Пачынаў пырскаць дождж – рэдкімі капкамі – на твар і на жоўтую пясчаную паласу.

– Дастань з сумкі «эфкі»...– сказаў Жаваранка, калі яны сышлі з Пагурка.

V

На дарогу яны ішлі даваеннай лініяй-расцяробам, якая аддзяляла пасеку ад Гарбатага Моста і вяла, рэжучы лес на кварталы, за Рабы Калодзеж, да Віліі. На лініі ляжаў ціхі туман, падбельваючы яе, як інеем. Убітая капытамі зямля, здавалася, яшчэ пахла скацінай і сырадоем, і Жаваранка на якую мінуту падумаў, што яны гоняць лініяй з поля кароў: запазніліся пусціцца з балота за Пагуркам, не было відаць сонца. Ціха вечарам; каровы ідуць адна за адной лініяй; не звярні іх на дарогу ў вёску – пойдуць у тумане на край свету...

Мігнулася Кланя з дзецьмі: сядзяць дома на вуліцы, на лаўцы, расчыніўшы вароты – чакаюць яго з поля...

Лінія за вайну парасла бярэзнікам – у пахі чалавеку, і Жаваранка, ідучы наперадзе, расхінаў і расхінаў рукой кусты... На душы пасля Пагурка зрабілася раптам горка; здавалася, цісне на плячо не ручны кулямёт, а ўсе беды, якія зваліліся на яго за гэтыя дні. Адышоўшыся ад Пагурка, дзе пахавалі Ушакова, ён як усё роўна апрытомнеў; нібы нехта ўзяў і паказаў за адзін міг, як на далані, што было на пасецы.

Галава павяла ўбок... Ногі ступалі, як усё роўна ў мох... Ён падумаў, што яшчэ не адышоў ад кантузіі, што на Пагурку ўсё рабіў з гарачкі, і чапляўся рукой за галлё, каб устояць на нагах. Чуў, як гарыць агнём даланя... Рэзала бок рыдлёвачка пад дзягай...

Пастаяўшы, Жаваранка пераклаў кулямёт з аднаго пляча на другое і зноў пайшоў лініяй да дарогі, цяжка ступаючы

ботамі па ўбітай зямлі. Лягчэй стала дыхаць, адышла правая рука. І сам ён патроху пачынаў як усё роўна адыходзіць: чуў, што баляць ногі і плячо пад кулямётам, што робіцца холадна – астыла за плячыма мокрая ад поту кашуля.

Выходзілі на пасеку да дарогі, у малады, да пояса, соснік. На лініі рос высокі верас, у калена – скроб сухім галлём па халявах. У лагчынах, дзе знаць быў тор ад калёс, адскочыла высокая лясная дзяцельніца, цвіла – ад яе дарога пад нагамі, здавалася, пасыпана снегам.

З сосніку яны зноў убачылі зарыва над Пячным. Спыніліся, стаялі адзін ля аднаго, плячо ў плячо, і глядзелі.

– Не чуваць, хлапец, нямецкіх кулямётаў... Можа, я аглох?.. Толькі нашы аўтаматы...– ціха загаварыў Жаваранка.

Далёка, за Партызанскімі лагерамі, трашчалі рэдкія аўтаматныя чэргі.

– Наш аўтамат я пазнаю. Гэта ў мяне тонка...– Жаваранка памаўчаў, тады сказаў мацней: – Немцаў выбілі з Пячнога...

Алёша нічога не адказаў. Стаяў і слухаў: недзе блізка, у бок ям, раптам загудзела машына.

Жаваранка адразу зняў з пляча ручны кулямёт, адлажыў ножкі і паставіў яго на зямлю ў верас. Пасля сцягнуў цераз галаву аўтамат, павесіў на шыю; сагнуўшыся, падцягнуў за халявай два ражкі.

– Дзе, хлапец, твае? – спытаўся.

– У чахле на дзязе. Пад пінжаком.

– Поўныя?

– Абодва.

– А дыск?

– Пачаты. Гурбанаў поўны.

– І ў мяне пачаты... І два ражкі. Усё пайшло з сумкі. І сумка не ведаю дзе. Мусіць, зняў з пляча і яе засыпала разам са мной. А ў Ушакова адны гранаты?

– І тол. Шашка. З запалам... У паперу закручаны...

– Запал падай мне. Палажу ў кішэньку, у пінжак. Не густа ў нас, хлапец, гароху... Папражылі за дзень, маць яго так... Ты відзіш? Агні на адным месцы, у клінку...

Жаваранка перамяніўся з нагі на нагу і зноў глянуў на ручны кулямёт. Кулямёт прыгнуў дыскам высокі верас, і галінкі, выпростваючыся, скраблі па жалезе. Стаяў высака на ножках, нацэлены якраз на дарогу, чорны ў цемнаце, што жук. Здавалася, адзін сабраўся ваяваць, суровы і зацяты, як чалавек.

– Повен дыск, хлапец... Ты што, жартуеш?..– сказаў Жаваранка, нібыта гэта ён, Алёша, хацеў пакінуць кулямёт на лініі.– Паглядзі да ям. Нешта [redacted] не магу змікіціць, што там робяць машыны...– Жаваранка пакруціў галавой і паскроб ногцямі зверху па аўтамаце – па жалезе.

Ля ям на дарозе машына свяціла агнём ад фар у жытні клінок. У агні мітусіліся людзі, як матылі круга лямпы.

– Падбіраюць сваіх... Аж дагэтуль. Далі мы ім, хлапец, работы...

Машыны загудзелі мацней; ціха ішлі сюды, на пасеку, прытушыўшы фары.

Жаваранка тузануў Алёшу за плячо; цяпер яны глядзелі толькі на машыны, якія паўзлі ад ям.

– Тры... І блізка, хлапец, адна ля адной...

– Чатыры...

У Пячным зноў захлебясталі кулямёты і ўзнялася густая аўтаматная страляніна. Па лесе ішлі водгаласкі, і здавалася, што страляюць зусім блізка, ззаду. Яшчэ больш сцямнела, на зямлю лягла ноч; зарыва над Пячным пагусцела, акрывавілася.

– Цяпер ясна, што робіцца круга нас. На помач ідуць...– Жаваранка адным махам падняў кулямёт і паставіў на ножкі перад сабой. Апусціўся на калені, паклаў збоку аўтамат.– Далекавата... Ноч...

Алёша лёг побач на халодны сівец. Ціхенька адвёў назад затвор аўтамата. Глядзеў, як Жаваранка прымошчваецца ля кулямёта: рассоўвае ногі, нібыта яму цесна на пасецы, нібыта, не рассунуўшы іх, ён не зможа страляць.

Машыны спусціліся ад ям у лагчыну, выраўняліся і міналі ўжо жытні клінок, дзе ўсё яшчэ ў агні ад фар мітусіліся людзі.

Над Венерай асвяцілі неба бліскавіцы.

— Дождж у вёсцы... Ты відзіў, куды хмару занясло...— Жаваранка, здавалася, і не чакаў машын. Пасля сказаў: — Ранавата мы з табой былі, хлапец, адсюль сабраліся. Паваюем яшчэ на сваіх гародах... Ад бліскавіц толькі ў вачах цёмна. Як сляпы робішся... Ты, хлапец, нос не высоўвай наперад. Глядзі, што я... Старайся па кузавах...

Перад вачыма зрабіўся белы ад агню соснік — па ім разанулі вострыя промні ад фар, стаўшы на адным месцы, як падпальвалі ўсё роўна.

Жаваранка, апусціўшы руку пад кулямёт, прыціснуўся да шырокага прыклада і ніяк не мог лучыць пальцамі ў дужку. Злавіўшы на канцы ствала фары пярэдняй машыны, падумаў, што ўсе машыны добра відаць у цемнаце: падсвечваюць адна адну, што да першай ужо блізка, метраў сто...

Пярэдняя машына ўперлася ў соснік.

— Па другой, хлапец, па кузаве...

Ад стрэлу адразу заклала вушы; Жаваранка бачыў толькі, як ірванула і дрыжыць у цемнаце перад вачыма доўгае полымя, асвяціўшы на пасецы пні і белы сівец; як на дарогу пад машыну пабеглі чырвоныя палосы — у дыску былі трасіркі; як раптам пыхнула і стала гарэць спераду машына. Ехала яшчэ і гарэла. Полымя лізнула кабіну; загарэўся над кузавам брызент, як у хаце страха ў пажар.

На дарозе зрабілася відна, як удзень, і Жаваранка ўбачыў: ззаду з кузава пасыпаліся на зямлю немцы ў касках — каскі блішчалі ад агню; пасыпаліся кучай, што пацукі ноччу ўварыўні, у загарадцы з бульбы, калі запаліш сярнічку. Ён тады пацісну́ў чуць-чуць плячом управа, на прыклад, павярнуў ствол лявей, і чырвоныя шнуркі пабеглі па кузаве.

Машына стаяла і гарэла, як свечка; ён злавіў ствалом другую: тая звярнула з дарогі пад жытні клінок, заварочвалася на поўным ходзе па загонах, каб выскачыць да ям. Астатнія патушылі фары, і ён іх не бачыў. Зацяўшы дыханне, ён ціснуў на курок; здавалася, загарэлася б другая машына — перавёў бы дых, а то аж у галаве закруцілася. Але машына не загаралася, і ён згубіў яе з вачэй; не бачыў перад сабой і чырвонай вострай паласы. Пачуў, як збоку кораценька трашчыць Алё-

шаў аўтамат, і здагадаўся, што ў дыску кончыліся патроны. Ён тузануў у гарачцы затвор да сябе і націснуў на курок. Затвор пуста бразнуў, як клямка дома ў хаце аб слясак.

З-за дарогі, з жытняга клінка, сюды, на пасеку, білі з аўтаматаў немцы — там былі відаць кароткія і вострыя, што кінжал, агні. Над галавой у цемнаце свісталі кулі.

Іх засеклі па агні з кулямёта.

— Хлапец, маць тваю так! — закрычаў Жаваранка.— Сабак дражніш... Патроны беражы...

На дарозе гарэла машына: брызент зверху што карова языком злізала, і цяпер у агні былі відаць чорныя скабы, нібыта на хаце згарэла саламяная страха, выставіўшы латы. Ад агню на пасецы дрыжалі, падскокваючы, пні і кусты пад'ялеўцу, і ўся пасека, здавалася, хілілася набок...

Жаваранка яшчэ раз крыкнуў:

— На Гарбаты Мост, хлапец!.. Пакуль яны нас не накрылі.

Схапіўшы з зямлі аўтамат, ён падняўся на ногі; нахіліўся над кулямётам і стаў даставаць затвор. Дастаўшы, так і пайшоў з подбегам лініяй: у адной руцэ затвор, у другой аўтамат.

Пачуўшы блізка на дарозе стрэлы, спопаразку стаў і азірнуўся. У машыне рваліся патроны, хлопалі, што разрыўныя кулі; з агню сыпаліся іскры.

На акопах ірванула міна, калыхнуўшы цемнату крывавым водбліскам: немцы білі з Венеры па пасецы, як і ўдзень.

— Цяпер тут нам, хлапец, рабіць нечага... На пасеку да дня яны не сунуцца. Усю ноч дарога наша. Адваявалі. За ноч трэба дагнаць сваіх. Кроў з носа, а дагнаць...— Жаваранка размахнуўся і кінуў з лініі ў гушчар затвор ад ручнога кулямёта. — Саслужыў службу Ушакоў і пасля смерці...

Па ўсёй пасецы аж пад самы Пагурак ірваліся міны; ад водбліскаў у тым баку было відаць неба: цяжкое, бурае, яно нізка вісела над Венерай.

...З галля капала на рукі раса; тут, ля Гарбатага Моста, прайшоў дождж.

Азваўся раптам салавей, блізка за плячыма на лініі, і змоўк. Пачакаўшы, зацёхкаў густа, усё роўна як вада палілася

дзе блізка крыніцай. Пасля замёр, і яго ўжо не было чуваць.

Яны спыніліся і слухалі: якраз трэба было выходзіць на дарогу. Усюды зрабілася ціха: не рваліся ззаду на пасецы міны, не сакаталі кулямёты — ні ў Пячным, ні ў Венеры.

Жаваранку здалося на мінуту, што на зямлі ўсюды цішыня, як да вайны... У галаве мільганула нешта далёкае, яшчэ дзіцячае: надвячорак і туман на пасецы ля Пагурка пасля дажджу...

На дарогу яны выйшлі асцярожна, дзержачы аўтамат у руках: наперадзе ён, Жаваранка, ззаду, збоку,— каб адразу не секанулі па абодвух — Алёша.

Дарога, белая ад пяску, была відаць далёка ўперадзе. Пасвятлела. Угары раз'ехаліся хмары, над Пагуркам азначылася доўгай паласой сіняе неба; на ім міргалі дробненькія зоркі, жменькай. Над Партызанскімі лагерамі, дзе патухла зарыва, зноў зачырванелася неба, там узыходзіў месяц — сцёртая зверху поўня: паказалася з-за лесу, з-за вострых елак. На яе забыліся: пасля ўчарашняй месячнай начы за Жарамі ў акопах прайшоў, здавалася, век.

Уперадзе над дарогай вісеў туман. Пасля дажджу густа пахла сырым лясным жвірам. Круцілася галава; хацелася спаць; балелі вочы і падгіналіся ў каленях ногі.

Яны пайшлі цвёрдай сцежачкай каля самага сосніку, мочачы боты ў сіўцы: на дарозе былі відаць здалёку. Зноў павяло на сон. Забалела ў крыжы, востра совала, як нажом; пякло зверху скуру, як прыскам.

«Ад міны асталося... Не адмахне-ешся... На Пагурку, калі капаў яму, не чуў...» — падумаў Жаваранка і сказаў:

— Ну што, хлапец? Выцягнем воз? Помніш, як цягалі іх тут, ля маста? Са снапамі...

Алёша маўчаў.

Пад нагамі на сцежачцы шуршаў дробны лясны жвір. Запахла балотам — прэлым лісцем і яловай карой: уваходзілі ў ельнік ля Гарбатага Моста. Ельнік — елкі ў камлі ў два абхваты,— пачынаючыся за лініяй, цягнуўся па левы бок дарогі аж пад Рабы Калодзеж; па другі — ішоў да самага Пячнога,

хаваючы Партызанскія лагеры, і далей да ракі Дзвінасы. За Дзвінасой падымаўся на гару, мяшаўся з соснамі і, то апускаючыся ў нізіны, то зноў узбіраючыся на пагор'і, ішоў пад Бегамля, на Палік.

Гарбаты Мост быў у самым нізкім месцы. Тут некалі цякла рака з балота пад Пагуркам у Вілію. Пасля згубілася ў балоце, ажывала толькі вясной у разводдзе, калі, сцёкшы з пагоркаў, вада збіралася ў нізкіх месцах ля Гарбатага Моста. На згон зімы, як пачыналася разводдзе, на Гарбаты Мост, бывала, не ездзілі па цэлым тыдні.

Летам, нават сухім, ля моста было гразка; ля яго выбівалі- ся калясьмі між яловага карэння глыбокія калдобіны — восі ў калёсах клаліся на зямлю. Да моста вазілі па нараду кожнае лета жвір; леспрамгасаўскія шафёры гацілі метровыя плашкі — усё лезла як у прорву.

Мост паклалі высака, каб, хлынуўшы пад яго, не магла падняць і знясці вясной вада, і горб яго ўсягды быў сухі і чысты; высланы сасновымі новымі дылямі з-пад леспрамгасаўскага гатара, ён жаўцеў, як падлога; на ім, калі летам вазілі снапы з поля ад Рабога Калодзежа, заўсёды ляжала зерне, намалаціўшыся з вазоў, і яго абсыпалі вераб'і.

Зайшлі ў туман; уперадзе стала сіва, і не было відаць моста. Стала холадна ў плечы, дзе была, намокшы, кашуля, і Жаваранка падумаў, што заснуць і паляцець з ног не дасць холад... Ішоў, правальваючыся ў калдобіны, то заплюшчваючы, то адплюшчваючы вочы.

Сышлі са сцежкі і ішлі пасярод дарогі; Алёша мінуў Жаваранку, і наперадзе ў сівым тумане цямнела, калышучыся, яго галава. Жаваранка падымаў ногі, каб не зачапіцца за яловае карэнне; правальваўся ў калдобіны, глыбака, аж калола ў галаву; грукаў цяжкімі ботамі па ўбітай сцежцы і па драўляным насціле на мосце... Галава вяла ў бакі; перад вачыма зыбаўся і чорны лес, і белы туман, перамешаны з цемнатой,— Жаваранка спаў ідучы...

І калі ззаду ля Венеры захлебястаў нямецкі кулямёт, яму здалося, што ляскочуць калёсы па калдобінах, тут, ля Гарбатага Моста: і ззаду, і наперадзе...

...Яны, мужчыны, чуць не ўсім калгасам – дваццаць падвод – едуць з Венеры на поле пад Рабы Калодзеж – поле пад Рабым Калодзежам, гектараў з пяцьдзесят, было венерскае – звозіць снапы: ячмень. Ячмень удаўся; рос у сёлетнія дажджы высокі, цёмны; яго пажалі, саставілі ў мэндлікі яшчэ тыдзень назад. Усе гэтыя дні пякло позняе жнівеньскае сонца, на небе не было ні хмаркі; ячмень дайшоў у снапах, хрумшчыць на зубе, і яго трэба схапіць з поля адным махам: з учарашняга вечара схмурэла, з раніцы на ўсходзе пацягнуліся сівыя палосы, заблішчала калючае сонца, падзьмуў, круцячы, вецер – чакай, нарве дажджу...

Ячмень не схопіш ні за раз, ні за два. У вёсцы яшчэ звечара вывесілі нарад – усім звозіць снапы,– і старшыня, Папок, сам пайшоў па хатах. Людзі ўсталі сёння додніцай і лавілі коней на выганчыку ў тумане, дзе яшчэ ярка гарэў агонь і спалі начлежнікі. Старшыня першы прыйшоў на ферму да кладовай, дзе выдавалі збрую, першы сеў на падводу і цяпер едзе на поле ўперадзе з Алёшам Беланоўчыкам...

Калёсы ляскочуць па ўсім лесе; падводы расцягнуліся на вярсту – выязджалі не ўсе разам, паднялі пыл вышэй соснiку, і цяпер ён асядае на зямлю ля Гарбатага Моста, аж знаць на траве. На падсохлую гразь сыплецца з колаў сівы пясок і ляжыць зверху тонкімі шнурочкамі.

Трасе на калдобах, у парожніх калёсах падкідае на дошках, аж баляць бакі. Грукае збоку выслізганы жоўты яловы парубень, падскоквае да ляжэек, б'е па пальцах, калі ловіш адной рукой – у другой лейцы і пуга – скручаную ў вузел вяроўку, каб падкінуць пад ніз і прымасціцца мякчэй.

На калёсах адны мужчыны. За Алёшам і за старшынёй трасецца Андрэй Багун са сваімі сынамі: старэйшым Валодзем, сярэднімі Іванам і Савэркам і самым меншым Аркадзем – пяць падвод з адной хаты. Аркадзя зусім малы, чуць відаць з калёс з-за ляжэек яго стрыжаная чорная галава. Узялі, не пабаяліся; воз складуць, уціснуць і пярэймуць на калдобах ля моста. Пасля відаць Антось Ляшковіч, стары, у чорнай кепцы, у палатнянай белай кашулі, курыць і кашляе; стары

Марка – сядзіць, згорбіўшыся, у калёсах, у сівым унакідку пінжаку, тузае без аддухі за лейцы; за ім – яго сын Платон і Палюшыны зяці – Міранові ч і Перапёлка, мужчыны адных гадоў, не падобныя адзін на аднаго. Не ўтрывалі, пасаскоквалі з вазоў і ідуць, вялікі і малы, збоку сцежачкай, махаючы на коней пугамі. За Палюшынымі зяцямі – Мацяёнак-Пулямёт, прыйшоў з вайны ў дваццатым годзе і астаўся пасля таго Пулямётам; стары Язэп, невысокі, вёрткі – у яго самы большы ў вёсцы сад і вуллі з пчоламі – прадае мёд; за Язэпам – брыгадзір Аляксандра Лязёнак, белабрысы, у сярэдніх гадах, у чорнай скураной паношанай куртцы – бегае ўсягды ў ёй па вёсцы і па полі з меркай-сажнем на плячы; за яго калёсамі, блізка, упіраючыся ў парубень, бяжыць Жаваранкаў конь... Ззаду за сабой Жаваранка нікога не бачыць: пыл. Крычаць толькі дзеці, паганяючы коней,– не пазнаеш здалёку чые...

Пасля калёсы ляскочуць на загонах па цвёрдай, прыбітай за лета дажджамі зямлі і дробным, абчэрсцвелым белым каменні – па ім, цокаючы падковамі, конь высякае іскры; ззаду за калясьмі цягнецца на вяроўцы закінуты на пятлю парубень, шапоча, ірвучы ячнае кароткае ржышча і прырудзелы ад вільгаці пырнік...

Падводы заехалі ад маяка, які стаіць у канцы поля ля дарогі, перад Пячным. На кожны загон – падвода. Класці вазы памагаюць адзін аднаму: брыгадзір не даў укладчыкаў.

Жаваранка стаіць на снапах на возе, і яму відаць усё поле, чыстае, зжатае; на гэты бок бярэзніку, дзе быў ячмень – у густых мэндліках. Над ціхім полем – млявае, у дробных воблаках неба; сеецца, дрыжучы, над бярэзнікам празрыстая смуга. За ім пад лесам відаць падласая скаціна – кучай... Над маяком высака кружаць бацяны, раскінуўшы крылле і аддыхаючы ў бязмежнай шырыні...

Алёша кідае і кідае на воз снапы. Яны высахлі і шасцяць асцём, асця повен рот, дробнага, пакрышанага; насыпалася за каўнер, прыліпшы да спіны.

Воз высокі і вузкі, калышацца пад нагамі, калі падыходзіш пад перад, каб зачапіць, падняўшы ўгару на руках, парубень

за паперадоўку,– гэта не жыта, што расцягнуў на ўсе снапы воз і стой, як на стозе.

Воз уціскаюць удвух з Алёшам, топчучы ззаду нагамі ржышча і стары, падчарнелы гугель: ён, Жаваранка, аперазаўшы вяроўку круга паясніцы, Алёша – учапіўшыся за яе ля парубня, тузаючы і колючы да крыві аб камлі ў снапах рукі...

Ляскае аб утулкі жалезная вось у перадку – падымаецца з парубнём...

Падводы на ўсім полі, аж да бярэзніку. Храпуць коні, махаючы галовамі ад сляпнёў; крычаць адзін да аднаго мужчыны – чуваць голас старшыні Папка; смяюцца на ўсё поле – нехта ссунуўся са снапамі, не ўціснуўшы яшчэ і воза. Ля маяка пад Пячным завялі трактар; схавалася за бярэзнікам з вачэй падласая скаціна; вышэй падняліся ўгары бацяны – пад самыя воблакі, і іх трэба доўга лавіць вачыма, прыплюшчыўшыся.

Пярэднія падводы, уціснуўшыся, выязджалі на дарогу да лесу. Жаваранка, мінаючы на загоне мэндлікі, пусціў каня ззаду за Алёшавай падводай...

Зноў пахне ля Гарбатага Моста разбалабошаная гразь – сырым торфам і дзёгцем. Ля моста трэба ісці збоку ля воза і падпіраць плячом калючыя снапы.

Цераз мост Жаваранка пераехаў, як цераз высокі загон на полі. Конь адразу зацёпкаў нагамі па гразі; затросся на каменні ў калдобах воз, асыпаючы на чорную бліскучую гразь жоўтае доўгенькае асцё; занокалі ўперадзе Багуны – ехалі ўсе чацвёра за бацькам; мігнуўся за імі, перабягаючы з аднаго боку дарогі на другі, брыгадзір Лязёнак – заблішчала на сонцы яго скураная чорная куртка...

Конь ірвануў з каляі на сухое, на сцежку, Жаваранка нават не згледзеў калі. Напяў лейчыну абедзвюма рукамі, каб адвярнуць, конь захроп, заскакаў на адным месцы, прысядаючы на заднія ногі ў гразь – з-пад яго паляцелі пырскі, на снапы і на грудзі Жаваранку,– тады адкінуў галаву і заірзаў на ўвесь лес... Лопнула ўперадзе, недзе ля цугляў, лейчына, і Жаваранка, як стаяў, упёршыся ў зямлю нагамі і адваліўшыся назад, так і паляцеў плячыма на карэнне... Конь, высокі Буланчык, сыты,

аж блішчаў, пачуўшы волю, ірвануў адразу ўбок; цялежкі ўперліся ў карэнне ў каляі, і парвалася, стрэльнуўшы, атоса. Загнулася дугой угару — каню на спіну. Конь скочыў як падсмалены ўперад, падымаючы за лейчыну Жаваранку з зямлі; воз закалыхаўся з боку на бок, нахіліўся і пачаў валіцца ў самую гразь — у яміну... Нахіліўся, як усё роўна лёг на што, тады выпрастаўся, задрыжаў і быў ужо на сухім... Жаваранка бег за возам па карэнні, учапіўшыся за лейчыну; азірнуўшыся — ззаду крычаў Алёша, з'язджаючы з моста,— убачыў, што з боку дарогі ля самай яміны за старой, абпаленай з камля елкай, стаяў старшыня Папок. Усміхаўся белымі зубамі і ляпаў даланёй аб даланю — ачышчаўся ад гразі... Шырокі ў плячах, ён як усё роўна ўрос у зямлю над ямінай: лавіў ужо рукамі Алёшаў воз, што каціўся з гары, з моста. Жаваранка падумаў, што старшыня лавіў кожную падводу, падставіў плечы і пад яго воз, што ён будзе стаяць і пераймаць усе падводы, пакуль не пераедуць цераз Гарбаты Мост... Чалавек дужы і цвёрды, як дрэва ў камлі. Стаіць і падстаўляе плечы. Смялей тады і ў рабоце, і жыць смялей, калі ёсць такія людзі. Папок пяты год ужо ў Венеры за старшыню; пяты год на яго плячах усё ў вёсцы.

Жаваранка ад'ехаўся з возам і, азірнуўшыся, убачыў Папка здалёку: ён стаяў ля моста, выставіўшы ўперад рукі, каб каму памагчы... Здалёку доўга была відаць яго галава; пасля, наехаўшы, яе схаваў воз...

. . . .

Жаваранка зыбнуўся на нагах — зыбнулася ўперадзе ў белым тумане Алёшава галава...

Міналі Гарбаты Мост, узбіліся на сухое і пайшлі лагчынай, спатыкаючыся на яловым карэнні. У лесе ўсё хаваў туман: асеў раптам, густы, на самую зямлю, і Алёша ўперадзе ішоў, як на полі ў жыце.

Жаваранка пацёр пальцамі вочы — пальцы былі халодныя, што зімой.

— Пачакай, хлапец, паслухаем...

Уперадзе было ціха. Сыры туман запах гарам ад бульбы. Гар цягнула з Пячнога.

— У сумцы, хлапец, нешта бразгае... Заплюшчу вочы, ідучы, і чую...

— Рукой дзяржу ўсю дарогу...

— Як заблішчыць поле, возьмем улева. На Рабы Калодзеж. Далёка не адыходзься. Не падымаюцца ногі, хоць ты што. Цягну па дарозе. Іду і сплю. Вочы рэжа... Зліпаюцца... Каб, здаецца, вады халоднай дзе прыгоршчы... павучынне змыць... Ад міны, відаць... Першы раз іду і сплю. Як толькі пакладу рукі на аўтамат, здаецца, апёрся на ложак... Лёгка адразу ўсяму... Ніколі не думаў...

Падняліся на вышэйшае: пад нагамі чуваць быў глыбокі пясок. Ісці стала цяжэй. Туман яшчэ больш пагусцеў, зрабіўся белы як снег. Заківалася ўперадзе Алёшава галава. Жаваранка пачуў, што яго зноў калыша ад сну, мякка, як на санях...

. . . .

Сані ляцяць з гары, з гурбы — у каня хамут аж на галаве,— і тады Жаваранка адпускае лейцы, адным махам падымае нагу з саней і ловіць ля полаза цвёрды, уезджаны снег: калі будуць куляцца — прыдзержыць. Пасля ўжо, калі конь на роўным чапае і чапае трушком, абкідваючы з-пад ног чыстым цвёрдым снегам, Жаваранка паварочваецца і глядзіць на Кланю — дагэтуль ён увесь час чуў яе плячом: сядзіць побач у вазку. Пяньковая хустка ў яе з'ехала назад, відаць гладка зачасаныя валасы ля вуха і чырвоная ад марозу шчака — мароз невялікі, можна сядзець з лейцамі ў руках без рукавіц,— на паднятым каўняры ў Клані на пасмах воўны дробненькі белы іней. Жаваранка, заціснуўшы між калень лейцы, папраўляе хустку ў яе на галаве — насоўвае ніжэй, на лоб: у Клані заняты рукі, яна дзержыць, прытуліўшы да сябе ў дзве рукі, закручаную ў суконную пасцілку маленькую дачку. Глядзіць на яго, Жаваранку, усміхаючыся і паказваючы галавой: падцягні ўверх кажух, спаўзае з пасцілкі. Жаваранка папраўляе кажух, падцягвае яго вышэй, Клані на рукі. Кланя хавае пад аўчыну нос, доўга сядзіць так, гаворачы нешта да дачкі: адно і тое ж — называе, мусіць, па імені...

Першага, Валодзю, Кланя нарадзіла дома, пры Александрыне. А тут... Мучылася цэлы дзень, і ён адвёз яе ноччу за пяць вёрст у Горна, у бальніцу...

Дачка нарадзілася ў іх якраз на Восьмага сакавіка, на свята. Вялікая, чатыры кіло... Доўга падкідалі там яе на руках: на такое свята ды яшчэ дачка...

Ён сядзеў і думаў, што і сягоння свята: вязе дамоў Кланю з дачкой праз дзесяць дзён пасля родаў; васемнаццатага — на Парыжскую камуну... У той дзень неяк надзіва ўсё ўразалася ў памяць, мусіць, каб астацца навек... Белае поле наўкола, аж сіняе ад снегу, не глянь; далёка ад дарогі цёмны сад — круціцца на адным месцы, калі пачынае бегчы конь; гурбы, высокія, з гарбамі, як вільчакі на стрэхах, стаяць ля дарогі ўровень з альшэўнікам — зіма была са снегам ад самага пачатку; далёкі Двор, што чарнее маленькімі хатамі,— у некага паліцца ў печы, і ўгару падняўся слуп белага дыму; сонца высака ўжо за хмарамі — бяжыць услед за санямі; белы іней на чорнай грыве ў каня, і пара, якая ідзе ў яго з храп, як з хаты на двор, калі адчыніш у мароз дзверы... Бразджаць цуглі нейкім ядраным звонам, можа, таму, што на ціхім марозе; шваргочуць, як шаргуны на вяселлі, як дзіцячыя чыстыя галасы сярод шырокага поля, як вада ў крыніцы на каменні... І тады ён чуе, што гэта звіняць не цуглі, а плача, заліваючыся, збоку пад пасцілкай і пад кажухом маленькая дачка, якой толькі ўсяго дзесяць дзён і якой ужо нешта не па душы. Ён напінае лейцы, каб сцішыць каня, і думае, што чуе голас свайго дзіцяці першы раз — дагэтуль яно маўчала,— і ў яго нешта спірае ў грудзях... Пасля ён чуе, як робіцца цёпла ў вачах — у куточках,— і яму лягчэй... Ён адпускае лейцы, зноў бяжыць конь; уткнуўшы галаву ў кажух, гаворыць і гаворыць да дачкі Кланя, называючы яе Тоняй... Ён пераказаў ёй адразу, каб дачку назваць Антунінкай; Кланя і называе, перайначыўшы па-свойму. Значыць, дачку будуць зваць Антунінкай...

Бяжыць конь, скрыпіць убіты снег пад палазамі; бразгае вялікае белае кольца высака ў дузе — блішчыць ад сонца. Сонца глянула з-за хмар, і ад яго поле стала чыстае і свежае, заіскрылася дробнымі сінімі агнямі, пайшло ў далечыню, як на край свету — не скінуць вокам,— і недзе ў той белай далечыні пад Венерай губляўся і заміраў чысты на марозе звон цугляў...

Дома на двары конь стаяў, упёршыся храпамі ў гурбу ля хлява, а яны ціха, адно за адным, ішлі ў хату: ён спераду – адчыняў дзверы ў сенцы, Кланя ззаду, несучы перад сабой на руках дачку, закручаную ў пасцілку,– кажух кінула на санях на сене.

Кланя ў хаце зрабілася зусім малая, як паменшала: пасля бальніцы. Памаладзела, стала што дзеўчынёха. Топала і топала, не ведаючы, дзе палажыць дачку: да аднаго ложка падыдзе, да другога. Тады паклала на стол – мусіць, там, дзе было вышэй, каб не згінацца: балела паясніца. Павярнулася да яго, і яны стаялі так пасярод хаты, не распранаючыся, і глядзелі адно на аднаго... Аж пакуль не падбег да яе, саскочыўшы з ложка ў запечку, Валодзя. Яны не бачылі, што ён з іх не спускаў увесь час вачэй. Падбег, ашчапіў яе ў дзве рукі, ткнуўся галавой у калені і захліпаў, моцна, на ўсю хату.

Кланя стаяла і гладзіла яго рукой па стрыжанай галаве.

Жаваранка адразу тады палез у кішэню ў кажух і дастаў адтуль мядзведзяў. Ён купіў іх, калі ехалі з бальніцы. Сталі ля сельмага; Кланя сядзела з дачкой на руках на санях, а ён збегаў купіў дзве буханкі калача і мядзведзяў. Выструганыя з асіны, белыя, у дробныя рубчыкі, на дзвюх лучынках, з малаткамі ў лапах, яны глядзелі, паразяўляўшыся, на альховае чырвонае кавадла, якое тырчала сярод іх. Пацягнеш за канцы лучынак – мядзведзі плешчуць па кавадле драўлянымі малаткамі: адзін, тады – другі.

З марозу мядзведзі пахлі асінай на ўсю хату.

Ён падаў іх Валодзю; Валодзя адбегся з імі да стала, дзе ляжала дачка, і трымаў у руках перад сабой. На мядзведзяў свяціла сонца, і яны сталі белыя як снег. І ўсё ў хаце было белае: сцены, абрус на стале, вымытая падлога, печ і міскі ў парозе за суднікам. Мусіць, у вачах было бела ад снегу – наглядзеўся за дзень, аж у галаве круціцца.

Ён ішоў адпрагаць каня, а белы снег у гурбах пах свежай асінай на ўвесь двор...

. . . .

Уперадзе было бела ад туману: шырокай паласой пачыналася поле – Рабы Калодзеж. Сталі ў сырым асінніку, які рос

ля дарогі і заходзіў краем на поле: тарканууся ўперадзе спопаразку Алёша, Жаваранка аж апёрся на яго рукамі...

— Бразгае... Як конь цуглямі...— Алёша зашаптаў і выцягнуў уперад шыю.

Стаялі і доўга слухалі. Было ціха. Не стралялі ні ў Венеры, ні ў Пячным. Патухла зарыва, толькі дробна дрыжала неба ў тым баку. Угары за соснамі знаць быў за хмарай белы месяц. Пахла гарам. Занылі над вухам камары... Адганяючы іх, Жаваранка раптам пачуў, як уперадзе ў тумане забразгала жалеза... Зрабілася холадна ўсяму; прапаў адразу сон і ўсё тое, што нанава бачыў, звёўшы на хаду вочы. Ён стаяў цяпер, сцяты ўвесь, як у кулак, і глядзеў на белае ад туману поле. Недзе ў тым баку быў Рабы Калодзеж, куды трэба было ісці, каб дагнаць сваіх... І яму на мінуту здалося: усё, што ўсплыло ў памяці — і Кланя, і дачка, і Валодзя, і мядзведзі,— не мінула, не знікла без следу, а ўсё яно наперадзе. За туманам, дзе бразгае халоднае жалеза, за Рабым Калодзежам, за спаленым Пячным, за Дзвінасой, куды немцы адразу не сунуцца: партызаны паспелі заняць абарону на беразе; за Палікам, дзе ўсе брыгады; за Віцебскам, адкуль даносіцца кананада, ядрана, і вуха не трэба прыкладаць да зямлі. Праз усё гэта трэба прайсці, прайсці з аўтаматам у руках — тады ён зноў павязе ў вазку зімой Кланю з Антунінкай па белым снезе... Павязе снапы з поля ад Рабога Калодзежа праз Гарбаты Мост... І дарога ля моста будзе пахнуць не гарам ад бульбы, а пылам з-пад калёс і ячменем. І на калёсах будуць мужчыны з вёскі, якіх параскідала вайна: збяруцца ўсе разам...

Жаваранка ўздыхнуў:

— Павернем на Рабы Калодзеж. Адгэтуль... Могуць быць дазоры ля дарогі. Праз соснік выйдзем на поле і возьмем на маяк...

— А можа, там нашы?.. З брыгады?..— Алёша паказаў рукой на асіны, што цьмяна сівелі ўперадзе пад аўсяным месячным святлом, якое плыло з-за лесу, з-за Партызанскіх лагераў, дзе з-за хмары асцярожна, адным беражком, свяціла поўня.

— Чо-орт яго душу знае... Ты чуеш? Папіросамі пахне... Дымам. Ты чуеш? Папіросамі...— Жаваранка хуценька зняў аўтамат, адным махам. Зняўшы, узяў у дзве рукі.

– Забі – нічога не чую...– Алёша ступіў назад, і яны сталі ўпобачкі. Усюды было ціха, і ад гэтага яшчэ больш апаноўвала трывога. Алёша пачаў асцярожна здымаць аўтамат, нагнуўшы пад сябе галаву.

Ісці соснікам было цяжка: не пралезці, халодныя лапкі калолі твар. Ногі правальваліся глыбака ў мох: блізка была імшара. Падаліся пад поле, Жаваранка зайшоў наперад: добра ведаў гэты кут. Была яшчэ трывога: нікому не давяраць, спадзявацца толькі на сябе, на свае вочы, што перш згледзяць, на свае вушы, што перш уловяць, і на свае рукі. У сваіх руках аўтамат не адкажа... Алёша ішоў ззаду, след у след, выстаўляючы ўперад аўтамат,– расхінаў лапкі. Чуваць было, як ён моцна дыхае – сапе...

Пастаяўшы, перайшлі жыліну з дробным у лесе жытам. Раскарчаваная жыліна заходзіла з поля ў соснік, уразаючыся на добрыя гоні. Жыта звівала ногі, як пяньковым путам,– не пацягнуць. Ішлі, падымаючы высака калені, як пераступаючы цераз валежнік.

Блізка было поле: туман уперадзе пагусцеў, выцягнуўся доўгай паласой. Пад ногі лучаўся дробны, у расе пад'ялевец і пні. Ішлі асцярожна, баяліся, каб не спатыкнуцца і не нарабіць стуку.

Жаваранка падумаў, што полем да самага лесу, да маяка, пад Пячное, цягнецца паласой стары бярэзнік, ля яго ляжыць убітая калясьмі дарога; ісці будзе на полі лёгка, і ісці можна смела – туман.

Ля поля былі відаць здалёку белыя бярозы.

Пад нагамі, хаваючыся ў мох, шапацелі сасновыя шышкі – іх было як насыпана.

Пацямнела; месяц заехаў за выцягнутую хмару, афарбаваўшы яе ў крывавыя палосы – як усё роўна там выставіў хто з агню рукі.

Цыўкнула на ўвесь голас над галавой разбуджаная сініца, і ўперадзе, блізка, як усё роўна з-пад ног, узляцела ракета, заліўшы і бярэзнік, і поле, і лес белым малаком. Жаваранка адразу аслеп.

Здалося яшчэ, што ўсё на зямлі замерла на міг, спыніўшы хаду; і ракета ўгары як застыла і вісіць, аж пакуль не сканае,

спапяліўшы на дым і самую сябе, і чалавека, які трапіць пад яе святло ўперадзе кулямёта...

Жаваранка ўбачыў: перад ім, блізка, як цераз хату, пачалі сыпацца ў акопы немцы – ляжалі дагэтуль на зямлі,– што жабы з грэблі вясной у канаву, у крактавінне, калі іх падрушыш... Бліснула цьмяна на свежым пяску жалеза – кулямёт. Жаваранка як трымаў перад сабой у руках аўтамат, так і сыпануў чаргой па ўскапанай жоўтай зямлі і цёмных доўгіх камяках, што падалі ў ямкі, сыпануў шырака, павёўшы справа, як усё роўна сеючы...

Адразу тады як прарвалася зямля. Па баках сосніку метраў на сто адзін ад аднаго захлебясталі буйнакаліберныя нямецкія кулямёты, забіваючы сабой шум аўтаматнай страляніны, як, бывае, гром глушыць шорах граду.

Там, дзе ў акопах былі кулямётныя гнёзды, агонь лізаў доўгімі языкамі зямлю, як з паяльнай лямпы; адна за адной падляталі ўгару з сосніку белыя ракеты, нібы курапаткі на пасецы з-пад ног, здавалася, аж лапаталі, што ўсё роўна крыллем. Ракеты асвяцілі ўперадзе ўсё поле – пад маяк і пад Пячное, і Жаваранка ў імгненне падумаў, што немцы страляюць у бок Пячнога, што іх адтуль, відаць, выбілі партызаны і немцы, адступіўшы, акапаліся ў лесе...

– Хлапец!.. Назад!..– закрычаў ён і пабег да жыліны, цераз якую яны нядаўна ішлі. Падумаў, што бяжыць, варочаючыся да Гарбатага Моста, і павярнуў управа, пад поле.– Наперад бяжы... Пад Рабы Калодзеж...– крыкнуў ён цішэй. Спыніўся і паслухаў. Стукала сэрца і ззаду Алёша – нагамі ў зямлю: даганяў.

Жаваранка ўзяў яшчэ правей і, прабегшы між пнёў на пасецы, наскочыў на акоп – пад нагамі заварушыўся чалавек у чубатай пілотцы, усхопліваючыся з зямлі. Жаваранка стрэліў пад сябе, між ног – як усё роўна парнуў акоп вілкамі... Пачуўшы крык, падумаў, што крычыць ззаду Алёша, і адвярнуўся. Убачыў ад недалёкага святла ракеты, як бліснула ззаду шкло ў лабатай машыне... Машыны, крытыя брызентам, стаялі ля дарогі, адна ля адной, як хаты ў вёсцы ля вуліцы...

Між акопаў трэба было бегчы, як у балоце: скокнуў на купіну – і глядзі, каб пераскочыць на другую цераз прорву...

Ён бег і думаў, што можа згубіць Алёшу, і гнаў, крычучы, яго наперад, як усё роўна хацеў закрыць сабой ад бяды.

Алёша бег збоку, рукой падаць. Мінаючы машыны, адвярнуўся і даў па іх доўгую чаргу з аўтамата...

Над імі адразу павісла ракета, асвяціўшы на полі барозны, каменне на загонах і самога Алёшу — уцяў у плечы галаву, перавальваецца з боку на бок.

Выбегшы вузкай каляіністай дарогай на ўзлессе, да самага поля, Жаваранка пачуў, што страляюць і ля маяка — там захлёбваўся нямецкі кулямёт. Білі разрыўнымі. Ракеты падляталі па ўсім полі — да Рабога Калодзежа было не прабрацца.

Над галавой раптам павіслі чырвоным шнурком трасіркі: немцы пачалі страляць з кулямёта ў іх бок — па Алёшу. Кулі з агнём ляцелі нізка над полем, справа, збоку, як іскры з полымя на пажары, калі іх падхопіць і гоніць ветрам з саламянай страхі.

— У бярэзнік!.. Да Рабога не прашыцца... Не страляй, сукін сын...

Паслізнуўшыся на крушні камення ля дарогі — каменне было пад мокрым мохам,— Жаваранка як апомніўся: пабег цішэй. Бег, задыхаючыся, і чуў, як збоку нешта бразгае, што почапка на бляшаным вядры. Павярнуўшы галаву, убачыў Алёшу — белы твар у цемнаце — і зноў бег і бег, глытаючы халодны і вільготны пах зямлі, пырніку і дзяцельніцы, і ад гэтага рабілася свежа ў грудзях, дзе, здавалася, усё перагарае на жар... У роце было горка, як ад палыну, і суха. Ён не чуў ні кулямётнага груку, ні шуму ад аўтаматаў, нібыта іх і не было, толькі збоку бразгала і бразгала почапка ад вядра, ценка і востра, аж рэзала вушы, хоць затыкай.

Почапка бразгала збоку цераз усё поле... І калі ён грукнуўся вобземлю ў калючы верас у бярэзніку, яна яшчэ доўга звінела ў вушах.

Пасля ён пачуў, як ля яго апусціўся на зямлю Алёша.

Ракеты ўзляталі над лесам радзей. Стралялі толькі з кулямётаў.

Забалела спіна, востра, аж заторгала.

– Ну, хлапец, малі Бога...– сказаў ён з натугай, як выдыхнуўшы з сябе ўсё.– Пачакаем да додніцы... Напорымся вот так у цемнаце – капцы...– Ён зашаптаў, і Алёша яго не чуў: – Галава... Круціць, як у віры...

Лежачы, ён убачыў, як Алёша пачаў разувацца... Сцягваў чаравік... Пасля згледзеў, што ў Алёшы ў руках не чаравік, а кацялок... Зачапіў, відаць, за нагу на нямецкіх акопах і бег з ім цераз усё поле. На зямлі адразу зваліўся сон. Зліпаліся павекі, рэзаліся вочы, поўныя пяску.

Ён чуў яшчэ доўга, як ляскоча кулямёт, і яму здавалася, што дома ў хаце маленькія мядзведзі ў Валодзі ў руках б'юць малаточкамі па кавадле...

Калі ён адплюшчыў быў на міг вочы, убачыў, як праз кусты яму на руку свеціць месяц і рука белая, што папера... І аўтамат на канцы, якраз ля мушкі, ад святла белы, нібы награўся ад агню...

VI

Алёша, апёршыся на локці і паклаўшы перад сабой аўтамат, ляжаў на цвёрдай зямлі, на карэнні, ля бярэзніку і ўзіраўся на дарогу пад Пячное.

Месяц, звярнуўшы на захад, схаваўся за лес над Гарбатым Мостам, як сонца пасля палудня. Позняя летняя ноч была падобна на цьмяны і ціхі асенні дзень надвечар у вёсцы: запацягнула сырым холадам з перааранага бульбянішча на загуменні, дзе лягла на зіму чорная зямля; падалелі ад вёскі пустое шэрае поле ля Пагурка і прычарнелы альшэўнік ля выганчыка; на збітым лагу пад Жарамі заціхла лянівая пасля лета скаціна – застылі рабыя палосы; на гародах гарыць не звезены пад хлеў у гной бульбоўнік з пырнікам, і дым чуваць і на двары, і ў сенцах, і аж у хаце, калі адчыніш дзверы...

Забывалася, што робіцца кругa цябе. Недзе глыбака ў душы напятыя да абрыву струны раптам адпускаліся, і тады ўсё тое, што было наўкола, знікала, саступаючы месца таму, што пражыта дагэтуль, што адышло, астаўшыся, толькі

навек у памяці, як застаецца мацерына рука, якой цябе пагладзілі, калі ты прыбег з вуліцы са слязьмі, і малінавая вузенькая палоска за вёскай на небе захадам сонца, якая стаіць усягды перад вачыма, нібыта ты яе толькі адну і бачыў за сваё жыццё.

Ракеты ўзляталі цяпер па ўсім полі ад маяка да сосніку пад Гарбатым Мостам, і можна было вызначыць крывую доўгую лінію нямецкіх акопаў: немцы акапаліся выцягнутай падковай на подступах да Пячнога, адкуль іх, Жаваранка думае, выбілі партызаны.

А можа, брыгада зусім не пусціла немцаў у Пячное... Брыгада блізка – рукой падаць, але асядланая падковай аж за маяк, пад Рабы Калодзеж – не прарвешся. Быў бы Жаваранка на нагах, можна было б, падаўшыся за Рабы Калодзеж на імшары, пад Вілію, выйсці балотам на Дзвінасу, даўшы круга вёрст пятнаццаць. Да ўсходу сонца былі б у сваіх. Немцы ў балота не лезуць, ідуць толькі дарогамі – рэгулярныя часці.

Але Жаваранка, распластаўшыся дагары на зямлі, на верасе, хроп, аж захліпаўся. З галавы ў яго з'ехала кепка і ляжала, прыціснутая, пад патыліцай. Алёша хацеў быў надзець яе Жаваранку на галаву, але яна зноў адвалілася на зямлю, адляпілася, як блін ад скаварады; па руцэ, па пальцах, сцебанулі мокрыя халодныя валасы. Аўтамат яго адкаціўся за курганок у верас і цьмяна чарнеў жалезам у цемнаце. Здавалася, што Жаваранка лёг воддаль, каб аддыхнуць ад яго, як, бывала, клаўся на зямлю, каб адсапнуцца на полі ад плуга, пацягаўшы яго рукамі цэлы дзень... Алёша падняўся, узяў аўтамат і, паднёсшы, паклаў яго побач з Жаваранкам – прыкладам да рукі. Жаваранка нічога не чуў, хроп, здавалася, яшчэ мацней, на ўвесь бярэзнік. Сціхаў, уздыхаў глыбака, як ад вялікага гора, пасля зноў пачынаў храпці, дробненька, нібы качаў гарошыну ў горле; тады моцна і густа, як анучы дзёр; пачакаўшы, што ўсё роўна набраўшы духу, захлебястаў, як трактар... Ад храпу ўвесь аж калаціўся, і Алёша падумаў, што могуць пачуць, і пачаў тармасіць Жаваранку за плячо. Жаваранка сціхаў і пачынаў нанава. Тады Алёша хацеў павярнуць

яго на жывот, але Жаваранка аціяжэў, як наліўся волавам, раскінутыя рукі спруцянелі і не гнуліся; толькі жывот хадзіў хадуном...

Алёша тады, стаўшы ля яго на калені, пачаў азірацца па баках...

Ля маяка і ля сосніку ўзляталі ракеты – немцы, баючыся, будуць пускаць іх да самага дня; начную цемень удоўж поля пад Пячное секлі трасіркамі два нямецкія кулямёты. У Пячным было ціха...

Алёша абышоў круга Жаваранкі: ззаду за імі цягнуўся бярэзнік – у самыя балоты, што вялі да Віліі. Адтуль ніхто не мог падысці. Ля Рабога Калодзежа было ціха; за лесам у бок Венеры неба жахалася, як ад бліскавіц; уперадзе ля дарогі стукалі ракетніцы, як хто сухімі дзвярыма...

Алёша зноў лёг, апёршыся на локці, і падцягнуў да сябе халодны аўтамат.

Пацямнела. Перад досвіцай усягды цямнее. Над Рабым Калодзежам, на ўсходзе, над лесам лягла доўгая зялёная паласа. Пахаладнела на траве раса, ад яе калола ў пальцы; падзервянелі ў каленях ногі – ад зямлі; холадна зрабілася ўсяму.

Пагусцела ўгары неба, на ім высыпалі высокія зоркі і заміргалі, што зімой у маразы. Алёша аж уздрыгнуў – ад іх на душы зрабілася цішэй, як ад нечага свайго, да якога вунь як прывык.

Адразу паявілася ў вачах маці: стаіць дома ля прыпечка з вілкамі ў руках; у печы гарацц полымем дровы, яно шугае аж у комін; загарэлася ў чалесніку сажа маленькімі палоскамі, з іх скачуць іскры і ліпнуць усё вышэй і вышэй, нібы кватыскочкі на баравым пяску. Але маці стаіць, не мочыць памяло і не змятае з чалесніка агонь, здранцвела; толькі водсветы ад агню бегаюць і бегаюць у яе па твары: чорныя, жоўтыя, белыя...

Алёша падымае галаву і бачыць, як полем пад Пячное сыплюцца кулі з агнём, жменькамі – адна за адной. Страляюць кароткімі чэргамі. Ён думае, што пачынае драмаць, што пад раніцу ўсягды хмарыць сон...

Хаця б не заснуць...

Калі аціхаюць ля дарогі кулямёты, чуваць, як храпе Жаваранка: цішэй, нібыта недзе далёка. Алёша зноў бачыць угары над сабой у прыцямнелым сінім небе зоры, і яму здаецца, што не сам ён павярнуў галаву, каб зірнуць, а зямля нахілілася, каб паказаць яму на міг неба... Ён чуе, як яго пачынае калыхаць, што ў калёсах на выбоістай дарозе... Пасля ён плыве некуды ўгару разам з халоднай зямлёй і калючым верасам пад рукамі, разам з аўтаматам, што ляжыць перад ім, і вострымі агнямі, што скачуць ля дарогі пад Пячным... Толькі зоркі высака ўгары ціхія і далёкія... І калі ён глядзіць у неба, яму раптам прыходзіць у галаву, што яго ў вёсцы звалі лётчыкам. Пусцілі пагаласку, што ён вучыцца, каб быць лётчыкам, і звалі. Ён ніколі не хацеў быць лётчыкам, ён хацеў толькі вучыцца, і ўсё; ён дагэтуль ні разу яшчэ не бачыў зблізку ні самалёта, ні поезда...

Суцішыўшыся, ён доўга глядзіць у неба, дзе дрыжаць далёкія зоркі, і ў яго сціскаецца нешта ў грудзях — ад тугі... І тады ён раптам адчувае востра, як адчувае, што ад холаду заходзяцца рукі, як адчувае пад сабой цвёрдую, нібы камень, зямлю, што яму хочацца быць лётчыкам...

Усё ўсярэдзіне як перавярнулася.

Пасля ў вачах раптам закруцілася кола ад машыны, і з яго пасыпаліся іскры. Яны, Алёша з Альдзяй, ішлі ў школу па снезе, ішлі ўдваіх, выйшаўшы з вёскі на дарогу додніцай. На ўсходзе на ўсё неба расплылася зялёная зара, здавалася, што яна звініць; угары рэдка блішчалі цьмяныя зоркі, адсвяціўшы сваё за ноч; ціснуў мароз, сыплючы зверху інеем; недзе далёка скрыпелі сані, а яны з Альдзяй ішлі і ішлі адно за адным па снезе, мяняючыся: уперадзе пяць вёрст дарогі да школы. Калі выйшлі на гару пад Жары, іх раптам дагнала леспрамгасаўская машына — з кузавам. Азірнуўшыся, убачылі, як у машыне гарыць задняе кола. Сыплюцца і сыплюцца ў бакі на снег чырвоныя іскры, што пілавінне з-пад пілы... Алёша закрычаў, але яго ніхто ў машыне не пачуў. Яны адскочылі з дарогі — іх абдало гарачынёй і абсыпала іскрамі і дробнымі друзалачкамі снегу... Стаялі пасля і глядзелі, як пад Жарамі

ў снежным полі хавалася з вачэй машына і пырскалі іскры ў ранішняй шэрай цемнаце...

Трэба было падняць руку – прагаласаваць – і машына б стала. Але ён не падняў: зверху ў рукавіцы распусцілася нітка, матлялася, відаць былі з яе пальцы, і ён пабаяўся, што згледзіць Альдзя...

Як усё роўна ў яго не было другой рукі.

Тухнуць, бліскаючы, іскры. Сціхае ўперадзе ля дарогі кулямёт, і Алёша думае тады пра Альдзю.

Дзе яна цяпер? Пайшла ж разам з усёй вёскай.

Калі ён доўга ўзіраецца на дарогу, на яго пачынаюць глядзець Альдзіны вочы. Вялікія, круглыя і чыстыя, як неба. Міргаюць, пасля зноў пастануць і глядзяць спадылба сумна і глыбака ў душу, аж пераварочваюць яе, як усё роўна ты за нешта вінаваты... Пасля ў яе раптам чырванеюць шчокі, як ад агню – Альдзя, чуць што, чырванела адразу,– і яна перакідае сваю тоўстую, як рука, і доўгую, па пояс, русую касу з аднаго пляча на другое, матаючы галавой. Хоча нешта сказаць і не можа, глядзіць толькі ў зямлю пад ногі і чырванее, як мак, нават вушы гараць, што каліна... Здаецца, калі Альдзя не скажа ні слова – згарыць агнём. Пасля яна закрывае рукамі і шчокі, і вочы і гаворыць:

– Ну што ты ад мяне хочаш...– страсае галавой – матляецца з боку на бок за спінай каса – і бяжыць ад варот дваром ля частаколу да сеначак. Стукаюць абцасікамі па ўбітай, падмеценай сцежачцы між зялёнага высокага падарожніку яе чорныя лодачкі, суха, як у казы капыты, і сцёбае ззаду па нагах доўгая, ніжэй калена, яе паркалёвая, белая, у дробныя квяты сукянёха – праз частакол з вуліцы на яе няма як глядзець: мігціць уваччу. Альдзя яшчэ становіцца на ганку, азіраецца і, матнуўшы галавой, хаваецца ў сеначках – спачатку сама, тады доўгая каса: падскочыла на плячах.

Апошні раз ён убачыў Альдзю раніцай, калі займалі абарону ў Венеры ў аселіцах і на горцы ў сосніку, ля ям. Узышло ўжо сонца, паднялося далёка за Пагуркам над лесам; праз расцягнутыя ў палосы рэдкія воблакі свяціла цьмяна і нехаця, як слязілася. Толькі над Венерай неба было чыстае, як

бывае з начы, блішчала, што апаласканае вадой шкло. Над могілкамі, нізка, аж над елкамі, вісела чорная, як засланка ў печы ад сажы, дзіравая нямецкая «рама» — немцы з раніцы вялі разведку.

Ля ям у развілку Алёша бачыў у сосніку ўсю вёску: людзей, падводы, каровы, прывязаныя ззаду да калёс. Людзі згрудзіліся і стаялі, як усё роўна варажылі, куды падацца: на Рабы Калодзеж ці на Гарбаты Мост. Было ціха і трывожна, і здавалася, як усё роўна вёска ехала хаваць самую сябе. Алёша здалёку пазнаваў падводы: стары Багун з сынамі — самы пярэдні; Антось Ляшковіч, Марка, Кланя Жаваранкава з дачкой на руках... Рыкалі каровы, напятыя на павадкі; плакалі бабы, прымаўляючы і ціснучы да сябе дзяцей — дзеці былі з вандзэлачкамі ў руках і з хатулькамі за плячыма...

Вёска пакідала сябе... Знялася ўся з нажылога вякамі месца, чаго не рабіла ніколі за сваёй памяццю. Не верылася: здавалася, абоз сабраўся на луг да Віліі, як збіраўся кожнае лета такой парой: ехалі з вёскі падводы; ішлі, узяўшы па дзве касы, мужчыны; ішлі бабы з граблямі на плячах, грумадой, у белых і жоўтых хустках на галовах — ад іх калыхалася дарога, як ад сланечніку...

Ад могілак ля Жараў адарвалася «рама» і нізка, над самай дарогай, ляцела якраз сюды, на Венеру, на ямы. Чорная, лёгкая, як парожняя, яна памахала над ямамі крыллямі, як падстрэленая, і павярнула на Гарбаты Мост, на Пячное.

Раптам прарэзліва зашумела над галавой, што ўсё роўна вярнулася «рама», і ззаду падвод на дарозе і на ўзлессі з краю рванулі міны — адна, другая, трэцяя... Людзі, якія дагэтуль чакалі невядома чаго, можа, нават не рашаліся з'ехаць з гары пад жытні клінок, адкуль ужо не ўбачыш ні хат, ні асвераў над стрэхамі, хлынулі на дарогу ў Пячное: паганялі коней і кароў, бегучы ля калёс; крычалі, клічучы адзін аднаго.

Другі раз міны рванулі ўперадзе людзей, у жытнім клінку, схаваўшы ў пыле дарогу ў Пячное... Немцы білі з Жараў з шасціствольных мінамётаў...

Людзі павярнулі назад, на бульбяныя ямы, якімі быў зрыты ўвесь соснік у вілах і рог поля на пасецы. Ямы тут капалі

пад бульбу спрадвеку, уся вёска ў адным канцы. Старыя абрываліся з гадамі, тады капалі новыя ў свежым месцы; на лета, пасля вясны, калі даставалі бульбу, іх закладалі зверху сасновымі тонкімі плашкамі і прысыпалі зводьшага пяском, каб сіверамі. Падгнілыя не за адну зіму плашкі трашчалі, рассоўваючыся і ломячыся пад нагамі ў коней; коні правальваліся ў ямы, як на той свет. Іржалі, ірвучы гужы і ломячы аглоблі; граблі пярэднімі нагамі берагі, захлынаючыся пяском і пылам і не могучы ніяк вырвацца і з ям, і з аглабель... Раўлі, як на разніцы, каровы, бегаючы ў пыле з адарванымі ад калёс павадкамі, і нема крычалі дзеці... Людзі, як усё роўна не ведаючы, беглі сюды, на ямы; здавалася, капалі іх самі сабе гадамі на злом галавы...

На ямах ён і згледзеў апошні раз Альдзю з хатулькам за плячыма, завязаным у пасцілку ў чырвоную клетку, у той жа белай, з сінімі квятамі паркалёвай сукянёшцы...

— Альдзя! — крыкнуў ён ёй уздагон з сосніку, з акопаў, але яна не азірнулася: не пачула; мінуўшы ямы, бегла цераз пасеку на Пагурак, пакуль не схавалася ў пыле...

...Немцы страляюць радзей; трасіркі ляцяць адна за адной пад маяк удоўж дарогі — у Пячное... Алёшу здаецца, што гэта скачуць зімой у гародчыку па снезе гілі з чырвонымі грудкамі... Пасля ў вёсцы ля фермы па бацяновым гняздзе страляюць паліцаі. Пасталі ўсе трое — прыехалі з Горна, летам, у першы год вайны — ля плота на дзядзінцы і лупяць на чым свет стаіць па парожнім бацяновым гняздзе. Гняздо на сасне на самым версе, вялікае, круглае, не відаць пад ім і бараны: за доўгія гады бацяны нанасілі галля з балота ад Пагурка — не павязеш і на возе... Паліцаі ляскаюць ля плота затворамі ў вінтоўках, як галодныя сабакі зубамі, мецяцца і б'юць адзін за адным. Чырвоныя кулі ляцяць праз гняздо навылёт, як іскры,— адна, другая, а гняздо не хоча гарэць. І не загарэлася...

...Змаўкаюць пасля кулямёты ля дарогі, і надаўга робіцца ціха.

Додніца. На ўсходзе над Рабым Калодзежам успыхнула зара; на зямлі ўперадзе стала знаць трава і белае каменне.

Месяц за лесам у верхаўі ўжо не свяціў, вісеў сам сабе. Цыўкнуў, як сірата, недзе блізка дрозд, ад холаду.

Кінула ў сцюжу, як на марозе; не лучаў зуб на зуб. Наўкола ўсё было халоднае, як снег: трава, раса на траве, прыклад і жалезны дыск аўтамата. Нават рэмень ад аўтамата намок ад расы, здубеў і не гнуўся, што змёрзшыся. Толькі адзін акравачак зямлі пад нізам быў цёплы, які сам нагрэў, лежачы на адным месцы. Калі пераставала калаціць ад холаду, адразу зліпаліся павечкі, рабіліся гарачыя і цяжкія, не падняць, і ён чуў, што спіць. Хацеў аперціся рукамі на зямлю, каб устаць, і не мог: рукі трэба было цягнуць аднекуль здалёку, і яны не слухалі... Расплываліся ўперадзе поле, бацянова гняздо на сасне, людзі на бульбяных ямах ля вёскі, зара ля маяка... Чырвоная, як зімой, яна заходзіла па небе аж пад Пячное.

Блізка недзе загрукала, і ён, страпянуўшыся ўвесь, утаропіўся на поле. Вочы больш не балелі, глядзелі востра і чыста, як абмытыя свежай вадой. Калі ён зноў пачуў, як блізка ў бок Рабога Калодзежа грукае зямля ў некага пад нагамі, падумаў, што прачнуўся не сам: разбудзілі. Схапіў у дзве рукі аўтамат, падцягнуў да самага падбародка і адвёў затвор. Хацеў яшчэ павярнуцца туды, адкуль чуўся грукат, хацеў клікнуць Жаваранку, але падумаў, што наробіць шуму — выдасць і сябе, і Жаваранку. Той хроп як пшаніцу прадаўшы, добра, што дробненька: ідучы і стукаючы нагамі, можна не пачуць... Алёша мігам адпоўз назад і, упёршыся Жаваранку нагой у плячо, таўхануў. Жаваранка хроп.

— Яхрэм...— клікнуў тады Алёша, зашаптаўшы.

На полі, у бок Рабога Калодзежа, грукала зямля, густа, нібыта пераганялі цераз поле стаду скаціны. Грукат набліжаўся, чуваць нават было, як шастае на загонах трава. Пасля Алёша ўбачыў, як кратаецца ўперадзе загон, ад баразны да баразны, і адразу здагадаўся: дзікі... Стада... Ідуць у іхні бок...

Горача стала ўсяму.

Стада была блізка, як цераз вуліцу: ішла па суседнім загоне двума гуртамі. Уперадзе, крокаў за дзесяць ад першага гурту, дугаў нагамі па цвёрдай зямлі, водзячы лычом у бакі — відаць,

чуў людзей,— стары сякач. Зраўняўшыся з імі, тарkануўся, як на што ўзбіўшыся; крутнуўся і стаў адразу перак загона, падняўшыся яшчэ вышэй на высокіх нагах і задзёршы ўгару гарбаносую вялікую галаву з доўгім лычом. Стаяў якраз процi Алёшы, блізка, відаць нават было, як у яго паднялася на хібе доўгая бурая шчэць... Каля лыча яна была жоўтая, як салома. З лыча тырчалі два вялікія, па пальцы, загнутыя ўгару крывыя клыкі, здавалася, надта белыя. Сякач стаяў на месцы, як уросшы ў зямлю, толькі вадзіў і вадзіў лычом, скрыгочучы: тачыў ніжнія клыкі аб верхнія. Так секачы робяць усягды, калі збіраюцца напасці... Нападаючы, сякач збівае з ног, сячэ ніжнімі клыкамі — кроіць надвае — і падкідае лычом угару, выпускаючы кішкі...

Чуваць было, як сякач цяжка дыхае, з сябе... З лыча ў яго ішла пара, як на марозе. Ён стаяў, увесь трасучыся; ад яго востра запахла смалой і балотам...

Калі да яго пабліжэў пярэдні гурт, ён рохнуў, глуха, з трывогай; ля яго недалёка адразу стала старая свіння, матка: замерла на месцы. Пад бруха ёй шмыгнулі, як мышы, парасяты, ладныя ўжо, ледзь тоўпіліся, жаўтаватыя, з цёмнымі палосамі па баках.

Сякач вадзіў і вадзіў лычом — чуў і бачыў перад сабой на зямлі людзей. Тупаў і тупаў нагамі — вось-вось кінецца — і зноў аціхаў, заміраючы на месцы. Пасля, відаць, па нечым сваім, спрадвечным,ацаніў, што ад гэтых людзей, якія храпуць перад ім на зямлі, бяды не будзе, што бяда там, за Рабым Калодзежам і за Дзвінасой, дзе гручэла ўвесь дзень і адкуль ён вывеў стаду, і зноў рохнуў. Мацней і смялей... Тады крануўся першы гурт: пабегла матка, за ёй парасяты, хаваючыся на папары ў траве; пасля паказаўся другі гурт; трэці — маткі з парасятамі. Беглі ціха і асцярожна цераз поле, на якое, можа, не адно лета і восень хадзілі ў патраву; беглі гурт за гуртам. Толькі адзін сякач стаяў на загоне, павярнуўшыся да бярэзніку, дзе былі людзі, і падняўшыся вышэй на пярэднія ногі, каб можна было больш пачуць і ўгледзець; стаяў, аберагаючы сваіх ад бяды: высокі, буры, стары, як немаведама колькі гадоў жыў на свеце. Такой парой, летам, старыя секачы жывуць

адны, чураючыся стады, у стадзе ходзяць толькі зімой, а тут клікнулі яго, ці, можа, сам прыйшоў з балотных дзвіноскіх нетраў у стаду і вядзе яе з-за ракі, дзе пачаліся баі. Вядзе з багны, якую ўзбалабошылі мінамі, дзе, здаецца, кіпіць, як у катле, гразь; вядзе ў імшары пад Вілію, бо чуе, што там ціха, мінула бяда і там астануцца жыць дробныя, абдзёртыя сукамі і асколкамі паласатыя парасяты... Ён выводзіў стаду, як не раз выводзіў зімой у маразы з-пад воўчай зграі і з-пад дранкулек паляўнічых у дзікія нетры, раздзіраючы кусты і валежнік моцнымі вострымі плячмі і падстаўляючы іх пад калючыя дзіды. Вёў, бывала, падрушаную стаду двое, трое сутак без аддухі па барах і ўзлессі, па балоце, імшарах, крыніцах — па вадзе, каб схаваць след.

А сёння вёў цераз поле, парытае і абпаленае мінамі, прапахлае гарам, якога ні разу не чуў, нарадзіўшыся на свет...

Маткі з парасятамі беглі да лесу ціха — хутка бегчы яны не ўмеюць: сякач пасля іх пастаяў яшчэ на загоне, пазыбаўся на нагах, тады, вухнуўшы глуха ў лыч, крутнуўся на месцы — з-пад капытоў у яго паляцела ўгару сырая зямля, камякамі — і пабег угалоп, даганяючы гурты і адразу мінаючы іх: зноў забягаў наперад...

Ля дарогі загудзелі машыны. У Пячным усчалася частая аўтаматная страляніна. Нейкая трывожная, можа, таму, што на зары.

Віднелася.

Жаваранка не хроп; Алёша не помніў, калі той аціх.

— Яхрэм!..— ускочыўшы з зямлі, Алёша пачаў будзіць Жаваранку — тармасіў за плячо.

Жаваранка не прачынаўся — кратаўся ўвесь, як здубелы; ля нагі ў яго бразнуў дужкай пляскі нямецкі кацялок, было ўжо відаць, што ён зялёны.

Алёша тады нагнуўся над Жаваранкам, над белым у верасе тварам.

Жаваранка не дыхаў.

— Яхрэм!..— закрычаў тады Алёша, забыўшыся на ўсё.

VII

. . . .

Полымя дыхнула Жаваранку ў вочы — угарэлася раптам пакладзеная пластом парсюку на спіну салома, калі пацягнуў з поля з-за паркана вецер,— і Жаваранка, падняўшы ўгару вехаць, закрыўся локцем. Адскочыўшы пасля ад агню пад хлеўчык — агонь гарэў у канцы асвера, у яме ля паркана, дзе летам усягды купаліся ў гразі свінні,— ён стаяў з вехцем атухлай кулявой саломы ў руках, які ўзяў быў на падпалку, і глядзеў на агонь, на высокае, уровень з парканам, полымя.

Была зімовая додніца перад Новым годам, густое і цёмнае неба вісела над дваром і за парканам над лесам. Додніцы зімою цёмныя, падсвечаныя толькі цьмяна з зямлі шэрым снегам.

Ад агню на двары неба яшчэ больш цямнела і рабілася ніжэйшае, клалася на хлеў, на страху. Калі ўгарэлася салома і полымя шырокім языком падымалася вышэй паркана, наўкола быў відаць двор з расчышчаным, згорнутым у кучу да частаколу снегáм; бліскучая ад агню сцяна хаты ля сеначак — па ёй бегаў цень ад яго, Жаваранкі; студня з нізкім зрубам — натапталі кругa горку снегу, беручы ваду; жаўцела свежапабітымі, не складзенымі яшчэ ў вярсту сасновымі дрыўмі пад варыўнёй дрывотня.

З агню высака ляцелі чырвоныя іскры — салома дагарала ўгары — і падалі на расчышчаны двор і на хлеўчык, на страху, густой чорнай сажай.

Салома па баках згарэла хутка; аставалася ляжаць толькі на карку ў парсюка чырвонай кучкай, як жар у пячуры ў печы, і тады добра быў відаць высокі, гарбаты, стары, абсмалены з бакоў парсюк, якога паклалі на двух белых бярозавых кругляках — дрывах-метрах. На кругляках ад саломы загарэлася бяроста і хліпала дробным полымем, як агонь у лямпе. На доўгім лычы ў парсюка павісла горка попелу ад саломы; у роце, у зубах, тырчаў круглы камень. На камені растаў снег, і з яго капала на зямлю вада. Снег раставаў і ля бярозавых круглякоў, чарнеў ад попелу і сіпеў.

Жаваранка яшчэ кладзе пласт саломы – бярэ з-пад хлеўчыка ля дзвярэй,– закрывае ўсяго парсюка. Жар на снезе патух, і салому трэба зноў падпальваць. Жаваранка адыходзіцца да асвера, ля якога на зямлі гараць складзеныя накрыж сасновыя сухія дровы. Ад агню відна, не трэба і свяціць; ад яго можна падпаліць і салому – не будзеш жа кожны раз мокрымі рукамі шастаць сярнічкай. Агонь ля асвера расклала Кланя: падмяла гальнікам снег з-пад ног, прынясла на бляшанай засланцы галавешкі з печы – у печы яна падпаліла адразу, як усталі калоць парсюка,– і паклала на засланцы на зямлю. Зверху ўскінула сасновых дроў з дрывотні.

Падпаленая з бакоў вехцем салома згарае мігам; Жаваранка бярэ з вугла ў хлеўчыку ўторкнуты доўгі шырокі нож, якім Кланя шаткуе ўсягды капусту, падыходзіць да парсюка і зграбае нажом са спіны гар – водзіць, прыціскаючы, лязом з усёй сілы. Пад нажом чуваць прыпечаная шурпатая скура – зрабілася адразу цвёрдая, і нож ходзіць па ёй, як па кары на дрэве. Пахне дымам ад саломы і гарам ад свіной шчэці.

Парсюк ляжыць на абгарэлых бярозавых кругляках, як гара. Шырокі, што лава, з задзёртым угару лычом, на лычы вытыркнуўся кольцам белы дрот: парсюк быў добра задратаваны – шкодзіў. З круглякоў упіраецца нагамі ў зямлю; калі стаіш побач – у пояс. Вырас сёлета, як ні ў кога. У вёсцы ва ўсіх былі добрыя; многія пакалолі перад Акцябрскай, увосень, а ім з Кланяй далі на працадні з калгаса бульбы, лішняй, лічы,– з гарода яны насыпалі і дзве ямы, і загарадку ў варыўні – прывезлі на двор аж сем вазоў. Вазілі Палюшыны зяці і ссыпалі пад ганак. Прыкінулі ў галаве – тры тоны лішняй бульбы. Прыйшлося новую загарадку рабіць у варыўні і карміць парсюка да Новага года – дзе дзенеш бульбу: ва ўсіх хоць заваліся. Затое парсюк ужо не ўставаў у хлеўчыку на заднія ногі і мала еў, у карыта нават і не насілі: пасёрбае з місачкі, і ўсё.

Рос ён, як звер: і выкладаць, і зацягваць дрот у лыч клікалі ўсягды дваіх Палюшыных зяцёў. І калоць клікалі іх. Тыя прыйшлі адразу – ніколі не адказваліся. Калолі ўтраіх, Па-

люшыны зяці і ён, Жаваранка. Кланя ўцякла з двара ў хату. Занясла толькі ў хлеўчык місачку з цестам, падсунула парсюку пад нос, пагладзіла па спіне, а сама – рукамі за фартух і скарэй у сенцы... Пасля ўжо, калі парсюк ляжаў, выцягнуты з хлеўчыка на двор, на снег, і яго трымалі, стоячы па баках, прыгорбіўшыся, мужчыны і ў парсюка ў грудзях торгалася чорнае доўгае шыла – лучыла ў сэрца,– Кланя вынесла на двор засланку з жарам і з галавешкамі.

Палюшыны зяці пайшлі адразу з двара: асмаліць ён сам, тады зноў клікне ўносіць у хату – падбягуць. З Кланяй удваіх такога не завалачэш...

Кланя бразгае вёдрамі ля студні: набірае вады – трэба ж будзе ўсё ўпарадкаваць; трэ вочы рукамі ад дыму, як усё яшчэ плача. Да яго не падыходзіць – занята ля печы. Гарыць ужо ва ўсіх вокнах агонь – перанесла лямпу да стала; чуваць – ссоўвае пасярод хаты лавы: трэба ж на нешта палажыць такую гару... З коміна пахне дымам ад сасновых дроў; зверху пацерусіў дробны сухі снег, клаўся на каўнер, на рукі, на плечы; памякчэў мароз. Адзываюцца ў хляве за сцяной куры, крычыць збіты з толку певень, лопаючы крыллем. Стукае рагамі аб драбіну карова, ірвучы прывязь,– чуе кроў.

Дагарэла салома; Жаваранка зноў скроб нажом зверху са спіны і з бакоў смаль, адкідваючы яе з нажа далёка на снег. Убачыў, як, уціснуўшыся праз паркан, сеў пад асвер на снезе чорны Палюшын сабака. Разявіўся, выставіў язык і глядзіць на агонь – чакае. З рота ў яго валіць пара.

Цяпер трэба брацца за кулявую салому і вадзіць вехцем з агнём, трымаючы яго ў руках, вадзіць ля ног, ля вушэй, ля лапатак, дзе тырчыць вострая кароткая натапыраная шчэць. Трэба будзе ісці па тры, па чатыры разы з агнём, укленчыўшы, пакуль пад рукой не будзе чуваць калючак, пакуль бакі не стануць гладкія, як гарбуз з град.

Кулявую салому ён усягды запасаў летам: папрасіўшы ў брыгадзіра «снапы са два» і ключы ад пуні, ішоў, залазіў наверх на сціртy, браў сноп за камель, абіваў, сцёбаючы па бэльцы; пасля, узяўшыся за пустыя каласы, атрасаў дробную

неабмалочаную салому ў снапы. На добры куль ішло снапы тры. Ён звязваў яго перавяслам, асцярожна злазіў са сціrты і нёс дамоў з фермы гародам на плячы. Куль ляжаў на вышках у хляве да першых маразоў, калі пачыналі ў вёсцы калоць свіней.

З вышак яго ён дастаў учора вечарам, каб не лезці додніцай з агнём, і куль, развязаны, ляжаў цяпер ля хлеўчыка і блішчаў ад агню жоўтымі іскрамі, аж пераліваўся.

Кулявая салома гарыць спорна: спраўляйся толькі вадзіць. Баляць у каленках ногі, ныюць рукі, горача ад агню ў шчокі. За плечы пад рубашку лезе холад, не трэба было скідаць кажух; ад дыму есца ў вочы, хоць тры іх кулаком, як дзіця. І за кожным разам бяры ўторкнуты ў снег нож і скрабі рудыя бакі.

Перавярнуўшы парсюка на спіну, трэба будзе яшчэ раз пачынаць усё спачатку. Пасля, калі кончаць смаліць, Кланя прынясе з хаты ў вядры гарачай вады. Ён будзе скрабці нажом бакі, а Кланя змываць гар, пакуль парсюк не стане жоўты, як вымыты ў суботу стол.

Палюшыны зяці памогуць перанясці яго ў хату і падняць на састаўленыя лавы. У парсюка адрэжуць спачатку галаву і спусцяць у драўляную даёнку кроў, тады пачнуць, закасаўшы рукавы, разбіраць. Разбіраць будзе ён сам. Кланя толькі паможа. Ён будзе стаяць, сагнуўшыся над лавамі, падвязаны фартухом, з вострым нажом у руках, а ў печы, далёка ў куце, будуць гарэць адсунутыя качаргой галавешкі і ля іх сквірчэць свежае сала на дзвюх вялікіх патэльнях: прыйдуць Палюшыны зяці. Кланя, не чакаючы, адрэжа круг ад свіной галавы, ля карка, пасоліць, пасыпле натоўчанай учора ў маленькай ступцы закрасай, і ад гарачай каляндры з печы будзе зрываць нос...

Перавярнуўшы з Кланяй парсюка на хіб, ён зноў накрывае саломай: пласціць граблямі ў хляве на праціўні, носіць і кладзе, як у капу.

Зноў загараецца салома ад вехця, цьмяна асвяціўшы двор: віднее. Ужо знаць паркан у гародчыку і лес далёка ля Пагурка. Пагусцеў снег, сыплецца разам з крупамі.

З поля ад ям дыхнуў сухі вецер; полымя, змяніўшыся, зноў хапае за шчокі. Жаваранка чуе, як скорчыліся ля вуха валасы, і закрывае рукамі вочы... Горача ў рукі і холадна ззаду ў спіну... Трэба накінуць на плечы кажух...

— Яхрэм...— кліча яго з сенцаў Кланя.

. . . .

Сонца свяціла якраз у твар, грэла — узышоўшы, стаяла над Рабым Калодзежам: над сіняй палоскай далёкага лесу,— і Жаваранка адразу ніяк не мог злавіць у памяці, чаму яго кліча Алёша і чаму ён, Жаваранка, ляжыць распластаны на халоднай і цвёрдай, як гліняны ток у пуні, зямлі. Чуў, што яго разламала ўсяго, як усё роўна ён складзены з кавалкаў: ногі, налітыя волавам, не адарваць ад зямлі — самі сабе; рукі — як хто распяў — не скрануць з месца; адзервянелі плечы і спіна, і калі ён намагаўся зварухнуцца, у крыжы бегалі халодныя калючыя мурашкі...

Ён, лежачы, бачыў толькі сонца і поле — шырокі папар. На папары парос высокі рудзік — цвіў рыжым цветам. На ім, на густых галоўках, вісела буйнымі кроплямі ранішняя раса і бліскучыя, сівыя ад расы кружкі павучыння,— на даланю — паўгіналіся ямкамі. Поле ад сонца і ад рудзіку зрабілася чырвонае, нібы скрываўленае. За ім было высокае чыстае неба, бы летам у касьбу...

Недзе лескатала, як ляскочуць дома на загуменні, на дарозе калёсы на жалезным ходзе. Калі яны аціхалі, здавалася, чуваць было, як у вёсцы клеплюць косы...

Тады Жаваранка падумаў, што па яго забегся Алёша, яны разам паедуць на луг да Віліі — касіць. Стаіць у парозе, мяняючыся з нагі на нагу: высокі, роўны з вушаком, выцягнуўся, пайшоўшы ў бацьку, у чорнай картовай рубашцы, падымае ўсё ўгару руку — гладзіць валасы: яны адраслі і рассыпаюцца ў яго на галаве на рад, міргае вачыма і цягне да сябе носам. Нос у яго прамы, ладны, і калі Алёша гаворыць, чуваць, як гамзае ў нос.

Луг далёка ад вёскі, вёрст пяць. У Венеры ўсягды пачынаюць касіць на лузе, збіраюцца і выязджаюць туды кожнае

лета ўсёй вёскай на два тыдні. Едуць перш-наперш мужчыны: касіць; праз дзень-два пад'язджаюць жанчыны: разбіваць скошанае і валіць у валы.

На луг пачынаюць збірацца за дзень, за два. У вёсцы мужчыны бяруцца агледжваць косы: дастаюць іх з вышак, дзе яны зімавалі пад страхой, павешаныя па дзве, па тры на ключ, і выціраюць анучамі ад іржы. Стукаюць малаткамі па баньках — асаджваюць новыя косы, выбраныя яшчэ з вясны ў Горне ў магазіне, прывезеныя і пакладзеныя на воку; шукаюць, перакідваючы за шафарнямі ў сенцах жаляззё, бабкі; заганяюць іх у калодкі на двары пад падстрэшкамі, падвязваюць косы і садзяцца на маленькія зэдлікі, падкінуўшы фуфайкі, кляпаць. Б'юць малаткамі спачатку па бабцы, пакуль не злоўчацца і не адаб'юць іржу, тады кладуць асцярожна на бабку касу і пачынаюць стукаць, памаленьку — развучыліся за зіму — пасля, наслініўшы малаток, б'юць смялей, плешчуць, як з-за вуха, ляціць толькі на калодачку і на калені зімовая ржа. Косы клеплюць звечара; клеплюць додніцай, да ўсходу сонца, клеплюць, паснедаўшы, аж да палудня — па палудні паедуць на луг. Клепле ён, Жаваранка; цераз вуліцу — стары Ляшковіч; клеплюць аж у два малаткі Палюшыны зяці; клепле стары Язэп, брыгадзір Аляксандра Лязёнак, у Александрыны на двары стукае малатком Алёша. Вёска клепле косы цэлыя суткі, па дзве, па тры на хату; з двароў сыплецца дробны стук, аддаючыся водгаласкамі за пунямі на загуменні і на бульбяных ямах. Ад стуку злятаюць з гнязда бацяны і кружаць, падняўшыся ўгару, над вёскай.

Звініць у кузні кавадла; на ферме сцягваюць і ставяць у рад калёсы; выносяць з кладоўкі хамуты з дугамі і прыстаўляюць да аглабель; грузяць на пярэднія падводы чорныя, абгарэлыя спаднізу два вялікія катлы, мяхі з крупамі, з бульбай, з напечаным хлебам — круглымі вялікімі буханкамі. Пакінулі на ферме ў хляве двух бараноў, не пагналі ў поле са скацінай — павязуць на луг; складаюць тапары і пілы — рэзаць і секчы дровы і рабіць будкі. Будак трэба наставіць многа: на касцоў і на грабельніц...

Бразгаюць вароты кручкамі; скрыпяць, не сціхаючы, асверы ля студняў; гамоняць на ўсю вёску мужчыны; крычаць дзеці, носяцца па вуліцы, як ластаўкі перад дажджом, чуючы радасць; іржуць коні на выганчыку за ракой — звініць уся вёска, разбуджаная яшчэ додніцай, узварушаная спрадвечнай летняй мітрэнгай, каб пасля аціхнуць, апусцець на цэлыя тыдні...

Бегае па хаце Кланя, парадкуючы яму з сабой торбу: паклала хлеб, масла ў слоіку, зняла з вышак падвешаную на лыку да страхі сухую кілбасу — пахне на ўсю хату; адрэзала кавалачак кумпяка — мала што там будзе ў катле і каша, і бараніна; паклала на зменку рубашку; пазбірала разам сцябачкі, брускі, лыжку, ножык — усё, без чаго не абысціся; вынесла на двор і павесіла на частаколе сівую суконную бурку — накрывацца ноччу ў будцы. Ночы на лузе ля ракі халодныя; пад раніцу ў тумане акалець можна, калі не зарыешся ў сена ці не накрыешся адзежынай.

На ферме ржуць коні; крычыць на вуліцы брыгадзір — кліча. Мужчыны ідуць дарогай па загуменні з косамі і кажухамі на плячы; гародамі, пералазячы праз платы; вуліцай, чапляючыся косамі за вішняк ля парканаў,— валяць валам на дзядзінец да фермы...

Сонца апусцілася з паўдня, на небе ні хмаркі. Стала на пагодзе: пачынай работу і — спраўляйся, як спраўляліся спрадвеку бацькі і дзяды...

З фермы крануліся першыя падводы; у грумадзе ля калёс пайшоў старшыня — Папок; пасля падводы выцягваюцца адна за адной па дарозе да ям, у вілы, у доўгі абоз.

Жаваранка з косамі на плячы і з буркай, перакінутай цераз руку,— напакаваная торбачка на касільне за спінай — пералазіць цераз плот і ідзе гародам баразной між бульбоўніку на ферму, дзе яшчэ гамоняць ля студні мужчыны: палезлі па ваду, задзёршы ўгару асвер,— ніяк не могуць напіцца на дарогу.

Да вечара будуць на лузе; прыедуць перад захадам сонца. Брыгадзір адразу вылучыць мужчын рабіць на беразе ракі будкі: стаўляй дзядкі, як на хаце, кладзі наверх матачыну, на

яе ключы, латай, як страху, і валі наверх альховае галлё. Пад ніз, на зямлю, падкінуць укошанай травы; саграючыся, яна будзе пахнуць свежым мурагом усю ноч...

Астатнія, пасцябаўшы косы, адразу разыдуцца па лузе і пагоняць першыя пакосы ад ракі да лесу, за якім будзе вісець чырвонае на захадзе сонца. І першы ў пакосе, беручы на далёкую бярозу за лучкай, будзе ісці ён, Жаваранка, як ішоў кожнае лета. Бо ў яго старая, яшчэ бацькава, каса-васьміручка, якой не было скосу, якая грызла і сівец, і дубцы, як шалёная; з ім ніхто не мог справіцца, і яго ўсягды пускалі наперад. Нават ідучы ад лесу назад да ракі, калі яму трэба было рабіць склад, адкідаючы назад пакос, калі трашчала касільно і пачынала балець на жываце з непрывычкі скура, яго ніхто не мог дагнаць: ні Палюшыны зяці, ні брыгадзір Лязёнак.

Касіць яны будуць аж дацямна, пакуль не ляжа на луг густы туман. Тады, памыўшы ў цёмнай глыбокай вадзе ў рацэ косы і выцершы іх дасуха травой, сыдуцца на беразе ля будак да агнёў, якія будуць гарэць пад чорнымі вялікімі катламі, пасядуць на беразе, аціхлыя пасля першых пакосаў, будуць церці змазоленыя далоні, разгінаць, выцягнуўшыся на траве, памлелыя спіны. Чакаючы вячэры, будуць ціха гаварыць і слухаць, як шваргочуць у тумане ў затоках дзікія качкі і булькоча на паваротах па каменні рака...

Далёка над лесам, у бок Пячнога, узыдзе поўня, круглая, ціхая; ад яе заблішчыць рака і пабялее туман. Поўня ўсю ноч будзе лезці ў вочы праз рэдкае альховае лісце ў будцы і не даваць заснуць; схаваецца за лес толькі раніцай, калі, вылезшы з будак і накрыўшы ад холаду плечы кажухамі, будуць кляпаць на беразе ў лазе косы.

Пасля, калі сходзяць ад ракі да лесу па тры разы, змокнуць ад расы па пояс і памочаць потам рубашкі на плячах, за Віліёй, над далёкай сіняй паласой лесу выскачыць сонца, вялікае, чырвонае, і сцебане па вачах...

. . . .

Ускочыўшы з зямлі і сеўшы, Жаваранка схапіўся за аўтамат – аўтамат ляжаў збоку на сыпучым жоўтым пяску, прыгнуўшы верас. Пасля ўжо глянуў на Алёшу.

Алёша падсунуўся да яго бліжэй і глядзеў у вочы, неяк асцярожна, як не пазнаючы. Жаваранка падумаў, што хлапец асунуўся за гэтыя дні, што ў яго выцягнуўся нос і ўваліліся вочы, пасвятлелі, сталі блакітныя, як у дзяўчаці, хоць глядзі на іх. Пасля начы хлапец быў нейкі натапыраны ўвесь, як шашок; сядзеў, торкаючыся і азіраючыся на дарогу на Пячное.

— Жывы... Чорт мяне не возьме... Кантузія ўсё. Ляжу, хачу падняць рукі — і ніяк... Чую, што адубеў увесь... І вачэй не адплюшчыць. Ломіць усяго... Затое адлежаў... На ўсю блакаду адаспаўся... Былі б ужо за Дзвінасой... Што гэта там? — Жаваранка паказаў рукой на маяк.— У вачах скача...

— Самалёты... Усю раніцу... Як каршуны... Агонь ліюць... Валіцца зверху на зямлю, відаць нават, як хліпае...

— А ў Пячным што? Што ля дарогі?..

— Усходам сонца немцы зняліся. У Пячным чуваць была кароткая аўтаматная страляніна. Немцы, відаць, пайшлі адразу...

— Значыць, брыгада адступіла за Дзвінасу...

— Дарогай ідуць машыны. На Пячное...

На дарозе чуваць быў прыглушаны лесам гул — ішлі цяжка нагружаныя машыны. Там, дзе дарога падыходзіла да поля, угары вісеў пыл.

Сонца паднялося над лесам, пачало прыграваць. Пахла вільготная зямля. Над пустым і шырокім, як схапіць вокам, полем дрыжала смуга, як усё роўна церусілася на жоўты ад рудзіку папар. З-за Віліі на Рабы Калодзеж ішлі нямецкія самалёты, ляцелі над самым лесам — тры, астатнія шэсць трохі воддаль і вышэй — скіравалі якраз на сонца, і здавалася, што яны гараць у агні. Над маяком яны пачалі рабіць круг і, завярнуўшыся, нырнулі на далёкі сіні лес — на Дзвінасу. Чуваць было, як за лесам глуха рвуцца бомбы.

— Пераправу бамбяць... З Буслава з аэрадрома падымаюцца... Вот так, хлапец...

Самалёты акручваліся над Пячным і зноў доўга віселі ў небе над далёкім лесам. Там чуваць была несціханая кулямётная і вінтовачная страляніна: то глушэла, далеючы, то

ўсчыналася недзе зусім блізка, ядраная, густая. З самалётаў зноў падаў на зямлю агонь: плыў, разліты, як смала, за лес, нехаця, нібы за што чапляючыся, і ад таго трывожна рабілася на душы: ніколі такога не бачыў.

Жаваранка стаяў на каленях, апёршыся рукой на аўтамат, на цвёрдай баравой зямлі ля поля, парослай верасам і канюшынай, і глядзеў, не зводзячы вачэй, у бок маяка на Дзвінасу, дзе віселі самалёты. Адубелы ад сырой зямлі пасля начы, сціснуты недзе глыбака ў плячах, як усё роўна запаленнем, ён думаў, што не ўстане. Думаў яшчэ, гледзячы ў бок маяка на Дзвінасу, што першы раз бачыць, каб на зямлю зверху лілі агонь. За гэты час перарылі яе снарадамі і мінамі, а цяпер ліюць агонь — паляць. Чуваць яшчэ гар з Пячнога, датляваюць недзе галавешкі, а ўжо гарыць Дзвінаса. З-за лесу, над якім вісяць чорныя дробныя самалёты, угару падняўся бурымі ад сонца клубамі дым, высака, здалёку здаецца — уровень з маяком. Клубы дыму расцягваюцца над лесам, набракаюць чырванню і засцілаюць увесь край неба... Грукае і грукае ў тым баку без аддухі, чуваць, як немцы б'юць па Дзвінасе з Пячнога з гаўбіц: і па вёсцы, і па пераправе, дзе за ракой акапаліся партызаны. Гаўбіцы глуха крэкчуць за маяком, ад іх аж стогне поле. Немцы паляць, сціскаючы з бакоў, кавалак зямлі за Дзвінасой, куды адступілі і катоўцы, і «Барба», і «Мсціцель», і «Дзядзя Вася», і іхняя брыгада — кутузаўцы; куды хлынулі ўсе вёскі, пачынаючы ад Віліі,— Жары, Двор, Венера, Пячное... Са старымі і дзяцьмі, са скацінай, з усім тым, за што чапляецца абедзвюма рукамі вясковы чалавек. Там недзе і Кланя з Антунінкай на руках, калі яшчэ жыва... Бяжыць за імі з торбачкай у руках Валодзя, падае на дарозе ў пыл, падымаецца і зноў бяжыць, даганяючы: у пяску, у крыві... Маленькі чалавек на вялікай зямлі, на якой няма месца, на якую зверху ліюць агонь...

Сцяўшы зубы і апёршыся абедзвюма рукамі на аўтамат, Жаваранка доўга падымаўся на ногі...

— Баяўся, што не ўстану...— сказаў ён, выціраючыся ад халоднага поту, які градам пасыпаўся з ілба.— Запомні, хла-

пец: дабрацца праз Рабы Калодзеж за Дзвінасу ў брыгаду і далажыць Рудаву... Кроў з носа, а дабрацца і далажыць... Немцы ідуць цяпер толькі дарогай. Трэба ісці на прарыў, тут, на Дзвінасе, не чакаць, пакуль запруць усіх на Палік... Ззаду яны ўжо не пойдуць, няма ў іх часу. Ты чуеш, як грыміць зямля, якраз там, дзе сонца ўзышло... Дзе Віцебск... Фронт... Мала дней асталося. Скора ўжо...– Жаваранка цвёрда апёрся на ногі, вешаючы аўтамат на шыю.– Людзей ратаваць трэба... Гэтулькі сагналі... Дзікі, гаворыш, бягуць... А там жа людзі... Дзеці... Вёска пайшла з нажылога месца, на смерць пайшла... А калі знікае вёска – знікае з зямлі хлеб... Скора кончыцца вайна, і будзе голад, бо няма вёсак: спалены, раскіданы, перабіты... Трэба будзе збіраць па чалавеку, па каласку, па зярняці...

Алёша стаяў побач і качаў па сіўцы, прыціснуўшы нагой, зялёны нямецкі кацялок.

– Каша... Грэцкая... З пяском...– сказаў ён.

– Вазьмі. Пасудзіна. Вады з балота выціснеш...

– Выцісну, прыгаршчамі... Бразгаць толькі будзе.

Жаваранка пачуў, як запахла грэцкай кашай, халоднай,– так пахла дома ўчарашняя, калі аставалася ў палудні. Падумаў, што хочацца есці: падцягнула жывот, аж млосна, што не помніць ужо, калі еў. У сумцы з патронамі ляжалі сухары. Асталіся засыпаныя ў акопе...

– Пойдзем бярэзнікам. На Рабы Калодзеж. Балотам выйдзем на луг да Дзвінасы – да ракі... Вот так, хлапец...

– Не прарвёмся... Пакуль зробім круг, немцы будуць за Дзвінасой.

– А хрэн у сумку, каб сухары не цёрліся... Там гэтулькі брыгад...

Алёша смяяўся ціха, хлебястаў, як малады бацян на гняздзе, адкідаючы галаву. Упалыя вочы ў яго заблішчалі абмытым свежым бляскам. Павярнуў на грудзях аўтамат ствалом уперад, адкінуў далёка назад за спіну сумку, паправіў, расшпіліўшы пінжак і рубашку пад дзягай – на дзязе глуха бразнулі дзве «эфкі», адна аб адну, як камень аб камень. Новенькія, чорныя, як жукі, у глыбокіх рубцах...

Жаваранка пайшоў наперад, цяжка ступаючы па бугрыстай ад сіўцу цвёрдай зямлі, чуць перастаўляў ногі; чуў, як ад хады грукае ў галаве, як шастаюць у верасе боты. Зняў з шыі аўтамат і ўзяў у левую руку.

Ішлі бярэзнікам, з краю; за ім адразу пачыналася поле, шырокае і чыстае. Ішлі ціха — Алёша быў ззаду, крокаў на пяць,— спыняліся і слухалі. У бок Дзвінасы кіпела, як у катле, там стаяў густы гул: прыглушана адзываліся кулямёты, як усё роўна хто сыпаў з плячэй з меха бульбу ў глыбокую загарадку; зноў сталі біць гаўбіцы ў Пячным.

Спусціліся ў лагчыну. Запахла вільгаццю: блізка была імшара. Парадзеў бярэзнік, лягчэй стала ісці. Пад нагамі былі відаць зачарсцвелыя на гразі сляды дзікоў: вялікія і дробныя. Па халявах засцёбала высокая папараць, мочачы калені. Нагнуўшыся, Жаваранка падняў з-пад папараці раскіслую ад дажджу старую суравежку; яна расціснулася ў пальцах на мякаць; жоўтая каша была вадзяністая і праціўная — Жаваранка выплюнуў яе і абцёрся далонёй.

У старых соснах спатыкнуўся, ступіўшы на кучу шышак.

Шышкі былі ашчэраныя, лёгкія — разляцеліся з-пад ног далёка ў бакі.

— Сталоўка... Дзяцел жыраваў, маць яго так...

Пахла смалой, сырым апалым лісцем і грыбамі.

Ішлі вярсты паўтары. Падышлі да поля процi Рабога Калодзежа. Цераз поле з-за Віліі ў Пячное вяла шырокая ўезджаная дарога, спускалася з гары, крыўляючы ў сосніку, і жаўцела здалёку ад пяску. Да яе, ідучы наўскасяк з узлесся, далучалася другая, вузейшая, якая ішла з Венеры і на якую ўчора надвечар павярнулі нямецкія машыны ад ям. Па ёй немцы прарываліся ў Пячное.

Доўга глядзелі на дарогу — на адну і на другую; здавалася, было ціха.

Перабеглі тады, сагнуўшыся, цераз вузкую жыліну ў бярэзнік, які рос уперадзе, процi Рабога Калодзежа,— бегчы цераз дарогу і цераз Рабы Калодзеж адразу не рашыліся. Пападалі ў бярэзніку ў высокую мятліцу, каб аддыхацца, і глядзелі ўсё ў бок дарогі.

Бярэзнік на полі рос у нізкім, мокрым месцы, з балотцамі, пераплецены густой старасвецкай лазой, перамешаны з пад'ялеўцам і ельнікам; з краю круга яго падняліся высака ўгару рослыя асіны — лапаталі ад ранішняга халоднага ветру. Кара на асінах, пасечаная кулямі, вісела ашмоццем.

З-пад асін з мятліцы добра была відаць на полі дарога, на ёй нават можна было пазнаць глыбокія сляды ад машын. За дарогай зелянеў Рабы Калодзеж: доўгая паласа высокага мячэўніку — аеру. Ад ветру па ім хадзілі то цёмныя, то светлыя палосы, што на полі па жыце.

Жаваранка ўспомніў, як усягды ў суботу, варочаючыся з поля ад Рабога Калодзежа дамоў, ірваў мячэўнік, высокі, у рост чалавека, зялёны, з доўгім белым, у чырвоныя палосы коранем, ірваў цэлы сноп і нёс пад пахай дамоў, карэннем уперад. Не клаў нават на снапы на калёсы, каб не ўкачаць у асцё. Калі прыходзіў вечарам дамоў, Кланя канчала мыць у хаце падлогу — выцірала мокрай анучай у парозе. Вышараваная гальнікам падлога была як жаўток; на яе праз акно ад вуліцы свяціла нізкае на захадзе сонца — лягло вялікім квадратам, у якім калыхаўся цень ад бэзу цёмнымі разгатымі галінкамі. Жаваранка стаяў у сенцах з пугай у руцэ і мячэўнікам пад пахай; Кланя слала мокрую анучу ў парозе на падлогу — выціраць ногі, адгіналася, брала ў яго з-пад пахі мячэўнік, клала спачатку на зэдліку ля стала, даставала з шуфляды нажніцы і, узяўшы са снапа дудкі, пачынала стрыгчы, стоячы на жоўтым квадраце,— цень ад бэзу калыхаўся ў яе на босых нагах... Стрыгла зверху на дробныя зялёныя кавалачкі, якія, адскокваючы, разляталіся з-пад нажніц па ўсёй хаце: пад стол, на лавы, на куфар, пырскалі ў кут на ложак, сыпаліся на жоўты квадрат — на ногі.

Жаваранка стаяў, пакуль Кланя не састрыгала ўвесь сноп. Жоўтая падлога, усыпаная зялёным мячэўнікам, усё роўна як паднялася ў хаце вышэй на легарах; ад яе пахла свежа і востра, як пахне скошаная ў балоце зялёная рабінка, лягчэй рабілася дыхаць; жоўты квадрат ужо свяціў у самы парог, пад ногі, чысты, як стол; на яго боязна было ступіць, і Жаваранка, глянуўшы на свае чаравікі, запыленыя па костачкі,

варочаўся на двор да студні і, разуўшыся, мыў на падарожніку ля паркана ногі вадой з вядра, халоднай, аж калола ў галаву. Стаяў пасля на мокрай траве і чакаў, пакуль Кланя не прынясе з сенцаў вялікія, ад валёнак, галошы...

...За дарогай, за мячэўнікам, пачынаўся пагорак, парослы маладым соснікам. Здалёку была відаць на схіле баравая зямля – жоўты пясок, Жаваранку здалося, як усё роўна там бліснула цьмяна на сонцы жалеза. Ён доўга глядзеў на дарогу ў мячэўнік, які блішчаў на сонцы і куды трэба было ісці.

Алёша адпоўзся ўперад; паправіўшы збоку сумку і паклаўшы перад сабой аўтамат, паказаў рукой на поле – перад сабой. Поле ля бярэзніку ад дарогі было здрабежана нагамі: утоптаны ў зямлю, пагнуты рудзік на папары; сплясканая, як на таку, ралля – круглымі латочынамі; відаць былі здалёку вузкія сляды ад матацыклаў. Жаваранка падпоўз і лёг побач з Алёшам.

– Немцы... Былі ўчора. Сляды свежыя... Асцярожна, хлапец... Без мяне не лезь...

Над Віліёй у небе загудзелі самалёты. Ішлі якраз на бярэзнік, па тры ў радок, касяком. Калі былі над галавой, прыплюшчыўшыся, можна было згледзець жоўтыя кончыкі ссечаных уперад крылляў. Гудзелі самалёты цяжка, суха; над Пячным за маяком паварочвалі ўлева, задзіралі ўгару крыло і падалі, як лянівыя каршуны, на далёкі лес за Дзвінасу. Ад гулу звінела ўвушшу; вухалі пасля глуха, ірвучыся, бомбы, і тады не чуваць было, як б'юць з Пячнога нямецкія гаўбіцы. Над Дзвінасой высака падняўся дым, пад ранішняе сонца – зрабіўся буры, пабялеў зверху, як воблакі. Самалёты, акручваючыся над Пячным, губляліся пасля ў дыме, і невядома было, куды яны адляталі: назад над полем не варочаліся, ляцелі, відаць, другой дарогай – над полем лёталі толькі бамбіць, падняўшыся з-за Віліі, з аэрадрома ў Буславе.

Самалёты бамбілі Дзвінасу ўжо трэці раз.

Дарогай з лесу ад Віліі пайшлі машыны. Паказаліся з сосніку на гары і пасунуліся адна за адной у лагчыну – да Рабога Калодзежа. Наперадзе – Жаваранка толькі цяпер згледзеў – паўзлі, падскокваючы, матацыклы: тры. За імі – ма-

ленькая, прысадзістая легкавая машына, як наша «эмка», ківалася з боку на бок і бліскала шклом на сонцы. За ёй ішлі крытыя брызентам машыны — аж сем. Падымаючыся ад Рабога Калодзежа на гару пад маяк, яны раўлі, як самалёты. Дарогай паплыў пыл, густы, сівы, высака, уровень з соснікам — відаць, учора тут не было дажджу; ветрам яго гнала на поле пад бярэзнік, і Жаваранка пачуў, як пахне дымам. Дым цягнула яшчэ [redacted] Пячнога, з пажарышча, яго цягнула з туманам на поле ўсю ноч: ён чуў, калі снілася, што на двары пад асверам гарыць салома.

— Хлапец... Запомні... Без мяне — ні аднаго патрона...

— Лезуць і лезуць. І з Венеры, і з-за Віліі...

— На злом галавы... Не думай...

Машыны больш не ішлі. Сціхлі ля Пячнога гаўбіцы. Недзе далёка ныў самалёт; неба над Дзвінасой зацягнула дымам, як сівымі хмарамі. Ля Рабога Калодзежа вісеў пыл, сцягнуўшыся ў сырую лагчыну.

Здавалася, што над полем позняя восень.

Жаваранка, падняўшыся на калені, кіўнуў Алёшу галавой у бок Рабога Калодзежа:

— Падыдзем на край. Возьмем правей і паглядзім за дарогай. Не люблю я нешта мячэўніку. Бліпчыць. Вада так не бліпчыць. Як шкло на сонцы... І пясок жоўты на гары як усё роўна варушыцца. Ты нічога, хлапец, не відзіш?

Яны праціснуліся праз лазу, якая расла на крушнях камення. Крушні былі шырокія і доўгія, каменне сюды, на непатрэбны кавалак зямлі, звозілі з усяго поля, ачышчаючы гадамі: праз яго, рассоўваючы, парасла лаза, сухая, чэрствая, здзічэлая.

Саскочылі з высокай крушні ў мятліцу і схапіліся абодва за аўтаматы. З чыстай латочыны пасярод бярэзніку, з сіўцу, узляцелі вароны, шэрыя, цяжкія, цэлай кучай. Абляцеўшы дробны бярэзнік, паселі высака на асіны — абляпілі плоймай — і, асцярожна варочаючы галовамі, глядзелі ўніз, на зямлю.

— Сарваліся...

— Асцярожна, хлапец... Ляжыш і не ведаеш, што за кустом...

Сагнуўшыся, прайшлі чыстай латочынай — яна цягнулася паласой на поле. На ёй была здрабежана мятліца; белы сівец павыдзіралі жывасілам — па ім нешта цягалі. Дзяцельніца была ўсыпана як усё роўна пілавіннем з асіны. У камлях, нізка, у пояс чалавеку, асіны былі пасечаны кулямі: паадлятала кара; паўставала дыба, нібы шчэць, белае пажваканае дрэва — шурпатае, калючае, не даткнуцца. Далей, пад поле, белую латочыну сіўцу парылі міны: адна ля адной чарнелі неглыбокія варонкі; сівец пазасыпала шэрым падзолістым сіпаком.

— Учора быў бой... Брыгадная разведка ўзяла ўсё на сябе... Тое, што мы павінны былі ўзяць, калі б немцы не павярнулі на Рабы Калодзеж... Вот так, хлапец...

Каля самага поля, проці Рабога Калодзежа, у дробным бярэзніку чарнела доўгая траншэя, глыбокая, чалавеку па грудзі, зігзагамі — такая, як і перад Партызанскімі лагерамі ў бары. Сівы сіпак на брустверы быў прыкрыты зверху дзерняком і сіўцом — капалі траншэю загадзя, чакаючы немцаў. Жаваранка падумаў, што гэта самае зручнае месца на полі: высокае, схаванае кустамі, адгэтуль добра відаць дарогі і з-за Віліі, і з Венеры; што разведка ззаду была прыкрыта Пячным, у якім стаяла брыгада; адступіць адгэтуль было зручна — на маяк.

Ля траншэі была вытаптана зямля, валяліся стрэленыя гільзы: у кутку вінтовачныя, горкай, відаць, ад ручнога кулямёта; удоўж траншэі па берагах — аўтаматныя, жоўценькія, з чорнымі палоскамі спераду; блішчалі на сонцы густа, як рассыпаныя з меха. Бразджэлі дробненька пад нагамі, калі Жаваранка хадзіў, падскоквалі, падалі глыбака на дно ў траншэю і звінелі — і там іх было як насыпана.

Ззаду за траншэяй, пад маяк, сівец быў пакрыты неглыбокімі ямкамі — невядома было, ірваліся міны з лёгкага мінамёта ці кідалі гранаты,— і ўвесь быў чорны, усыпаны воронамі. Вароны сядзелі на зямлі густа, адна ля адной, паўгінаўшы галовы і растапырыўшы крылле — збіраліся ўзляцець і чакалі, не баючыся людзей.

Зашапацела глухім праціўным шорахам крылле — вароны ўзляцелі нехаця, калі Жаваранка ступіў да іх; падняўшыся, закружыліся над асінамі, як на згон зімы ў вёсцы на загуменні. Адляцеўшы, паселі воддаль на папар — у чырвоны рудзік.

Жаваранка не чуў, як яны крычаць: стаяў і глядзеў на белы сівец, утаропіўшыся, а ў нагах рабілася холадна, як ад ледзяной вады...

Наперад забег Алёша і адразу абышоў круга чорнай латочыны на сіўцы... На ёй ляжалі ў рад людзі, блізка адзін ля аднаго. Дагэтуль яны былі аблеплены варонамі, і Жаваранка іх не згледзеў.

Яго клікнуў да сябе Алёша. Падышоўшы, сам не ведаючы чаму, Жаваранка адразу палічыў людзей:

— ...Адзінаццаць... Дванаццаць...

На зямлі, на белым сіўцы, ляжала дванаццаць чалавек — тварам угару. Усе да аднаго былі раздзеты да пояса — і босыя. Голае цела — грудзі — ім спаласавалі накрыж нажамі — не знайсці жывога месца; з грудзей сцякала на зямлю кроў: запяклася чорнымі палосамі. Над сіўцом звінелі мухі.

Жаваранка толькі цяпер згледзеў, што ва ўсіх выкалаты вочы: на тварах у людзей былі глыбокія чорныя ямы; на дне ў іх запяклася кроў. Кроў запяклася і на шчоках — густымі пырскамі...

Ляжалі яны ўсе галовамі да маяка — да Пячнога, роўнень-ка, як усё роўна выпрастаўшы рукі па швах — так стаяць, выцягнуўшыся ў шарэнзе.

Жаваранка падышоў да першага, нагнуўся, але, не могучы стаяць, апусціўся на калені, пасля павесіў аўтамат на шыю, каб былі свабодныя рукі. Глядзеў на спаласаваны нажом твар, на ямы, дзе павінны былі быць вочы, на вузкі роўны лоб, на якім запяклася кроў, на чорныя бліскучыя мокрыя валасы, адкінутыя назад, і яму спірала ў горле: не глынеш сліны, хоць захлыніся...

Жаваранка пазнаў Геніятуліна.

Адразу паплыла ў вачах вёска... Восень, цёмна на вуліцы, гразь ля платоў, не пройдзеш, не ўзяўшыся за жэрдку; у Галіны Аляксандравай у хаце гарыць апушчаная з бэлькі аж на

стол лямпа... Ля стала — відаць добра з вуліцы — Галіна з белай, у чырвоныя кветы хусткай на плячах, падперла кулакамі галаву... На другім канцы — Геніятулін. Чытае. Ён любіў вечарамі чытаць пры лямпе... Чытае — а Галіна слухае. Маўчыць, гледзячы на яго, і слухае...

Пасля Жаваранка пазнаў Міцьку — ад'ютанта Сашына, начальніка брыгаднай разведкі; Міцька ляжаў побач з Геніятуліным, твар у яго не быў спаласаваны нажом, толькі выкалаты вочы; Міханькова-Дуню — па доўгіх валасах — рассыпаліся па сіўцы, зліпліся ад крыві — і па скуластым шырокім твары: твар зрабіўся суровы і чужы; другіх ён здалёку не пазнаваў.

— Брыгадная разведка...— сказаў ён Алёшу, які падышоў і стаяў побач з ім.— Відзіш, што зрабілі з людзьмі?.. Відзіш, хлапец?..

— Эсэсаўцы...

— Не люблю, хлапец, гэту поскудзь...— Жаваранка сцяў зубы, памаўчаў.— Геніятуліна пазнаеш? Во, самы першы... Яго, відаць, паслаў сюды Ушакоў, калі немцы пайшлі на Рабы Калодзеж. Яго горш як усіх... Горла перарэзалі... Грудзі як струп, месца жывога няма. Бралі, відаць, самага апошняга... А з кулямётам... З яго вострым вокам... Многа ён іх тут палажыў, таму так і азвярэлі... Пазносілі ямчэ... У рад паклалі... Сволачы...

Жаваранка гаварыў, гледзячы на Геніятуліна, а той ляжаў ціха, утаропіўшыся акрываўленымі пустымі вачніцамі ў далёкае чыстае неба над галавой... І ад гэтага мярцвеў язык...

Зноў клікнуў Алёша. Калі Жаваранка падышоў да яго, убачыў патухлае вогнішча на сіўцы. Вецер разнёс попел па траве, але можна было пазнаць, што гарэла адзежа. Відаць, паздзіраўшы з мёртвых рубашкі, немцы скідалі іх у кучу і падпалілі. Алёша падаў з зямлі кавалачак абгарэлай цвёрдай белай паперы, на ёй было знаць чарніла... Немцы выкалвалі вочы і палілі разам з рубашкамі дакументы, каб ніхто ніколі не дазнаўся пра гэтых людзей, што ляглі смерцю ў іх на дарозе, а не саступілі...

Пасля Алёша, сагнуўшыся і пакапаўшы гільзай ад вінтоўкі, падаў кавалачак рукава ад ваеннай гімнасцёркі — маленькі, шырынёй на два пальцы, чысты, новенькі, як усё роўна не адпалены, а адстрыжаны, з зялёным гузікам, на якім добра былі відаць серп і молат... У Жаваранкі заныла-заныла ў грудзях... У ваеннай гімнасцёрцы ў брыгаднай разведцы хадзіў Шыцікаў... Яго спусцілі на парашуце са спецгрупай у брыгаду «Жалязняк». Ідучы на заданне недзе аж у Аўгустоўскія лясы, спецгрупа трапіла пад Крывічамі ў засаду. Шыцікава ранілі; ён адстаў ад спецгрупы, і яго ўзялі ў брыгаду Кутузава — у разведку. Жаваранка яго добра ведаў — той бываў не раз у яго дома ў хаце. Сядзеў на маленькім услончыку ля печы ў доўгія зімовыя вечары, калі за сцяной шастала мяцеліца,— перад ім вісела спушчаная з-пад столі на дроце лямпа, гарэла чыста: Кланя падліла нанава карасіны і пачысціла шкелку — і гаварыў, цёршы даланю аб даланю і гледзячы на ўсіх вялікімі вачыма:

— Окончится война — приезжай ко мне, Жаворонок, в Ленинград. Свожу в Пулково... Будешь смотреть на луну, вот как на свою лампу...

Шыцікаў быў астраномам.

Жаваранка пазнаў яго — ляжаў на сіўцы крайні з другога боку: высокі лоб, светлыя, як у дзяўчыны, валасы. Не было толькі чыстых вялікіх вачэй, якімі ён усягды ласкава глядзеў на людзей. Іх не выкалалі; іх — знаць было — паролі штыком: раз, другі, трэці... На лбе былі сляды — як ад нажа... Правая рука ў яго ляжала на грудзях, як усё роўна ён захінаўся ад штыка — была ў чорных ад запечанай крыві ранах.

Астатніх васьмі, што ляжалі пасярод, не пазналі ні Жаваранка, ні Алёша. Спаласаваныя іхнія твары ўздуліся, пасінелі. Невядома было, ці гэта людзі з брыгаднай разведкі, ці, можа, іх, як Геніятуліна, паслалі сюды, пад Рабы Калодзеж, брыгаднай разведцы на помач...

Яны закопвалі іх абодва: Жаваранка кароценькай нямецкай зялёнай сапёрнай рыдлёвачкай, якую ўзяў з сабой з Пагурка, пахаваўшы Ушакова, Алёша — рукамі: ссоўваў з бруствера

прыгаршчамі пясок з кавалкамі дзерняку. Закопвалі ў глыбокай, у пахі чалавеку, траншэі, пазносіўшы і паклаўшы ў яе пабітых як мага цясней, каб утоўпіць на дне, каб не класці адзін на аднаго. Засыпалі сырым сівым сіпаком, перамешаным з дробнымі жоўтымі аўтаматнымі і доўгенькімі чырвонымі кулямётнымі гільзамі. Гільзы бразгалі пад рыдлёвачкай, звінелі ў яме, лучаючы адна на адну, і Жаваранка думаў, што рыдлёўка ў яго руках закопвае ўжо другі раз магілу...

Міна рванула на полі, пад маяк, метраў за сто ад траншэі... Падняла ўгару траву і чорную зямлю — друзалкамі... Па бярэзніку, па лісці, зафыркалі асколкі.

— І мёртвых баяцца... Капай, хлапец, не пакінем іх, каб дзяўблі вароны...— Жаваранка падумаў, што іх маглі згледзець, што яны, зносячы забітых, доўга хадзілі бярэзнікам, што немцы недзе запомнілі з учарашняга гэты кавалачак зямлі на полі, ціхі і далёкі ад вёсак, парослы бярэзнікам, густым рудзікам і мятліцай, на поле, якое, можа, ад той далёкай пары, як яго раскарчавалі, выпаліўшы лес, і паднялі сахой, не чула ні разу вайны, толькі скрыгат сахі і плуга аб каменне, стук калёс, рык скаціны, іржанне коней ды ядранае лапатанне трактара ціхай раніцай, якое чуваць было аж у Венеры...

— Ад Рабога Калодзежа лупяць, хлапец. З-за мячэўніку. З гары. Згледзелі, маць іх... Азіраюцца назад...

З Пячнога зноў пачалі біць па Дзвінасе гаўбіцы. Чуваць было, як над полем ляцелі снарады і рваліся далёка за лесам. Пасля гаўбіцы ўдарылі бліжэй — з гары за Рабым Калодзежам.

Жаваранка з Алёшам стаялі ля зарытай траншэі, слухалі, як б'юць гаўбіцы і крычаць, носячыся ўгары, вароны, і думалі, што на Рабы Калодзеж да сваіх не прарвацца.

Над Дзвінасой пагусцеў дым — браўся ў бурыя тулягі.

Міны рваліся ў бярэзніку; трэба было адыходзіць...

VIII

Яны ляжалі ў багунніку проці Гарбатага Моста ля дарогі, і Жаваранка зноў чуў, як у яго баляць вочы: зрабіліся гарачыя недзе глыбака пад ілбом, не павярнуць, і вядзе галава. Цягне на зямлю – ён клюе носам у прыклад аўтамата, пасля доўга трэ вочы. У галаве цененькі звон, лёгка робіцца ўсяму, і Жаваранка думае, што зноў засне, як ноччу на полі ў верасе. Не аціхае, ные востра ў крыжы; па целе – зверху па скуры – бегаюць халодныя мурашкі, колюць гусценька і востра – больш за ўсё ў ногі да калень; пасля ногі пачынае круціць, адну і другую, хоць крычы нема на ўвесь лес. Адпускае; але, пачакаўшы, зноў робішся напяты ўвесь, не дакрануцца да самога сябе, нібыта ты з адных жыл: наткніся на што вострае – разляцяцца папалам...

Сёння раніцай, як разбудзіў Алёша, яшчэ не верыў, што ўсё гэта ад кантузіі, пакуль ля траншэі, калі яе засыпалі зямлёй, не зрабілася горача ў вачах. Ішлі ўзлессем па нямецкіх акопах, варочаючыся назад да Гарбатага Моста, а ў вачах рэзалася, і акопы ён бачыў, як у тумане. Імі было зрыта ўсё ўзлессе, яны чарнелі на полі на папары, з брустверамі, абкладзенымі дзёрнам, глыбокія, хоць дзе ў пояс, з роўнымі берагамі, нібыта іх капалі пад шнур, чыстыя, як падмеценыя венікам. Аж дзіўна было, як гэта немцы, астаўшыся на ноч, маглі так іх парыць. Значыць, асталіся надаўга, не на адну ноч, калі палезлі ў зямлю, што краты.

Яны варочаліся назад, да Гарбатага Моста, бо ведалі, што нідзе ў другім месцы да сваіх рукой не падасі, што на Дзвінасе бой, што дарогі цяпер няма і на Рабы Калодзеж, што яны, калі немцы пяройдуць Дзвінасу, астануцца глыбака ў тыле – могуць даганяць сваіх да Паліка і не дагнаць. І чым больш думаў пра гэта Жаваранка, тым больш у яго гарэла ўнутры: кроў з носа, а прарвацца да сваіх; не змажа сам – пашле аднаго Алёшу... Трэба далажыць, што немцы толькі на дарогах...

Можна яшчэ прарвацца на Дзвінасу Яськавым балотам за Партызанскімі лагерамі... На балоце было ціха. Балотам

далей удвая, да Дзвінасы вёрст дваццаць будзе з гакам. На Партызанскія лагеры бліжэй, але не пойдзеш: замініраваны ў два кругі — і бор, і сам лагер, і дарога да яго. Невядома, пайшлі немцы ў лагер ці не — учора на захадзе сонца бамбілі яго двума налётамі; самалёты ішлі недзе з Найдорфа — мусіць, з Маладзечна, не з-за Віліі, адкуль сёння лятуць на Дзвінасу.

Перад вачыма ўвесь час стаяў Рудаў — камісар брыгады: голеная галава, вочы карыя, добрыя, вусны сцяты, на падбародку маршчыны. Цераз плячо партупея па ваеннай гімнасцёрцы, накрыж на вузенькім раменьчыку — афіцэрская цененькая карычневая, сцёртая па вуглах планшэтка — апушчана збоку нізка, да калена, нібы ён забыўся яе падняць; на грудзях новы аўтамат, як у яго, Жаваранкі, скінуты парашутам перад блакадай.

Знікаў з вачэй Рудаў — адразу паяўлялася Кланя з белым, з абруса мяшком за плячыма... У мяшку — сухары... Іх сушылі ўсю вясну: малолі ў жорнах жыта, пяклі адумысла хлеб, кроілі на лусты, клалі на бляху і ставілі ў печ за засланку. Насушылі цэлую сявалку — складалі ў яе, паставіўшы ў запечку на лаўку: у шафарні ў сенцах адыдуць і ў шафарні — мышы. Калі Кланя пашыла з абруса мяшок, сухары стаялі ў мяшку ў куфры. І мілта змолатая ў мяшку — з паўторбачкі. Мяшок у Клані на плячах на аборках, новых, пяньковых — ён, Жаваранка, віў іх адумысла, на згон зімы. Аборкі завязаны за мяшок, за ражкі; у ражкі, у адзін і ў другі, пакладзены кавалачкі сухара, каб не сашмыкнулася з мяшка аборка. Зверху мех сабраны ў жменю і перацiснуты пятлёй. Ценкія аборы ўразаюцца Клані ў плечы, і яна, падчапіўшы аборы вялікімі пальцамі, падкідае мех вышэй на спіну, пасля, апомніўшыся, ловіць за рукі Валодзю і Антунінку, каб не згубіліся ў грумадзе. Антунінка ступае і ступае маленькімі босымі ножкамі па пяску і па калючых сасновых шышках.

Перад вачыма зноў плыве партупея на гімнасцёрцы і раменьчык ад планшэта... Тады — новыя аборы з пянькі... Пасля і новыя аборы, і раменьчык, і партупея сплятаюцца накрыж — нібы яны ў аднаго чалавека на грудзях.

Па пяску ступаюць босыя ножкі, перасыпаючы яго, як попел... І тады ў Жаваранкі сціскае сэрца. Горача вачам у куточках, нібы ад слёз. Дарога ля Гарбатага Моста сівее, што ў тумане...

...Яны падпаўзаюць бліжэй да дарогі, апіраючыся локцямі на вільготныя купіны. З-за камлёў сосен праз разгаты багуннік яна відаць ад самай пасекі, дзе ляжаць раскочаныя зверху шліхты бярвення. Да вайны іх ставіў тут леспрамгас, і цяпер бліжэйшыя вёскі разбіралі на дровы. На шліхтах тырчала пазадзіранае ўгару бярвенне, як гаўбіцы.

Пясок на дарозе падсох за раніцу і цяпер сівеў ад самых шліхт да моста, які быў якраз проці: горбіўся круглым выступам, як дот.

Круцілася галава ад багуну; багуном пахла ўсё на свеце: высокі балотны белы мох пад локцямі, чарнічнік на цвеце, кара на сасне; здавалася, пахнуць і аўтамат, і рукі, і рукавы ў пінжаку, нібыта на зямлі і не было другога паху. Звінелі над вухам камары, лезлі ў вочы, худыя, жоўтыя — ноччу і раніцай на холадзе іх не было чуваць. Дробная чорная машка секла рукі, што крапівой.

Паднялося сонца, свяціла праз сосны на рукі — грэла; з зямлі, з моху і з рукавоў ішла пара.

Яны ляжалі, утаропіўшыся на дарогу; падымалі галовы, рассоўвалі ў бакі, асцерагаючыся, багуннік: засціла свет.

Дарогай пайшлі машыны: лабатыя, з доўгімі кузавамі, такія, што прарываліся ўчора надвечар і павярнулі на Рабы Калодзеж. Машыны ішлі далекавата адна ад адной; трэба было чакаць, пакуль за адной пакажацца другая; яны былі відаць аж ад шліхтаў бярвення, краталіся па калдобах перад мостам, памалу, здавалася, мацалі кожную выбоіну; раўлі, перагружаныя, на ўвесь лес, як да вайны леспрамгасаўскія прычэпы, на мост успаўзалі, як высака на гару, ньілі з натугай; пераваліўшыся цераз яго, цішэлі і лёгка каціліся ў лагчыну, хаваючыся ля поля за паваротам.

На машынах сядзелі салдаты — згрудзіўшыся; кузавы былі набіты біткам, як застаўленыя ўстаяка шэрымі альховымі круглякамі — дрыўмі-метрамі. Жаваранка ніяк не мог злавіць

вачыма людзей. Бачыў толькі цьмяныя каскі. Здавалася, што яны на машынах пакладзены ў радок і соўгаюцца ад борта да борта на выбоінах, ніяк не могучы вываліцца долкі. Калі на іх свяціла сонца, яны мокра блішчалі, што старыя, па лапцю, казлякі на дарозе пасля дажджу.

Машыны ішлі і ішлі: грузавыя з салдатамі, тады легкавыя, прыземістыя, чорныя, дзве – адна за адной; зноў раўлі грузавыя з салдатамі ў кузавах – да кузаваў ззаду былі прычэплены кухні: гарбатыя катлы з чорнымі векамі; пасля пайшлі крытыя брызентам – у белыя латы, як рабыя каровы; за імі падскоквалі па калдобах гаўбіцы на высокіх, як ад параконных калёс, колах; ствалы ў гаўбіцах былі пахаваны ў брызентавыя чахлы, што кулакі ў рукавы...

Машынам, здавалася, не будзе канца – як прарваліся адкуль. Ад іх па лесе ішло густое рэха, і не было чуваць, як б'юць гаўбіцы ля Рабога Калодзежа і ў Пячным. Здавалася, што так і пралежыш аж да вечара ў багунніку і не перабяжыш на той бок дарогі...

Да Жаваранкі падпоўз Алёша, паказаў на аўтамат і кіўнуў галавой у бок моста.

– Не дурней, хлапец...– Жаваранка зашаптаў, як баючыся, што яго могуць пачуць з дарогі, з машыны.– Патронаў у нас толькі на прарыў. Ляжым мы тут чорт знае колькі. Трэба перабягаць. Адразу за машынай... Ззаду... Яны ўсе ўперад глядзяць...

Алёша тады павярнуўся на бок і сеў – з багунніку вытнулася яго галава: светлыя валасы на рад пасярэдзіне. Пацягнуўшы на плячы вузкі карычневы раменьчык, ён закінуў наперад сябе сівую нямецкую брызентавую сумку – паклаў між калень. Адшпіліўшы хуценька дзяжкі, запусціў рукі ў сумку, растапырыў яе на дне і выняў у дзвюх руках шашку толу і баёк. Паклаў тол ля Жаваранкі, ля рукі, на мох, нібы жоўтую абгабляваную бярозавую калодачку з дзіркай у хвасце, адрэзаную ля кузні ад ляжэйкі ў калёсах. Узяў у пальцы новенькі баёк, адцягнуў і пстрыкнуў, над самым вухам.

– Ушакова... Запал вы ўзялі. На пасецы...

Жаваранка не помніў, калі браў запал.

— Пад паху паклалі. У пінжак, у кішаню...

Жаваранка прыпадняўся і палез пад паху — у глыбокую кішэню ў пінжаку. Шукаў пальцамі, перабіраючы на дне, і нічога не знаходзіў. Тады, сціснуўшы, выцягнуў з кішэні маленькую даўгаваценькую жоўтую кніжачку. Цягнуў і не ведаў, што гэта такое. Паклаўшы ўжо на мох перад сабой, прачытаў, прабегшы вачыма па чорных літарах: **Працоўная кніжка калгасніка. Калгас...** Ніжэй было напісана чарнілам ад рукі: *імя Будзённага. Жаваранка Яхрэм Васільевіч.* Кніжка была зусім новая, пакамечылася толькі ў кішэні, і закруціліся ўгару ражкі. Ён успомніў: калі апошні раз забягаўся ў вёсцы дамоў, адступаючы з аселіц ад ракі, падняў кніжку з куфра са дна, з-пад прыскрынка. Мусіць, тады і сунула яе рука ў кішэню па даўнейшай прывычцы.

Пасярод у кніжцы ляжаў запал, закручаны ў кавалачак газеты. Кавалачак газеты скамечыўся — павыціраліся чорныя літары — і зморшчыўся ў гармонік. Запал быў кругленькі, чырванаваты, кароткі, як наканечнік ад карандаша; на шырокай, у капейку, галоўцы зверху было накапана чырвонай фарбы, яркай, бліскучай; збоку на галоўцы былі дробненькія нарэзы — наўскасяк. На запал ускручваўся баёк; падняты, ён стаяў на засцерагальніку, сціснуўшы спружыну; пад грузам ці ўдарам сашмыкваўся і біў па чырвонай галоўцы ў запале.

У Жаваранкі задрыжалі рукі — доўга ляжаў, апёршыся на локцях,— і ён ніяк не мог злавіць у пальцы чырванаваты запал. Пасля згледзеў, як дрыжаць у вачах выцертыя чорныя літары на кавалачку газеты пад запалам і скача напісаны ў кніжцы праз усю графу радок: уверх-уніз. Узяўшы запал пальцамі, як соль у шчопці, Жаваранка прыціснуў на міг кніжку і прачытаў: 20, чэрв. м-ц, касіў луг... 0,60 га. Далей стаяла 21, 22, 23, 24... уся старонка была спісана чарнілам — касіў... касіў... Соткі ён закрываў пальцамі, у якіх быў сціснуты запал.

Зноў задрыжала рука і распаўзліся літары... У вочы хлынула гарачыня; закалыхаліся галоўкі багуну, як мятліца на лузе ля Віліі пад ветрам, калі ён наляціць, густы і гарачы, з

поля з-за ракі і закруціць у ніцай лазе і старым вербалозе на затоках... Доўга тады чуваць здалёку, як шумяць за лучкамі самлелыя ад гарачыні высака на пагор'і старадаўнія сосны, варожачы на буру...

З поля з-за ракі тады пахне жытам, яно калышацца на гары, палавеючы ад сонца і закрываючы сабой вёску – далёкія чорныя стрэхі. Ад ракі з заток патыхае сырым і халодным балотам – рака цягнецца лугам, далёка, як угледзець вокам, крыўляючы і хаваючыся за лес; яе густа абсела старая ніцая лаза – ад ветру згінаецца і робіцца белая на сонцы, як снег. З лесу чуваць пах разагрэтай жывіцы. Вецер, ірвучы з лучак, суха сцёбае па твары, як ручніком, тады забіваючы і жыта, і смалу, пахне зрэзаная і адкінутая касой у пакос свежая рабінка: ляжыць пад мятліцай і дрыжыць, атрасаючы кропелькі расы...

Уперадзе аж да лесу калышуцца ружовыя галоўкі ванжэўніку: ён расце і ля ракі, і на куп'і разам з сіўцом, і ў мятліцы ў лучках побач з балотнай дзяцельніцай, толькі радзейшы і на вышэйшых дудках. Пад лесам у лучках адна мятліца, па грудзі, паспела, пажаўцеўшы зверху, тоўстая ў камлі, як салома, па ёй аж звініць каса; зрэзаная, мятліца не хоча класціся на зямлю, стаіць стаймя ў густым пакосе, пакуль не прыйдуць і не раскідаюць грабільнам разбівачкі. За мятліцай ля лесу асака, густая, як сцяна, у пояс, не пацягнуць касой; пад асакой – бабок, з белым, як у малацэ, лісцем, з чырвонымі, непаспелымі яшчэ шышачкамі ў зярняты – адскоквае ад касы, як качарыжкі... Асака і бабок аж пад сосны, калі ўжо чуваць, як каса пачынае звінець па шышках, якія набраклі ў вадзе, acцяжэлі і ляжаць у траве, што дробнае каменне: па іх скача каса, трэба націскаць на пяту з усёй сілы. Пад бабком у асацэ – гадзюкі, на кожным пакосе; уцякаюць з-пад касы, хваста ўразаючы, відаць толькі ўперадзе, як расхінаецца бабок; сонную гадзюку чапляеш на касу, тады яна, падраненая, б'ецца ў траве, што рыба ў кошыку, акручваецца каля вострай касы, рэжучы сама сябе, і б'е хвастом па касільне, што прутком, пакуль не разваліцца надвае... Доўга яшчэ будуць кратацца ў траве кавалкі, пакуль не расцягнуцца, як парваныя лейцы. Аж шорах ідзе

па спіне, здаецца, чуваць, як падымаюцца па ўсім халодным целе валасы...

Ідучы ад лесу, Жаваранка бачыць усіх мужчын — больш як дваццаць: гоняць яшчэ пакосы ад ракі ззаду за ім,— паскідалі з сябе ўсё да пояса, відаць на скошаным белыя і сінія рубашкі. Мужчыны востраць і востраць косы: пасадзілі на сіўцы ля берага, у палудзень трэба будзе кляпаць, не дацягнеш да вечара на ранішнім клёпе; крычаць адзін аднаму, падразаючы пяты... Крык і звон ад кос заселі ў вушах, ад яго робяцца поўныя нечым гарачым грудзі, цвярдзеюць рукі, лягчэй ступаеш пакосам, забываешся, што смягне язык і баліць, аж, здаецца, лопне ад непрывычкі скура на жываце; ад яго лягчэй дыхаць, а тады ёсць разгон і душы, і рукам: дагані! Сабраліся першы раз з косамі ўсе з вёскі — дык дакажы! Націскай, шмаруй касу бруском, выціраючы лоб ад поту рукой, сячы яе, ламаку, сцябачкай, згінайся ў тры пагібелі, учапіўшыся за палец усёй пяцярнёй, налягай на пяту, каб не пакідаць на сіўцы грывы, за якія можна навязаць, махай і махай без аддухі, беручы шырэй на касу, бо ззаду «падразаюць пяты», са скуры вылазь, а заняўшы ад ракі пакос, дагані яго да лесу, не саступі, бо, сабраўшыся на палудзень да будак, падчэпяць на язык, хоць уцякай з місачкай у руках есці ў ніцую лазу. А калі пасля яды, зმораны, зваліцся, як куль, на пахнючую траву ў будцы і захрапеш на мінуту, Палюшыны зяці вывалакуць цябе за ногі з будкі і выкупаюць у Віліі — раскалышуць і кінуць у адзежы пад ніцую лазу ў вір. Вылазь, боўтаючыся, плюйся, як бабёр, паўзі на высокі бераг, а ў цябе будуць кідаць жмукамі сырой, скручанай у вузел травы — не ўгледзіш хто,— і будуць смяяцца ля катла дзяўчаты, хапаючыся за бакі... А ноччу, калі заснеш, выцягнуць цябе ціха з будкі тыя ж Палюшыны зяці, і ты, не пачуўшы, будзеш храпці ўсю ноч пад адкрытым небам, карміць камароў ля катла, дзе Галіна Аляксандрава звечара ля агню будзе абразаць бульбу... Галіна стане будзіць, але ты будзеш спаць як пшаніцу прадаўшы, не прачнешся; яна не дасць адна рады зацягнуць цябе назад у будку і возьме накрые ля катла пасцілкай. Раніцай, скусанага камарамі, разбудзяць мужчыны, ідучы кляпаць косы; убачаць накрытага пасцілкай і тады

ўжо падчэпяць на язык «па першае маё»... Не будуць крычаць, а стануць шаптаць адзін аднаму на вуха: спаў пад пасцілкай, не ў будцы... А, думаеш, адзін?.. І да катла падыходзіш з місачкай пазней за ўсіх, не лезеш на вочы — а што скажаш? — і ў пакосе, апусціўшы нос, становішся адразу самы апошні, маўчыш, злуючы, бо падыходзяць, стукаюць па плячы і галавой ківаюць... Церпіш так да палудня, а тады... Адкуль яна і бярэцца — сіла? Разгінаеш спіну, падцягваеш тужэй дзягу на поясе, рэжаш бруском касу, аж іскры ляцяць, хвошчаш сцябачкай, плюеш на рукі і, сціснуўшы зубы, бо адразу цяжка, аж вочы на лоб лезуць, пачынаеш браць на касу ўсё шырэй і шырэй... Пярэдні ў цябе бліжэе, пачынае азірацца назад, торкаецца, вострыць і вострыць касу, а ты ўжо насеў, ужо сядзіш на карку, ужо крычыш на ўвесь луг: «Пя-яты рэжу-у!..» Крычыш моцна, ад радасці, бо голасу твайго не чулі з учарашняга... Пярэдні адскоквае з пакосу ўбок, бо ты не жартуеш, бо ты ад нейкай сваёй дурной сілы, якая ўзялася немаведама адкуль, гатовы «падрэзаць пяты»...

На лузе пасталі ўсе на міг, паднялі вастрыць косы і глядзяць, вачам не верачы. Крычыць нехта блізка, не пазнаеш хто, мусіць, Палюшыны зяці: «Рэж!.. Рэж!.. Во што значыць паспаць пад пасцілкай!..»

Мужчыны пачынаюць смяяцца; значыць, ты зноў свой, значыць, другога некага выцягнуць за ногі з будкі... А ў цябе аж горача ў вачах, пайшлі кругі, але ты ўжо далёка, «падразаеш пяты» ўжо на другім пакосе... Чуць стаіш на нагах, але табе лёгка ўсяму... І ты ўжо смяешся разам з усімі...

Сонца ўзялося на паўдня, хочацца піць, солана ў роце; на небе высокія белыя воблакі, расцягнуліся, стаяць на адным месцы, як застылі. Звіняць авадні, стракочуць у траве конікі, пырхаюць, пераскокваючы, садзяцца на рукі, калышуцца разам з касой; далёка ля ракі ходзіць бацян — не знаць, што ў яго чырвоная дзюба...

З лесу дарогай выехалі падводы — расцягнуліся па лузе аж да ракі. З падвод саскокваюць бабы, атрасаюць спадніцы, бяруць з плячэй хусткі і завязваюць іх на галовы, каб не біла ў вочы сонца, п'юць з бутэлек ваду, паадкідаўшы галовы, пасля

на хаду выцягваюць з калёс з-пад сядзення граблі, нясуць іх хто на плячы, хто ў руках рашоткамі ўперад, разыходзяцца ад лесу па ўсім лузе і пачынаюць махаць граблямі — разбіваюць пакосы.

Луг ад хустак і нажутак робіцца стракаты, як увосень ад бацяноў; па ім рассыпаюцца жаночыя галасы, як раніцай у вёсцы, калі бабы, выганяючы ў поле кароў, збіраюцца ля нараду; прыехалі з некім дзеці: плачуць на ўвесь луг,— здаецца, сюды, да Віліі, пераехала ўся Венера...

Разам з усімі пайшла пад лес Кланя — прыехала і яна, пакінуўшы дома аднаго Валодзю; папрасіла, мусіць, некага, каб прыгледзеў: вечарам вернецца дамоў; стала якраз на яго пакосе, напроці, у белай хустцы і ў белай нажутцы, махае і махае граблямі, разбіваючы пакос, ідзе хутка, як з подбегам, сюды, да ракі, да мужчын. Убачыла яго, Жаваранку, здаецца, нешта крыкнула здалёку, тады махнула рукой...

Смаліць сонца; скарэй бы да ракі: пачынае івацца з боку на бок уперадзе пад касой зямля і круціцца ў галаве... Гнуцца ад ветру да самай зямлі ў траву ружовыя галоўкі ванжэўніку — вялікія, як у багуну, і шуміць несціхана ўперадзе лес, як усё роўна гудзе...

. . . .

— І я слухаю.... Ацiхла. Здаецца, перасталі ісці...— Да Жаваранкі, апёршыся на локаць, падсунуўся Алёша і скоранька, як усё роўна вырваў з рук, забраў з пальцаў запал, гэтак жа скоранька закруціў бліскучы баёк і асцярожна, нібы хаваючы, запхнуў запал у доўгі жоўты брусок толу — у кругленькую дзірку. Запал схаваўся па самую галоўку, сядзеў туга, не кратаўся. Узяў пасля брусок толу, ашчапіўшы пальцамі, як бяруць у акопе гранату, каб шпурнуць як мага далей, і глянуў на яго, Жаваранку, неяк весела, спадылба, аж вочы бліснулі.

— Кладзём фрыцпяхотную...

Жаваранка ўспомніў, што Геніятулін усягды гаварыў скоранька, глытаючы словы, і проціпяхотная міна ў яго выходзіла «фрыцпяхотная»... Ва ўсёй брыгадзе слова адразу падхапілі, перайначылі, і скора ўсе сталі зваць міны фрыцпяхотныя і фрыцтанкавыя — з яго лёгкай рукі... Пасля падумаў,

што Алёша яшчэ зусім дзіця, сабраўся, як усё роўна рыбу глушыць, і сказаў:

— Фрыцпяхотную дык фрыцпяхотную... На іх любая...

— Прыкрыеш ад Венеры. І дай мне рыдлёвачку...

На дарозе было ціха, машыны не ішлі. Жаваранка падцягнуў да сябе аўтамат, сцяўся ў камок... Пакуль ціха — яны пераскочаць дарогу, выйдуць на лінію, а там ля Партызанскіх лагераў на Яськава балота. Кавалкам толу, хоць ён і ладны, дарогу не загародзіш...

Алёшу ён нічога не сказаў. Спяшаючыся, падняў з зямлі кніжку, атрос і схаваў зноў пад паху ў кішэню, зашпіліўшы яе на маленькі чорны гузік. Так ён заўсёды клаў у кішэню пашпарт, калі адлучаўся з дому ў сельсавет ці ў раён: да трыццаць дзевятага года Венера была ў пагранічнай паласе — граніца ішла па Віліі з Польшчай — і ў вёсцы мелі пашпарты.

На ногі ўскочылі разам, як па камандзе, і ўтаропіліся на дарогу. Было яшчэ ціха; машыны не гудзелі ні ля Венеры, ні ля Пячнога.

Алёша зноў папрасіў рыдлёвачку. Жаваранка на міг павярнуўся да яго — стаіць: у правай руцэ аўтамат, дзержыць ля прыклада, у любы час падыме сваёй худой рукой, як мужчына; сам худы, абраслы на шчоках сівым маладым мохам, пінжак выпацканы ў гліну — гліна наліпла ля траншэі, калі закопвалі людзей з брыгаднай разведкі; у левай руцэ шашка толу з запалам — трымае, прыціснуўшы да грудзей, як што дарагое, каб не згубіць. І сам аж злуе: не церпіцца. Жаваранка паглядзеў на яго як усё роўна другімі вачыма.

«А ці ёсць яна, тая рыдлёвачка...» — падумаў і лапнуў сябе за паясніцу. Пасля, адшпіліўшы, адхінуў крыло пінжака. Рыдлёвачка была пад дзягай, ён не чуў, прывыкшы; значыць, не забыўся, узяў з сабой ад траншэі з бярэзніку. Ручка ў рыдлёвачцы была мокрая, ліпла да пальцаў: у гліне, ці што? Пасля падумаў, што рыдлёвачка можа быць і ў крыві, што кроў была і на целе ў разведчыкаў, і на траве пад імі, і на пяску ля траншэі, дзе яны клалі іх перад тым, як апусціць на дно...

Ён выцягнуў рыдлёвачку з-пад дзягі, пакруціў у руцэ:

— На дарогу аднаго цябе не пушчу...

...На дарозе было ціха; падняўся вецер, угары шумелі сосны, пад рукі на сівы пясок — на свежы след ад машыны — пырскалі зверху леташнія жаўтавыя сасновыя іголкі. Машыны, відаць, ішлі доўга: ля дарогі на траве, на ягадніку і на папараці ляжаў сівы пыл, густа, як нарос; не знаць было белых галовак на дзяцельніцы: пацямнелі.

Сонца праз сосны свяціла ў каляіну — шырокую, роўную, выціснутую ў штых рыдлёвачкі коламі ад машыны; біла спераду ў вочы, і Жаваранку здавалася, што ён сядзіць проці агню: горача ў шчокі, на лбе выступіў пот — густы, як праз рэшата.

Мост быў справа, збоку, метраў за пяць; спускаючыся з яго, машыны лучалі адразу ў каляю, Жаваранка і рашыў ставіць міну тут, у каляі ля моста.

Рыдлёвачка не хацела лезці ў цвёрды, збіты жвір, і трэба было дзяўбці зямлю, як лёд; свежы жоўты — друзалачкамі — пясок Жаваранка адкідаў рыдлёвачкай сабе за плечы ў папараць, далей з вачэй; Алёша, паклаўшы аўтамат на сцежку, ляжаў збоку ад Венеры,— дзяржаў у руцэ, выставіўшы ўперад, брусок толу з байком. Ёрзаўся: не цярпелася, хацеў усё рабіць сам...

— Глядзі, хлапец, на дарогу, маць яго так...

Ямка была глыбокая і вузенькая, што ўсё роўна ад далата ў бервяне; брусок толу адразу стаў на месца, нібы на яго адмералі. Паклаўшы рыдлёвачку збоку ля аўтамата на запыленую дзяцельніцу, Жаваранка ў дзве рукі засыпаў ямку ля бруска жоўтым жвірком, перамешаным з сасновымі іголкамі,— калолася ў пальцы — абціскаў пасля пальцамі круга яго зямлю... Брусок стаяў як уліты...

Усё было зроблена, аставалася толькі падняць баёк, выцягнуўшы запал з бруска...

— Давай, хлапец, на той бок... І за дарогай глядзі...

Жаваранка чакаў, пакуль Алёша перабяжыць дарогу: глядзеў на бліскучы баёк у руках і слухаў, як за Дзвінасой грукае зямля. Задрыжалі рукі, дагэтуль быў спакойны, а цяпер

задрыжалі... Дробненька, па самыя локці... У грудзях застукала сэрца, гулка, як у чым парожнім...

Баёк ён падняў адразу – баёк пстрыкнуў, апёршыся на цвёрдае,– і ўставіў нанава ў шашку. Цяпер баёк тырчаў з ямкі вышэй, чымся перш, і блішчаў на сонцы, як новая капейка ў пяску...

– Машыны! – крыкнуў за дарогай Алёша, з ельніку, моцна, на ўвесь голас – здурнеў, ці што?..– і махаў, было відаць, рукой, паказваў: перабягай дарогу...

Жаваранка як прыліп да зямлі – хацеў сам пачуць, гудзяць машыны ці не. Калі пачуў, як шуміць недзе ля шліхт, падумаў адразу, што блішчыць на сонцы баёк, што прапала міна: згледзяць... І ямку, не зараўняную ў каляі, і баёк... І не засыплеш: позна!

Ля шліхт бярвення ён убачыў матыцыклы: падскоквалі на калдобінах, як мячыкі,– аж тры. Перліся, як сарваўшыся; відаць былі ўжо на матацыклах каскі – блішчалі, як начышчаныя, і бегалі за мостам з боку ў бок...

Ён толькі справіўся схапіць аўтамат і ссунуцца з дарогі назад у лагчыну. Ляжаў і бачыў, як над ім зверху кратаюцца лапкі папараці; бачыў яшчэ, што на дарозе на сцежцы ляжыць рыдлёвачка – тырчыць драўляная ручка над канавай...

Прыросшы да зямлі, ён чакаў выбуху.

Матацыклы мігнулі па дарозе з таго боку, ад Алёшы,– пайшлі па правай каляі. Адзін за адным... На дарозе закурэў дробны сівы пыл; запахла дымам... Затрашчала ўвушшу і сціхла.

Жаваранка адразу падняў галаву.

«Сцягнуць рыдлёвачку... Ляжыць на вачах...» – як загадаў сам сабе. Але пачуў, як недзе на пасецы пад Венерай гудзяць машыны.

Калі ён успоўз з канавы на дарогу, убачыў: ля шліхты бярвення на дарозе бліснула на сонцы шкло.

«Машына...»

Ён ладне адкаціўся ў канаве ад таго месца, дзе ляжала рыдлёвачка; падумаў цяпер, што не паспее забраць яе і вярнуцца ў лагчыну: калі выскачыць на бугор ля моста – яго згледзяць.

Прыціснуўшы аўтамат да грудзей, ён сагнуўся ў тры пагібелі і пераскочыў дарогу ў лагчыне, хаваючыся за мост. Паслізнуўся на тым баку ў траве; адбегся з разгону яшчэ – у густы багуннік – і азірнуўся, падаючы ў мох на зямлю. На дарозе ціха, як мацаючы коламі калдобіны, паўзла да Ґарбатага Моста легкавая машына. Чорненькая, чысценькая – блішчала здалёку, аж слеплі вочы.

Лежачы, ён павярнуўся да моста; сцішыўся, застыўшы і ўцягнуўшы галаву ў плечы. На дарогу – на машыну – глядзеў праз мушку, як учора на пасецы з акопа.

Бачыў, што ляжыць у імшары на доўгай і вузкай між лесу палосцы ў зялёнай, густой і высокай траве-кругляцы. Пад кругляцом рос бабок – цвіў... Ад яго, калі Жаваранка, прыплюшчыўшыся, глядзеў на дарогу, бела рабілася ўваччу.

Машына памалу падымалася на мост. Жаваранка чакаў; здалося, пацягнулася цэлая гадзіна... Уз'язджаючы, машына задрала ўгару бліскучы белы радыятар і шкляныя пукатыя фары – лыпнула імі ад сонца. Шкло ў дзверцах было апушчана; вытыркнуўся вон апёрты на дзверцы сагнуты чорны, як і машына, локаць. Калі млела прыжмуранае вока, Жаваранка адплюшчваў яго – локаць знікаў з вачэй, расплываўся, і тады здавалася, што машына біткам набіта нечым чорным, жывым і цяжкім. Валюхаючыся, як нехаця, яна паднялася на мост, ускруціўшы за сабой пыл, які адразу распаўзаўся ля дарогі па папараці.

«Трэба крыкнуць хлапцу і адыходзіць лініяй на лагеры...» – падумаў Жаваранка. Пасля падумаў, што не ведае, дзе хлапец – адпоўз імшарай на лінію?

На мосце пад легкавой машынай круціліся колы; у вачах пачала круціцца зямля... Імшара з кругляцом раптам пашырэла ў адзін і ў другі бок, расцягнулася ўміг – як луг ад ракі да лесу ля Віліі... Жаваранку здалося, што ў яго руках не аўтамат, а каса – сціснуў за касільно і за палец, і ўперадзе блішчыць не шкло ад машыны, а старая васьміручка, бегаючы ў траве.

Закруціліся на дарозе, як шалёныя, колы пад машынай; нахіліўшыся ўперад, яна стаяла перад лагчынай, як старчма...

...Гэта ён, Жаваранка, замахнуўся на лузе пад лесам касой у густой асацэ...

Пасля машына нырнула ў лагчыну, тарканулася на месцы і пачала памалу падымацца перадам з зямлі ўгару разам з пылам і двума вострымі языкамі яркага, белага, як сонца ў паўдні, калючага агню.

...Гэта Жаваранка падчапіў гадзюку, старую, чорную, цяжкую, аж чуваць на касе, і падкінуў уверх...

Машына, падняўшыся перадам ад зямлі, крутнулася ўгары, перавярнуўшыся набок, і падала на дарогу якраз тым аконцам, адкуль быў відаць локаць.

...Гадзюка вісела на касе, і Жаваранка, задзёршы яе высака ўгару, страсануў у дзве рукі за касільна.

Машына грукнула ўпоперак на дарогу — у густы сівы пыл у лагчыне — і схавалася з вачэй.

Выбух быў сухі, ядраны, і ад яго пакацілася па лесе рэха — пад Пячное і пад Партызанскія лагеры...

Зрабілася адразу неяк надта ціха: чуваць было, як шумяць угары сосны і на дарозе ў пыле ціха бразгае жалеза. Нехта там стагнаў, глуха, што з ямы.

Якую мінуту Жаваранка ляжаў і слухаў. Падымаўся ўперадзе прыціснуты аўтаматам багун, шапацеў дробным лісцем. На імшары закалыхаўся ад ветру круглец. Падыспадам недзе глыбака ўздрыгвала зямля — ад цяжкіх выбухаў. Грукала далёка за Дзвінасой.

Немцаў ён згледзеў адразу ўсіх траіх. Яны былі ў чорным. Пярэдні ў высокай задзёртай фуражцы з бліскучым брылём, падцыглясты, з белым доўгім стэкам у руцэ. Ішоў сагнуўшыся, несучы нешта бліскучае пад пахай, і асцярожна торкаў у зямлю стэкам, нібыта ім можна было намацаць міну і абысці. Другі, меншы, тоўсты, быў перавязаны бінтам — акручана ў белае галава і шыя — што камок снегу нёс на плячах. Ішоў, растапырыўшы рукі, нібыта хаваючы трэцяга.

Немцы ў чорным падымаліся на мост, памалу, ступаючы адзін за адным роўненька, што па струнцы.

«Забінтавацца ўспелі...» — падумаў Жаваранка. Пасля падумаў, што немцы з машыны ў чорным, што гэта поскудзь, эсдэ...

Ён даў кароценькую чаргу па дарозе: злавіўшы на мушку забінтаванага — павёў, пачаўшы з яго, па ўсіх... Немцы пасталі на дарозе ля моста адзін за адным, нагнуліся хто куды... Падцыглясты, у высокай задзёртай фуражцы ўпёрся стэкам у зямлю і — як усё роўна слухаў, дзе стралялі.

Жаваранка тады даў яшчэ раз чаргу па дарозе — па немцах у чорным...

І адразу ля моста на дарозе падняўся трэск: трашчалі аўтаматы. Над галавой зацюмкалі кулі, зрываючыся ад сосен у рыкашэт. На рукі пасыпалася кара, запырскалі шыллё і дробнае ссечанае сучча. З купіны ўперадзе падскочыў угару скошаны багуннік. Збоку, з елкі, старой, высокай, з выгнутымі аж да зямлі лапкамі, парослымі сівым мохам, скацілася цераз галаву маленькая рудая вавёрка — схаваеш у жмені,— крутнулася цераз сябе ў ссечаным багунніку, ірвучы з зямлі нагамі дробненькі мох, і чмякнулася ў густую зялёную траву, як адкінутая прэч з гэтага свету... Лягла, выцягнуўшыся, брушкам угару...

Жаваранка падумаў, што немцы ехалі на машынах услед за легкавой і цяпер адразу адкрылі агонь, страляючы ў гэты бок, адкуль ён даў па дарозе дзве чаргі з аўтамата.

Бачыў ужо, як яны, рассыпаючыся, укрылі ўсю дарогу ля Гарбатага Моста: акружалі, спускаючыся ў лагчыну, імшару, дзе ён ляжаў. Немцы былі ў чорным, як і тыя, што ехалі ў легкавой машыне.

Аўтаматы пачалі трашчаць і ўперадзе, ля шліхтаў бярвення,— немцы, відаць, сунуліся на лінію, каб адрэзаць яго, Жаваранку, зайшоўшы ззаду, і наткнуліся на Алёшу. Можна было пазнаць, як Алёша агрызаўся кароценькімі — па пяць патронаў — чэргамі; падпускаў, відаць, блізка, каб секчы напавал...

І Жаваранка папоўз на локцях па кругляцы і па куп'і на лінію, дзе быў Алёша.

Да лініі было метраў сто — яна свяцілася здалёку праз яловыя вярхі латочынкай чыстага сіняга неба, густога і халоднага, што ўсё роўна яно было відаць з вады, глыбака са студні. Ён поўз і поўз, перавальваючыся цераз купіны, далей ад Гарбатага Моста; латочынка ўгары, у яловым вострым

верхаллі, шырэла, выцягвалася ўдоўж: блізка была лінія, якая вяла ад Гарбатага Моста пад Партызанскія лагеры, да ракі; за ёй — на Яськава балота, заўсёды гразкае, нават у сухое лета, з глыбокімі крыніцамі, якія білі рудой з-пад зямлі,— не ступіць, правальваешся ў халодную, як лёд, гразь аж на той свет, не ўхапіцца за што, глытаеш толькі, захліпаючыся, іржавыя бурбалкі.

Немцы, відаць, пайшлі далёка лесам, заняўшы ад дарогі — прачэсвалі: і ад Венеры, і ад Пячнога чуваць былі аўтаматныя чэргі.

Над галавой цяпер ужо радзей свісталі кулі — тут, дзе ён поўз, стралялі на ўзвей вецер, не па ім; толькі ля шліхтаў бярвення не аціхала траскатня. Чуваць былі кароткія чэргі з лініі з нашага ППШ — адбіваўся Алёша...

Жаваранка поўз імшарай, выкідаючы з-пад сябе локцямі пасмы доўгага белага балотнага моху і камякі рудой гразі. Імшара была голая, адзін дробны круглец — не падымешся, не пабяжыш: як на далані, ссякуць...

Стралялі цяпер па ўсім лесе: аўтаматныя чэргі чуліся аж на пасецы ў кутку — немцы, відаць, пайшлі ад Пагурка; усчалася новая страляніна ля шліхтаў бярвення і ад Пячнога — немцы абыходзілі лінію паўкругам, як усё роўна загіналі вобад.

Жаваранка падумаў на міг, што згубіў Алёшу, што таго, можа, ужо няма жывога — у такой круцяніне тут жывы чалавек і тут жа яго няма: пасечаны на рэшата.

Пасля ён лавіў вухам кароценькія аўтаматныя чэргі з нашага ППШ — патроны на тры — гэта тады, калі аціхала страляніна... Горача рабілася ўсярэдзіне: у Алёшы канчаліся патроны...

Забрахала ля шліхтаў аўчарка, Жаваранка адразу пазнаў: гаўкнула два разы, глуха, як у яму, пасля запішчала цененька, як пішчыць галоднае шчаня.

Па спіне пайшоў холад...

Так усягды перад вайной да трыццаць дзевятага года зімой у вялікі мароз, калі ад месяца блішчаў ноччу на загуменні за пунямі ў полі снег, гарэў жоўтымі палосамі на вуліцы

ў санным следзе і пырскаў за платамі ў гародзе пад ферму дробнымі сінімі іскрамі,– за фермай, далёка за лесам, якраз на поўнач ад Венеры, брахалі на пагранзаставе сабакі...

Страляць пачалі раптам блізка збоку – ад шліхтаў. Стралялі густа, але кулі не нылі над галавой – білі, відаць, удоўж лініі, у бок Партызанскіх лагераў.

У канцы імшары ён падняўся і пабег. Скакаў, сагнуўшыся, з купіны на купіну, што ўсё роўна цераз Вілію па бярвенні,– бярвенне гоніць вада, а ён пераскоквае з аднаго на другое; яно слізкае ад вады, круціцца пад нагой, як шалёнае, і прападае пад вадой у чорным віры. Уперадзе толькі цёмная вада і чорнае ад кары бярвенне. Блізка, як перад носам, блішчыць на беразе ніцая лаза – дацягнуцца б да яе і ўчапіцца хоць адной рукой...

На лінію ён выбег якраз ля слупка, перад бярэзнікам. Слупок, укопаны тут да вайны, стаяў пачарнелы: аброс дробненькім зялёным мохам. На засечцы яшчэ былі знаць выпаленыя жалезам літары... Канец каля слупка абсунуўся, зраўняўся з зямлёй, парос брусцічнікам і сіўцом...

Сівец ля слупка быў здратаваны і павыбіваны з зямлі ботамі – валяўся побач жменькамі, прысыпаны жоўтым пяском. Ля самай зямлі ад слупка была адшчэплена кулямі абалонь – дзве шырокія, чырвоныя ад смалы лучыніны...

Разараная некалі плугам уроскідку лінія парасла бярэзнікам – у пояс; прытаптаны нагамі і абсмоpганы ад лісця бярэзнік уставаў з зямлі.

Немцаў цяпер Жаваранка ўбачыў ўперадзе на лініі. Яны ціснуліся на яе шнурком, што мурашкі, з бярэзніку ад шліхтаў бярвення – акружалі. Выскачыўшы на лінію, згрудзіліся ў кучу, чалавек пяць... Да іх было блізка, як дома ад гарода да хлява. Жаваранка бачыў, што яны ў чорным, у пілотках, з кароценькімі аўтаматамі ў руках. Ён запомніў толькі чорныя фрэнчы і жоўтыя голыя рукі... Як стаяў – так і даў доўгую чаргу з аўтамата... Падумаў толькі, што ніколі так зблізку не біў па немцах.

Ён бег і страляў яшчэ на лініі па зямлі: па бярэзніку і па сіўцы... Бегчы больш не было куды, і ён ірвануў напрамую да

ракі – на Яськава балота. Немцаў на зямлі на лініі ён добра і не згледзеў. Мігнуліся толькі ў вачах боты з кароткімі шырокімі халявамі і ў халявах гранаты з драўлянымі жоўтымі ручкамі – пазатыканы чорнымі галоўкамі ўверх, па дзве, па тры ў кожнага...

На мінуту ззаду зрабілася ціха. Ён бег і чуў, што на лініі мокры ад расы, не абсох яшчэ за раніцу, бярэзнік: сцёбае вільготным лісцем па шчоках.

Бярэзнік быў у пахі: хаваў з вачэй. На зямлі пад нагамі, на мокрым, дзе не хацела расці трава, знаць былі свежыя ласіныя сляды і... воўчыя.

Далёка ўперадзе, высака на пагор'і, лінія-расцяроб была чыстая; на ёй жаўцеў пясок і ў канцы, дзе раз'язджаўся надвае лес, вісеў туляг, вялікі, круглы. Над ім стаяла сонца, і ён быў белы, што малако.

Зрабілася ярка ўваччу, нібыта зірнуў у агонь.

Памлелі ў каленях ногі, парабіліся мяккія; здавалася, што ён у валёнках.

Цяпер ён думаў, што не дабяжыць да ракі. Калі перш, пачуўшы аўчарак, ён ведаў, што рабіць: трэба бегчы, адстрэльваючыся, расцяробам – лесам жа тут не пабяжыш – пад Яськава балота. Там бегчы ракой – аўчаркі не возьмуць след... Ён нават не думаў, як будзе бегчы ракой, але рваўся да яе як мог... Цяпер падумаў, што да ракі не данясуць ногі...

У вочы сыпнула дробнага пасечанага лісця, густа, як мякіны на таку з цапоў ад малатарні... Да рукі прыліплі кавалачкі бяросты, белай, што папера.

Немцы секлі з аўтаматаў наўздагон.

Адвярнуўшыся назад, ён павёў па лініі доўгай чаргой. Падумаў, што цяпер б'юць толькі па ім: Алёшы не чуваць і больш па лесе нідзе не страляюць.

Выскачыўшы высака на пагорак, ён убачыў адразу, як пыхнуў узбіты кулямі, што сухая порхаўка, пад нагамі жоўты пясок – пылам...

Пагорак быў сухі, у ямах, у дробным сіўцы. На пагорку раслі сосны, пакінутыя некалі на насенне: старыя, з рэдкімі высокімі шапкамі.

За пагоркам зеўраў абрыў – прорвай: жоўты пясок, дробны соснік і abломанае, павытырканае з зямлі карэнне... Глыбака ўнізе пачынаўся адразу альшэўнік, за ім, недзе на дне, блішчала вада.

Блізка, ля самага вуха, цыўкнулі кулі, цененька, што сініца.

Калі яго стукнула ў руку, высака, ля пляча, моцна, як хто ўдарыў чым цвёрдым, чуць не выбіўшы аўтамат, ён, каб не паляцець старчма, выпрастаўся і стаў на які кароценькі міг... Перад вачыма ў канцы лініі разаслаўся туляг, белы, што абрус на стале ў нядзелю...

Крутнуўшы галавой, ён зірнуў на руку. Рукаво ля пляча было нібы пастрыжанае нажніцамі — дзве доўгенькія дзіркі...

Ён не ўстояў і паляцеў з гары ўніз — адставіў толькі ўперад руку з аўтаматам. Пакаціўся па пяску і па карэнні, што кругляк.

Белае воблака знікла з вачэй, расцяклося, нібы на стале перад самым носам перакулілася конаўка з малаком.

Пырснула ў вочы вада; шчокі заляпіла граззю...

Жаваранка пачуў, як запахла ад мокрай зямлі густа і кісла, што свежым хлебам, вынятым з печы і палітым зверху вадой.

Падумаў, што жыве, калі чуе, як пахне хлеб.

На гары, недзе блізка ля лініі, ірванула граната. Водгалаські пакаціліся ўдоўж ракі пад Венеру.

«Алёша на гары...» – падумаў Жаваранка пасля, падымаючыся на ногі.

IX

Яны выйшлі на бераг Дзвінасы за Партызанскімі лагерамі.

Чуць стаялі на нагах – і Алёша, і Жаваранка, мокрыя, з аўтаматамі на грудзях – у глыбокім, намытым у паводкі сівым пяску.

Пясок рассыпаўся пад нагамі, сцякаў, што вада з берага, і здавалася – з-пад ног плыве зямля.

Стоячы, глядзелі на той бок, дзе за шырокім, як сцягнуць вокам, лугам цямнеў на пагор'і лес; апавіты вячэрнім туманам, ён быў сіні і далёкі – ніколі не дайсці. Там быў Палік, куды адступала брыгада.

Заходзіла сонца: зачапілася ў яловых вострых вярхах, сплюснутае, вялікае – чалавеку па грудзі; чырвонае, аж пераліваласся, яно рэзала вочы, што агнём. Стаяла ў кутку ззаду за плячыма – за Партызанскімі лагерамі і за Пагуркам, дзе яны ўчора вечарам былі ў заслоне,– якраз над Венерай.

Прайшлі суткі пасля ўчарашняга бою ў заслоне. Астаўшыся жыць – адбіліся ад немцаў на лініі і на Яськавым балоце гранатамі,– яны зноў ішлі да сваіх у брыгаду.

Неба ўгары над галавой было парэзана расцягнутымі наўскасяк ад Пячнога на Партызанскія лагеры доўгімі, густа падпаленымі ў чырвонае палосамі.

Пячное асталося ззаду.

Тут, на беразе, дзе яны стаялі, было вышэй, і, мусіць, ад таго неба здавалася вялікае, як усё роўна яно ахінала не адну зямлю,– Жаваранка такога ніколі не бачыў.

Зрабілася ціха, нібыта не было нідзе ні вайны, ні блакады, нібыта зямля, як усягды дагэтуль незлічоныя мільёны разоў, аціхала нанач: не грукала ў Дзвінасе, не чуваць было, каб гудзелі самалёты. Нават далёка за Палікам у бок Віцебска было спакойна.

І Жаваранка падумаў: калі на вайне бывае хоць на мінуту ціха, як цяпер, то, можа, ён яшчэ ўцалее. А калі не сам, то яго сын, які там, за ракой уперадзе, з Кланяй...

Трэба было пераплываць Дзвінасу.

Рака шумела збоку, на павароце за альшэўнікам, вырываючыся на луг: пеніліся, круцячыся, белыя віркі і знікалі прэч з вачэй, калышучы лазу ля берагоў. Рака была цёмная – блішчала здалёку холадам, як сталь. Пасля паволі пачала ружавець шырокімі барвовымі палосамі – у ёй адбівалася вячэрняе неба.

Маўчалі. Пасля Алёша ступіў да яго, Жаваранкі, і, крануўшы за плячо, паказаў рукой у кут, дзе хавалася з вачэй рака.

— Дзвінаса-а...

Жаваранка ўбачыў далёка над лесам высокі круглы туляг — буры ад сонца.

Туляг расцягнуўся, асеў — здавалася, ціснуў на зямлю, каб задушыць усё жывое.

Жаваранка пазнаў дым над Дзвінасой, які яны бачылі раніцай ад Рабога Калодзежа.

Над ракой, з таго боку, дзе днём быў бой, поўз туман, густы, сівы, хаваючы з вачэй далёкія лозы ў куце. Поўз сюды, у жыліну, дзе яны стаялі на беразе. На яго, прабіўшыся праз лес, засвяціла сонца, і туман зрабіўся чырвоны, як у крыві... Палосамі.

Пасля туман зачырванеўся ў іх перад вачыма.

Злева, дзе была Дзвінаса — вёска, чыркнулі з аўтамата. Коратка, што сярнічкай па карабку. Уперадзе, у бок Віцебска, пачуліся цяжкія выбухі. Ад іх у цішыні, здавалася, задрыжала зямля.

Яны сышлі з берага ў ваду — у чырвоны туман...

Праз двое сутак яны былі ў брыгадзе — пад Палікам. А праз тыдзень, змучаная баямі, параненая і аслабелая, брыгада, сабраўшыся ў кулак, пайшла на прарыў — на Дзвінасу, у бок Партызанскіх лагераў...

Разам пайшлі людзі з вёсак.

А яшчэ праз тыдзень, прарваўшыся пад Барысавам і выйшаўшы на прастор, праз Дзвінасу ў бок Вялейкі і Маладзечна пайшлі першыя танкі Чарняхоўскага...

Частка другая

ДОМА

I

Падняўшыся ад жытняга клінка да ям, Жаваранка адразу ўбачыў Венеру, што ўсё роўна першы раз: шэрую здалёку, вялікую і пустую, як парожняе ластаўчына гняздо.

Ён пастаяў ля ям. У вёсцы было ціха. Недзе аж у тым канцы ў некага з коміна ішоў дым — слаўся па страсе. Ад ям добра была відаць дарога на загуменні — ішла з фермы ля пунь аж у канец вёскі да лесу. І дарога была пустая, бялела толькі ля яе вялікае каменне, адно ля аднаго, як накіданае,— перш, здаецца, гэтульні не было.

Сонца зайшло ў канцы вёскі, якраз проці дарогі — там яно заходзіла ўсягды летам, свецячы дома ў акно ад двара і рассыпаючы па сцяне ля печы дробненькія малінавыя палоскі: свяціла праз паркан ад вуліцы. Там, дзе яно зайшло, над лесам зазелянелася неба вузкай гарбатай паласой — патухала зара. Дзьмуў з зямлі дробненькі вецер, пахла гарам — недзе блізка гарэў торф — і сухім пылам. Пыл падымаўся дарогай, і яго гнала ветрам па дзядзінцы на ферму. Дарога ад пяску была белая; белы пясок быў відаць і ў вёсцы на вуліцы, ля платоў у старога Багуна.

«Не на дабро, калі зайшло сонца і астаўся вецер...» — падумаў Жаваранка.

Ад гарачага дня стаяла яшчэ сухая духата; ад пылу не было чым дыхаць, на зубах скрыпеў пясок.

Калі Жаваранка зноў крануўся ісці, здрыганулася ўперадзе белая ад пяску вуліца — і вуліца пустая, нікога не відаць,— падумаў ён,— закраталіся, як жывыя, за платамі шэрыя хаты і доўгія, задзёртыя ўгару асверы, пабліжэлі, пабольшаўшы, старыя цёмныя ліпы ў Галіны Аляксандравай над хатай — адны на ўвесь той канец вёскі.

Колькі разоў за сваё не такое і кароткае жыццё ён варочаўся з дарогі ў вёску, ночы-апоўначы, і ні разу вёска не здавалася такой пустой і ціхай — што вымерла...

Ён ішоў і чуў, як грукала пад нагамі зямля. Кончыўся соснік, які заходзіў ад бульбяных ям на поле за дарогу і хаваў з вачэй гэты канец вёскі, і Жаваранка аж здрыгануўся: не было відаць тофеляў. У тым канцы раслі дзве ліпы ў Ґаліны Аляксандравай, з аднаго і з другога боку хаты; у гэтым — тофелі, аж чатыры, у яго, у Жаваранкі, у гародчыку ад вуліцы — у кожным кутку. Старыя, не абхапіць рукамі, з тоўстай, пачарнелай знізу на камлях карой, па якой высыпаў ужо дробненькі жоўты мох, як грыбок; высокія, вышэй за ліпы ў Галіны Аляксандравай, з разгалістымі кунатымі вярхамі, якія краталіся і шапацелі лісцем над хатай, здавалася, аж пад небам... Гадоў ім, можа, за дзвесце — Жаваранка як помніць, дык яны ўжо былі такія,— відаць, садзілі іх тут, калі закладвалі хаты ў Венеры...

Ён задзёр вышэй над вачыма брыль — лоб пад пальцамі быў халодны і мокры ад поту,— але не бачыў ні тофеляў, ні хаты ля іх — не чарнела, як усягды, паказваючыся над хлявом ад вуліцы, старая саламяная страха з высокім комінам... Ідучы, ён падаўся ўвесь наперад, каб пабегчы... Раптам блізка — над ракой ля Пагурка — загудзелі самалёты. Ён спыніўся на міг, кінуўшы вачыма на Пагурак. Самалёты былі над выганчыкам, ішлі па тры ў рад, клінам, як робяць усягды ўвосень, адлятаючы, журавы; за тройкай тройка, тады яшчэ адна за адной — па баках. За апошнімі тройкамі быў прагал — сінела неба, тады самалёты зноў пачыналі ісці, ішлі шырэй, займаючы неба аж сюды, да ракі, да Венеры, і за выганчыкам да могілак. Самалёты гудзелі роўным, густым ядраным гулам, глушачы ўсё жывое на зямлі. Ад яго закладала вушы і траслася пад нагамі дарога. Ішлі бамбардзіроўшчыкі — не злічыць. Засцілаючы неба, яны плылі за ракой у бок Найдорфа, на захад. Каля бамбардзіроўшчыкаў круціліся знішчальнікі, па два ў звяне, насіліся, як шалёныя, што ўсё роўна стрыжы над зямлёй перад дажджом: абганялі роўны строй бамбардзіроўшчыкаў, вырываліся далёка наперад, туды, дзе зайшло сонца, варочаліся назад — ляцелі блізка, над самай Венерай, нылі прарэзліва, аж звінела ўвушшу,— залятялі пад Пагурак, падымаліся вышэй над бамбардзіроўшчыкамі, і зноў перліся наперад, на Жары.

Жаваранка глядзеў на самалёты і думаў, што няма хаты: згарэла... што самалёты на гэтым вячэрнім небе чорныя, як галавешкі...

З дзядзінца ад фермы ён згледзеў край тофеля, што рос ад вуліцы; тофель быў жоўты, як увосень. З-за хлява, дзе ўсягды была відаць чорная страха ад хаты, зелянеў чысты выганчык за ракой, і над ім віселі самалёты — усё яшчэ ішлі на захад, на Найдорф.

З дзядзінца ў вуліцу ён пайшоў з подбегам, чуючы, як спаўзае з пляча на руку ад хады аўтамат,— ён папраўляў яго, закідаючы за плечы, і бег... Бег па пяску ля плота; бачыў сляды ад машын пасярод вуліцы — вытаптаны глыбака ў пяску дзве шырокія дарожкі, на два колы, як і да вайны, калі леспрамгасаўскія прычэпы вазілі лес. Падумаў, што праз вёску доўга, відаць, хадзілі машыны.

Ногі лезлі ў пясок, як у снег,— пяску наганяла ў вуліцу з гары ад ям вясной у паводку і летам у дажджы,— млелі і падсякаліся.

Проці свайго хлява спыніўся, апёрся рукой на плот: згледзеў уперадзе стары высокі куст бэзу, які рос у гародчыку,— бэз завяў, лёг на частакол; лісце здалёку было белае, як у ніцай лазы.

Перайшоў па пяску вуліцу і ступаў сцежкай ля хлява. Запахла старым перасохлым сенам і гарам... Пачуў, як цесна стала ў грудзях; пасля падумаў, што і вуліца вузкая і цесная. Асеў хлеў; на вуліцу, аж на сцежку, вытыркнулася ніжняе бярвенне разам з патрэсканым, старым шырокім шулом, якое стаяла на подрубе; за бярвенне і за шуло чапляліся, едучы, восямі і скрэблі загваздкамі, адшчэпліваючы падгнілую зверху жоўтую абалонь. Вуліца пацяснела, калі да вайны сталі хадзіць леспрамгасаўскія прычэпы: ішлі ля самай мяжы, на якой высака стаяў плот, выбіваючы ў зямлі глыбокую каляю. Прычэпы і адсунулі калёсны тор пад самы хлеў...

Закруціла пад нагамі ад ветру пясок; сцебанула дробнай калючай жарствой па твары; з двара, з-за хлява, дыхнула гарэлай цэглай.

Жаваранка расшпіліў у рубашцы верхнія гузікі – аж два. Ад хлява да варот ён ішоў ля высокага, у рост чалавека, тыну, не чуючы пад сабой ног. Калі ля самых варот па твары сцебанула белым цветам зялёная рабіна – маладая, пераваліласся толькі цераз тын і зацвіла,– ён адразу падумаў, здзівіўшыся: рабіна асталася, не згарэла. Пасля падумаў, што і тын астаўся, і хлеў... Немаведама, як ён уцалеў, стаяў жа зусім блізка, чуць не страха ў страху з хатай. Можа, вецер павярнуў да ракі, а можа, таму, што перакрылі да вайны драніцай, зняўшы старую салому...

Вароты былі зачынены – зашчэплены з сярэдзіны, з двара, на кручок,– і Жаваранка, апёршыся на іх грудзьмі і зачапіўшыся зверху локцямі, глядзеў на двор, дзе стаяла нядаўна хата. На яе месцы жаўцеў пясок – насыпаўся са столі – і блішчала цьмяна, як лёд, бітае шкло. Там, дзе былі сенцы, бялелася круглае каменне – з-пад попелу вытыркаўся падмурак. Хата была вялікая, з ладнымі сенцамі, цяпер жа з двара кідалася ў вочы вузенькая даўгаватая паласа попелу і пяску. Жаваранка аж здзівіўся: гэтак мала займала хата месца на двары. І сцежка, якая вяла ад варот да ганка і далей да студні, цяпер бялела ад сіпаку з травы ля самага падмурка, зусім блізка ад камення. Згарэла ўсё датла, ні галавешкі; нават попел, перамешаны з пяском, ляжаў роўным і гладкім рыхлым пластом, як зямля, забаранаваная граблямі вясной на градах. І печы не было: там, дзе яна стаяла, ляжаў высокі груд цэглы – абрыўся і комін, і зверху чалеснік...

Пераступіўшы з нагі на нагу, Жаваранка ўзяўся рукамі за вароты, зверху, за абчэсаную лату. Згледзеў адразу, што і пальцы, і далоні чорныя ад вугалля; вароты абгарэлі з двара. Абгарэла ўгары перакладзіна – абчэсаная сасновая дыля, шуло, да якога былі прывязаны скручаным дротам вароты; латы зверху аж уніз, нават пачарнела пята з жалезнай бліскучай – выцерлася – рэхвай на канцы, на якой яны круціліся, стоячы на калодачцы; агонь перакінуўся на тын, і абгарэла другое шуло, пачарнеў нават зверху, узяўшыся вугалем, пазок, выбіты за доўгія гады жалезным, зробленым у кузні, вялікім кручком.

З гарода ад ракі дзьмуў вецер, і на двор, на сцежачку ў траву, перасыпаўся з пажарышча попел дробненькімі вострымі змейкамі, як снег зімой у мяцеліцу цераз дарогу. Угары на тофелях затрашчала сучча. Жаваранка аж злякнуўся. Задзёршы галаву, убачыў, што тры тофелі — два ад хаты і адзін ад вуліцы, які рос ля самых варот,— згарэлі зусім — угару тырчала чорнае рагаччо, як растапыраныя пальцы; ад ветру з яго сыпалася дробная, як сажа, кара. Зашапацела глуха жоўтае скручанае лісце на апошнім тофелі — на адным суку, нахіленым на вуліцу. У жоўтым сухім лісці прыляпілася да тофеля збітая з дошак, з доўгім уперад брыльком чорная шпакоўніца. Старая, Жаваранка не помніць, калі яе вешалі, мусіць, перад самай вайной.

За дваром, на полі, ля ям і на лагу пад Пагуркам вісеў туман; сіне было і круга вёскі: на выганчыку за ракой, за дарогай ля могілак і ля Жараў... Аціхаў вецер, і вёску ахутвала густая сіняя цішыня. Ціха і пуста зрабілася на душы. Абвялі рукі, Жаваранка хацеў намацаць з вуліцы рукою кручок, каб адшчапіць вароты, і не мог.

Туман прыпоўз на двор, зачапіў паласой абгарэлы збоку шэры зруб на студні і павіс рэдкім клубком над дрывотняй — здавалася, на ёй яшчэ датляваў трасочнік і з зямлі ўгару ішоў дым.

Сіне зрабілася ўсюды, і Жаваранка аж крутнуўся на месцы: здалося, што згарэла ўся вёска, што ўсюды адзін дым...

Аглянуўшыся, ён убачыў, што ззаду стаяць хаты, як і стаялі здаўна. Убачыў доўгую і роўную вуліцу, затканую вячэрняй смугой. На вуліцы было пуста, толькі недзе далёка ў тым канцы нехта, чуваць было, рэзаў дровы — звінела піла, як камар над вухам. Загудзеў самалёт, і Жаваранка ўбачыў, як адтуль, дзе зайшло сонца, перасекшы ў тым канцы вёску, нізка, чапляючыся за ліпы, у бок Пагурка ляцеў «дуглас» — чорны, бруҳаты, з ценкімі, задзёртымі ўгару крылламі. «Дугласы» сёння ад самай раніцы лёталі адзін за адным усё тым бокам — гаварылі ў атрадзе, што яны возяць з фронту раненых.

Зноў зазвінела ў вёсцы піла; недзе блізка бразнула жалезная почапка аб вядро. Жаваранка тады ўтаропіўся на двор.

Падумаў: на двары не вытаптана трава; як парасла за гэты час, так і стаіць, непрымятая. Ля гародчыка на сцежцы падняўся ў калена падарожнік, праз частакол павылазілі, нагнуўшыся на сцежку, доўгія кунатыя дудкі канаторжніку і крапівы; сцежкай не хадзілі. І падваротня зарасла падарожнікам і белай дробнай дзяцельніцай...

Тады яго адразу як падмянілі. Не могучы дастаць і адшчапіць кручок, ён, узяўшыся ў дзве рукі зверху за абгарэлую лату, задрагаў варотамі і закрычаў:

– Кланя!..

Драгаў варотамі, думаючы, што, згледзеўшы папялішча, як застыў усё роўна на месцы. Трэба было адразу бегчы цераз вуліцу да Юлькі і пытацца, дзе Кланя з дзяцьмі. Пасля падумаў, што вароты зашчэплены з сярэдзіны, з двара... І на вуліцы проці іх пясок здрабежаны дзіцячымі босымі нагамі...

Вароты аселі, і кручок ніяк не выскокваў з прабоя. Жаваранка тады падняў іх рукамі. Кручок, бразнуўшы аб шула, адшчапіў дробныя кавалачкі рудога вугалля: пырснулі пад ногі. Аднёсшы іх – не хацелі, асеўшы, круціцца на пяце, цягнуліся па зямлі,– аж да частаколу пад тофель, Жаваранка з подбегам пайшоў па сцежцы, чуючы, як труцца пад нагамі паўцагелкі. Рассыпаныя, пачарнелыя ад сажы, яны валяліся на сцежцы і на траве пад частаколам. Сярод двара, ля асвера, ён стаў, азіраючыся. Усюды было пуста і ціха; ля студні і ля паркана парасла высокая дробная лебяда, пажаўцела на цвёрдым месцы без вады; пад лебядой у падарожніку валяліся гільзы ад нямецкай вінтоўкі і кароценькія акуркі ад цыгарэт. Акуркаў было што насыпана; яны тырчалі з травы і на сцежцы, і ля варот, і на вуліцы, папрыліпалі да зямлі, пажаўцелі – выгаралі на сонцы.

Жаваранка як прырос на двары, толькі вочы бегалі: па пажарышчы, па тыне ад вуліцы, па хляве, па абгарэлым дрывотніку, па паркане ля студні – шукалі, каб зачапіцца за што жывое. Пасля ён згледзеў на абгарэлым вочапе – вочап, відаць, быў зачэплены за паркан і абгарэў разам з ім – вядро. Вядро калыхалася на жалезным шырокім круку, заткнутае

над перавяслам затычкай, ціхенька з боку на бок, над самым зрубам, над студняй і было мокрае. На дне на вядры вісела вялікая, з арэх, чыстая кропля вады. Жоўты жвір ля студні, ля зруба быў гладкі — прытоптаны...

Зыбнуўся пад нагамі двор; споўз з пляча аўтамат і павіс на локці...

— Кланя...— клікнуў Жаваранка ціха, не верачы таму, што згледзеў. Бег да хлява, да дзвярэй, і думаў, што дома нехта жывы, бо даставаў са студні ваду...

Дзверы ў хлеў — вялікія, праз іх уязджалі з возам, збітыя з тоўстых дошак,— былі прычынены, як усунуць галаву; закінуўшы аўтамат за спіну, ён тузануў іх рукамі — дзверы аселі на зямлю, як і вароты,— і, упёршыся, адапхнуў іх да палавіны...

Кланю ён убачыў адразу: сядзела з краёчку ля шула на памосце, спусціўшы на чырвоны, падмецены ад патрухі гліняны ток босыя ногі. Як абцягвала, відаць, рукамі спадніцу, хаваючыся ад камароў, так і заснула: спіць, учапіўшыся за падол і скорчыўшыся ў тры пагібелі. Уткнула нос у калені — схавала твар; на галаве ў яе была знаць пад завязанай туга ля шыі белай, у чырвоныя кветы хусткай каса, закручаная ў куклу. На плечы, на нажутку, была накінута цёмная пяньковая хустка з доўгімі прэнзлямі.

Спопаразку ён аж зжахнуўся; горача зрабілася ў грудзях...

—Ты што?..— зляцела ў яго з языка.— Кланя...

Кланя маўчала, дыхала толькі, сапучы, сабе ў калені; на плячах у яе падымалася пяньковая хустка і разам з ёй камары. Камары абляпілі ёй плечы, галаву, наліплі на калені, на голыя рукі, на ступні... Ногі Кланя накрыла была леташнім сенам; разгоенае, яно ляжала цяпер далёка ад ног, ля самых дзвярэй. Ён пачуў, што ў хляве несціхана звіняць камары, падумаў, што іх цэлая хмара — не дыхнуць: наліплі адразу яму на лоб, на шчокі...

Ён стаяў, глядзеў на Кланю, і ў яго мякчэла на душы; толькі ногі яшчэ дрыжалі ў каленях і недзе глыбака ўсярэдзіне не астывала трывога: а дзеці?

Ён кінуў вачыма ў кут на памост... Памост быў чыста падмецены, відаць былі жоўтыя аскобленыя сасновыя круглякі,

якія высака ляжалі на легарах, і паміж імі дробная пацяруха ад сена, як стоўчаная ў ступе. Ля перагародкі, сымшанага тыну, за якім усягды зімавала карова, стаяў вялікі венік-дзяркач — з сенцаў, Жаваранка пазнаў. Відаць, ляжаў, выкінуты, на двары пад парканам і не згарэў. Ля яго на шырокай калодцы з дрывотні прыляпілася з краю вядро з вадой, у якое даілі ўсягды карову, і конаўка, паўлітровая, цёмная, паліраваная,— яна вісела ў парозе ля печы на дроце на круку разам з вядром, і ёй пілі ваду. За калодкай з вядром у самым кутку ля тыну стаялі чорныя гаршкі, вялікія і малыя — асталіся ў печы, не лучылі ў пажар; ля іх ляжалі на памосце пакарабачаныя ад агню жалезныя вілкі без вілачнікаў...

Тады ён павёў вачыма па ўсім хляве...

У кутку ад вуліцы згледзеў кучу леташняга сена... У хляве было ўжо шэра, але ў вочы кінулася цёмная пасцілка на сене і пад ёй, ля самай сцяны, белая палоска наўлечкі...

— А дзеці?..— ён як думаў, так і крыкнуў на ўвесь хлеў.

Кланя ўздрыгнула аднымі плячамі, павярнула, падняўшы, на каленях галаву набок — ён убачыў з-пад хусткі яе чырвоную шчаку — адлежала; пастрэпала пальцамі па голай назе ля костачкі — паганяла камароў — і зноў засапла носам, ціхенька, падзьмула, як у саломінку: спала.

Тады ён ступіў да яе бліжэй, на паўкроку, перамяніўся толькі з нагі на нагу і клікнуў моцна, на ўвесь голас... Падумаў, што кліча так, як клікаў усягды ў хаце, калі што было пільна трэба.

Кланя адразу падскочыла на памосце, як мячык, і стала босымі нагамі на падмецены гліняны ток, выставіўшы ўперад рукі, як баронячыся. Пад ногі — на ток і на край памоста — спаўзла ў яе з плячэй шэрая пяньковая хустка.

Кланя стаяла як укопаная, збялеўшы; плюскала толькі вялікімі шэрымі вачыма спрасоння... Пасля адразу змянілася з твару, заружавеліся круглыя шчокі і прамы нос; нават дзічка над левым брывом, дзе яна вырасла, калі Кланю ўдарыла рогам карова, запунсавелася, што журавіна... Калі чырвань адліла ў яе з твару, Жаваранка ўбачыў, што Кланя загарэла за

гэты час; парабіліся бурыя і шчокі, і лоб, на які з двух бакоў спаўзалі пасмы русых валасоў, нізка, на самыя бровы.

Кланя стаяла міг, другі, тады як закрычыць:

— Яхрэм!..

Пасля ўпала яму на грудзі галавой — ніжэйшая была, па плячо,— і прыхінулася неяк бачком, як баючыся, да яго, што да сцяны, апусціла ад знямогі рукі і загаласіла на ўвесь хлеў:

— А я ж думала, што забіты-ы... А людзі варо-очаюцца... А людзі прыходзяць... А я пытаюся, а мне ніхто нічога не гаворыць... Вачэй на мяне не падымае... Хоць бы сказаў хто, што цябе жывога відзіў...

Яна прымаўляла, як па нябожчыку, і Жаваранка пачуў, што па спіне ў яго пабеглі мурашкі; прымаўляючы, захліпалася ад слёз, схаваўшы галаву ў яго на грудзях... Ён тады адной рукой — на другой, споўзшы з пляча, вісеў на локці аўтамат — пачаў ціха гладзіць яе па плячы. Яна, усё роўна як прыслухаўшыся да рукі, пачала радзей прымаўляць, пацішэла, толькі ўсхліпвала, доўга, дыхаючы глыбака з сябе; пасля раптам адарвалася ад грудзей, падняла ўгару галаву — ён убачыў яе цьмяныя вочы, схаваныя пад слязьмі,— зняла ў яго з галавы кепку, кінула, не гледзячы, на памост, паднялася на пальчыкі, ухапілася абедзвюма рукамі яму за галаву і пачала гладзіць вільготнымі халоднымі далонямі і лоб, і шчокі, і валасы на галаве, і шыю... Пасля гладзіла па плячах, па пінжаку і, уздрыгваючы, усё яшчэ прымаўляла...

— А я ўжо думала... не вернешся... А гора-а наша вялікае-е... Ажно ты і прыйшоў услед за нашымі. Нашы ішлі двое сутак аж дагэтуль: і на машынах, і абоз. Найдорф усё пыталіся...— Яна выцірала сагнутымі ў пульсэтцы рукамі вочы, круціла галавой, відаць, не верачы яшчэ самой сабе, і глядзела на яго з такой крыўдай, якой ён за ўсе гады з ёю ніколі не бачыў. Ён хацеў сказаць, што вот жа ён, жывы, здаровы, чаго ж плакаць, але пачуў, што і ў яго голас дрыжыць і сам ён дрыжыць увесь... што зараз пырснуць з вачэй слёзы. Калі яна сказала: «А гора наша вялікае...» — пра хату ён ужо не думаў. Адхінуўшы яе ў дзве рукі ад сябе, ступіў да памоста. Зноў убачыў пад пасцілкай вузенькую белую палоску наўлечкі і ў кутку

на сене кажух. Таркануўся ля самага памоста і зноў павярнуў галаву да Клані – яны стаялі ўсё яшчэ блізка адно ля аднаго, плячо ў плячо,– спытаўся ціха, заікаючыся – перасела ў горле:

– А дзеці? Чаму ты нічога не гаворыш?..

Яна неяк задумалася адразу, зірнула на яго з дакорам: чаму гэта ён пра яе не папытаўся ні слова, усё пра дзяцей, пасля пагляд у яе раптам памякчэў, стаў ранейшы, з клопатам і трывогай, і яна сказала – дыхнула глыбака з грудзей:

– Выцерыся ад сажы. Чорны ўвесь. За вароты, відаць, рукамі браўся... Пачакай, падам рушнік...– Яна круцілася па баках, стоячы на адным месцы і хаваючы ад яго вочы – рушнік шукала, ці што?

Ён махнуў па лбе рукавом і ступіў зноў да яе:

– Дзе Валодзя? Дзеці?.. Што ты ад мяне хаваеш?

– О-ох...– і яна, гледзячы на яго, стала выціраццa рукавом нажуткі. Недзе глыбака ў вачах у яе бліснула дробненькая ўсмешка, як скупая расінка на траве ўсходам сонца. Пасля адразу патухла, схаваная горам.

– Не пужайся...– Яна пастаяла, тады сама ступіла на памост.– На сене дзеці, пад пасцілкай... Ад камароў схавала...

Ён, не верачы, ірвануўся бегчы па памосце – грукнуў ботамі па сасновых кругляках; яна ішла ціха, шлопаючы босымі нагамі. Падбегшы, ён стаў на калені на сена; замінаў аўтамат, і ён зняў яго з локця і ўзяў у левую руку, правай ухапіў пасцілку і пацягнуў да сябе.

Валодзя спаў, з'ехаўшы з падушкі і завярнуўшы галаву на плячо. На белай наўлечцы – галава ўтапілася і схаваліся вушы – добра былі знаць бурыя ад загару шчокі, прамы, праз увесь дробны твар і шырокі ўнізе, у ноздрах, нос: згарэў на сонцы, і з яго лупілася скура, як луска ў рыбы; яшчэ не сцямнела, і відаць былі чырвоныя, як ад палу, растапыраныя вусны; бровы падняліся ўгару, аж зморшчыўся лоб, як усё роўна Валодзя дзівіўся нечаму ў сне. Жаваранка паклаў аўтамат на памост ля самай сцяны ствалом у кут да перагародкі і, нагнуўшыся над Валодзем, апусціў яму руку на лоб – далонёй. Лоб быў халодны і мокры ад поту. Валодзя, пачуўшы,

зацмокаў вуснамі, пасля, выхапіўшы хуценька руку з-пад пасцілкі, пачаў церці пальцамі лоб, расціскаючы прыліплых камароў і пакідаючы цёмныя пісягі крыві.

— Мой ты сын...— уздыхнуў Жаваранка, глядзеў на яго зблізку, утаропіўшыся, як не пазнаваў, пасля крутнуўся ўвесь да Клані — яна стаяла на памосце побач, і ён убачыў толькі яе босыя ногі.

— Антунінка дзе?

Кланя тады апусцілася на калені на сена з другога краю падушкі.

— Гм... Антуні-інка... Разумнейшая яна за хлапца, дык і схавалася ўся пад пасцілку. З'ехала з падушкі яму пад паху, і не відаць нідзе. А гэты выткнуў лысіну і камароў карміць...— Кланя стала махаць адной і другой рукой над падушкай — над дзяцьмі,— пасля ў сябе над галавой і над галавой у яго, Жаваранкі.

Жаваранка ўзяўся за пасцілку, за край, і пацягнуў да сябе. Узгаіўшы старое леташняе дробнае сена з аселіцы і схаваўшыся ў яго аж па шыю, спала Антунінка. Ляжала, павярнуўшыся на бачок; з-пад русых, як у Клані, валасоў — валасы рассыпаліся і накрылі твар — відаць быў маленькі носік і ля яго рука. Жаваранка адразу пазнаў, што ў роце ў яе мезены палец — яна ўзяла мезены палец з правай рукі ў рот, калі нарадзілася,— і пачуў, што яна яго ссе, моцна, аж прыцмоквае. Аціхне, пачакае, тады зноў цмокае, яшчэ часцей, як спяшаецца...

Ён стаяў на памосце на каленях, гледзячы на дзяцей.

Кланя заціхла, апусціла рукі, не ганяла камароў, тады зноў загаласіла, круцячы галавой і заплюшчыўшы вочы:

— А няма дзе і спаць палажыць... А ўсё дымам пайшло...— Яна згрэбла ў жменю — у адну і ў другую — сена, сціснула, аж страпянулася ўся, спружыўшыся, пасля стала жмакаць без аддухі сена ў руках і прымаўляць: — А пакарміць няма чым... І не зварыць... А хоць бы да печы прытуліцца...— Яна доўга галасіла, прымаўляючы і жмакаючы ў руках сена, пасля зноў пачала аціхаць, усхліпваючы і цяжка ўздыхаючы; гаварыла радзей — памаўчыць, памаўчыць, тады зноў за сваё: — А яна ж і палец ссе, бо галодная. А яна ж у нас ужо не ссала, забыла-

ся... А як кінулі сухары, уцякаючы, за Дзвінасой, яна зноў палец у рот. А я ж збедавалася, на яе гледзячы, а ў мяне ж сэрца чуць не разарвалася... І як мы толькі выжылі, не памёрлі... Як мы толькі жывыя асталіся... А я ўжо думала, што мне некаму будзе і расказаць пра гэта...– Яна адкінула ад сябе сена, што сціскала ў жмені – у адной і ў другой,– далёка ў кут, адвязала з галавы белую, у чырвоныя кветы хустку – як усё роўна яна яе душыла, спусціла на плечы, аперлася ззаду рукамі на памост, адкінуўшыся ўся назад і адкінуўшы галаву, і затраслася ад плачу, ціхага, цяжкога і несканчонага. Зайшлася, як дзіця. З плячэй у яе з'ехала хустка, з куклы выпаў кавалачак цёмнага грэбеня, пырснуў недзе туды, дзе стаяла вядро з гаршкамі, валасы раскруціліся, рассыпаліся, доўгія і цяжкія, і падмяталі, матаючыся, дробную патруху ад сена на чырвонай глінянай праціўні...

Яму цяжка зрабілася ў грудзях: не дыхнуць, як падпёрла. Ён кашлянуў і папярхнуўся, пасля зноў закашляў, каб не заплакаць, ціха, закрываючыся даланёй, баючыся разбудзіць дзяцей. Ён даўно не плакаў і цяпер, калі пачуў, як у вачах сабраліся цёплыя слёзы, ускочыў адразу з калень, нагнуўся над леташнім сенам, зацягнуў пасцілку над дзяцьмі, схаваўшы абаіх з галавой, пасля павярнуўся да Клані – яна сядзела ціха, нагнуўшы галаву і склаўшы рукі перад сабой,– і сказаў, заікаючыся:

– Ну-у-у... Пла-акаць...

Пасля ступіў з памоста на падмецены ток, падышоў да вядра з вадой і сказаў адтуль:

– Па вуглах не плач... Уцалелі самі, то вуглы нажывём. Пад адкрытым небам не астанёмся...

Нагнуўшыся над вядром, пашукаў рукамі конаўку; Кланя, ускочыўшы з памоста, падбегла да калодкі, перахапіла ў яго конаўку, спяшаючыся, апаласкала спачатку, тады хуценька зачэрпнула поўную вады і падала яму. Рукі ў яе дрыжалі...

– А я адразу за слёзы...– ціха сказала яна.– А ты ж і піць хочаш з дарогі, і есці... І нямыты... Калі ж само плачацца...– сказала яна зноў пра сябе.– Як падмяніў хто: цякуць слёзы і цякуць.– Пасля зноў да яго: – Вада недзе ўжо

ў вядры саграласся... Пойдзем да студні, на двор. Свежай засілю... І памыешся...

— У роце горка. Хоць бы змачыць...— сказаў ён, аддаючы ёй конаўку ў рукі.— І не плач ты... Зноў скажу: вуглы — дзела нажыўное... Хлеў, во, ёсць, астаўся, і дзякавай Богу... Будзем жыць — усё будзе...

Яна схапіла вядро з вадой з калодкі — у адну руку, у другую конаўку, памкнулася спопаразку бегчы на двор да студні, але, калі ён сказаў: будзем жыць — усё будзе, адразу як аб што спатыкнулася. Злавіла ў яго голасе, відаць, тое, чаго баялася з самага пачатку: прыйшоў і — зноў пойдзе... Сказала ціха — голас змяніўся і задрыжаў:

— Зноў, мусіць, пойдзеш... Бо з афтаматам прыйшоў...— Адскочыла да дзвярэй і стала, сагнуўшы рукі ў локцях,— падняла і вядро, і конаўку, як усё роўна заступала яму дарогу, каб ён не ўзяў і не пайшоў адразу з хлява. Выжыў, вярнуўся, гэтулькі чакалі, а ён возьме і пойдзе. Забегся, паглядзеў на дзяцей, нап'ецца вады, памыецца, а можа, і на гэта часу няма, і зноў пойдзе. У божы свет, як у капейку... І зноў чакай яго дзень-ноч...

Яна глядзела на яго з парога, і вочы ў яе блішчалі ад слёз.

— На двое сутак пусцілі... І сённяшняя ноч... А дагэтуль нашым памагалі пад Плешчаніцамі. Вайна не кончылася...— Ён вярнуўся на памост, падняў аўтамат — у хляве сярод паху леташняга сена патыхнула жалезам, машынным маслам і згарэлым порахам — і павесіў яго за рэмень на ўбіты зуб ад бараны ў шуло на тыне, дзе вешаў усягды граблі і касу. Зуб быў убіты высака, і ён, дастаючы, аж падскочыў на памосце.

— Хай бы ляжаў... Дзеці ж спяць...— яна сказала з парога вясёлым голасам — не пазнаць, ён аж крутнуўся да яе.

— Праз двое сутак усе, хто яшчэ астаўся ў лагеры, пойдуць у раён, у Плешчаніцы. А там — паглядзяць. Каго адразу на фронт, каго ў Мінск на парад... Парад будзе ў Мінску, аб'явілі ўжо...

— А цябе? — перабіла яна, зноў натапырыўшыся ля дзвярэй.

Ён як усё роўна не пачуў:

– Адным словам, каго куды... Скажы дзякуй і за гэта. Не ўсіх дамоў пусцілі. Многія ўжо ля Маладэчна. З нашымі пайшлі. Адразу... Двое сутак далі, бо заслужыў. Гэтак і сказалі...

– Ты нешта хаваеш... Не гаворыш мне...

– Ну што табе сказаць... Мяне – у палявы ваенкамат... На камісію... Усіх, хто ранены ці белы білет ёсць, пасылаюць...

– У ваенкамат? На камісію?..– Яна спалохалася, хацела паставіць на зямлю вядро.

– У мяне кантузія. Камісія рошыць: на фронт, ці дамоў, ці так куды...

– Кантузія? – Яна, пачуўшы, адразу паставіла вядро на зямлю, пасля зноў падняла.– Якая кантузія? Што ты маўчыш?..

– Цяпер ужо не страшна... Скарэй за ўсё на фронт пашлюць. Галава ўжо не вядзе, прайшло. Толькі ў вачах, бывае, горача робіцца, і баляць яны тады недзе глыбака пад лобам... Спіна яшчэ ные... Тупа. І не праходзіць. Гэта цярпець можна. Забываешся... Камісія на такое не паглядзіць...

– А што было? Чаму ты не расказваеш? Пойдзем да студні, цямнець скора пачне...

– Толькі ты не плач. Мінай засыпала ў акопе. Пад Пагуркам. Паляжаў і адышоў... А што яшчэ трэба... Адышо-оў...

Яна тапталася з вядром і з конаўкай у парозе, то да яго падыдзе, то назад вернецца:

– Гэта ж падумаць... Засыпала... Ніхто б і не знаў...

– Многа каго засыпала...– сказаў ён, уздыхнуўшы.– Дай вядро, і пойдзем да студні. А то дзяржыш у руках.

– Што ты... Табе, можа, цяжкога і падымаць няможна...

– Эх, баба, баба... Ты ўжо і за мяне бярэшся адразу вёдры насіць... Самой табе яшчэ прыйдзецца доўга іх падымаць. Думаеш, мяне пусцяць? Ты чуеш, што за Найдорфам робіцца? Таўкуць, як у ступе...

Яны выйшлі з хлява на двор – яна наперадзе з вядром і конаўкай у руках, спяшаючыся, ён ззаду, ступаючы паволі, спаважна. Ішоў і чуў, як у яго ўляглося раптам усё, што не

давала спакою гэтыя дні, глыбака на дне душы, што ён цвярдзей стаіць на нагах, як усё роўна падняўся раптам знямоглы з зямлі і апёрся плячом аб сцяну.

Ён абмінуў Кланю, узяў на хаду ў яе з рук вядро, размахнуўшыся, выліў ваду пад паркан у канаторжнік і лебяду, павесіў яго на крук; зашчапіўшы, упёрся каленямі ў зруб і піхнуў адной рукой з-за пляча вочап. Заклекатаў, што бацян на гняздзе, сухі асвер, забразгала ў цёмнай студні аб зруб парожняе вядро і плюхнулася дном у ваду. Вядро з вадой ён цягнуў у дзве рукі і думаў, што трэба прывязаць на канец асвера калодачку, што Клані цяжка цягаць вёдры. Са студні пахла халоднай, свежай сырасцю, як усягды ў гарачае лета; запах, абліты вадой, прымяты канаторжнік — палыном; з гародчыка ад вуліцы пацягнула кмінам і агурочнікам, і Жаваранка аж паравёў дых... Стаяў, узяўшыся абедзвюма рукамі за халоднае ад вады вядро, чуў, як яна плёхае на рукі і пырскае на грудзі — поўнае зачэрпнуў, і яму здалося на кароткі міг, што не было ні вайны, ні немцаў, ні блакады... Што яго паслала Кланя, прыйшоўшы зморанач з поля вечарам, па ваду — сама пачала шлопаць ля печы: бульбы зварыць на вячэру. Ён прынясе вядро ў хату і павесіць яго высака на дрот ля печы. Будзе піць з вялікай чорнай конаўкі — сасмяг за дзень, а Кланя стане чакаць, выставіўшы рукі: трэба конаўка — даліць вады ў гаршчок з бульбай...

Ззаду за плячыма захліпала Кланя, ён спопаразку адвярнуўся ад вядра і ўбачыў, што Кланя стаіць на вытаптанай латочыне ля шырокага, як пліта, абгарэлага — чорнага зверху — каменя і выціраецца рагамі хусткі.

Камень ляжаў у іх ля хаты — ля ганка...

Жаваранка паставіў, зняўшы з крука, вядро на зруб, на ачэсанае зверху вянцо, і ціха падышоў да Клані.

Кланя стаяла ля каменя, склаўшы рукі на жываце,— у правай руцэ ў яе была вялікая чорная конаўка, зачэпленая за палец... Ён успомніў невядома чаму — як стукнула ў галаву,— што Кланя кожны раз зімой у маразы — у маразы якраз цялілася карова — прыносіла раніцай у чорнай конаўцы з хлява мало-

дзіва: спачатку на дне, пасля па паўконаўкі, а тады ўжо брала і конаўку з сабой у хлеў, і вядро. Малодзіва яны пяклі спачатку на скавародцы, пасля на вялікай патэльні, са скваркамі; пазней, пасля ацёлу, варылі малодзіва ў гаршку...

Зноў на яго хлынула гарачыня...

Ён падышоў да Клані, стаў на камень і паклаў ёй руку на плячо. Кланя не зварухнулася, стаяла як укопаная і глядзела на пажарышча, утаропіўшыся ў кут хаты, дзе некалі стаяў стол. Пачынала паволі, па-летняму, шарэць на дварэ, і добра было відаць пажарышча: белы край печы, пафарбаваны сёлета вясной глінкай, і жоўтая латочына на палавіну хаты ад вуліцы, дзе зверху асыпаўся пясок...

Колькі разоў яны, калі сышліся, ступалі ля ганка па гэтым ачэсаным зверху камені, ідучы ў хату і з хаты: босымі ўлетку нагамі, абдзёртымі аб іржышча і пазбіванымі аб каменне; абутымі ў лапці, калі трэба было касіць балота і выносіць вязкамі сена да стажар'я; хадзілі — ён у чаравіках, а яна ў чорных лодачках — у святы на бяседы; шоргалі цяжкімі ботамі, прыходзячы з вуліцы і ачышчаючы наліплую гразь позна ўвосень... Ад ног на камені засталіся шырокія раўкі...

Доўга стаялі ўпобачкі, нібы сабраліся зайсці ў хату і не рашаліся ступіць...

Угары над галавой шастала суха абгарэлае лісце на тофелі, як некалі цыбуля на шастку ў хаце пад бэлькай — яшчэ не аціх вецер. За плотам ля студні сівеў туман густымі паласамі, адна над адной — такога даўно не было. За ракой у альшэўніку азваліся дразды, дробненька, спалохана: варажылі на холад. Стаяла густая цішыня, нібыта навалілася раптам і на Пагурак за пасекай, і на выганчык, і на вёску, і было чуваць, як на вуліцы ў тым канцы нехта плакаў, прымаўляючы,— аж шорах ішоў па спіне.

З-за тофеля была відаць за паваротам вуліца, доўгая, шэрая ад хат і пустая — каб чалавек; над ёй, у самым канцы, нізка над лесам віселі самалёты «дугласы», два — ішлі наўскасяк вёскі на выганчык. У цішыні пачуўся іх роўны, спакойны гуд

і заглушыў плач; недзе раптам заляскаталі па каменні калёсы, далёка, на дарозе ля Жараў, і Жаваранка пачуў, што яго страсанула... Як усё роўна падкінула на возе на гарохаўі...

II

. . . .

Круглы і тоўсценькі, адпашчаны на траве за лета, аж блішчаў, з густой доўгай чорнай грывай Буланчык, якога яму, Жаваранку, далі, калі дзялілі пры немцах калгас, біў у хамут, ірвучы гужы – цягнуў воз на гару па глыбокім пяску. Сюды, у лагчыну, у Бярэзавец, да мастка, складзенага з ачэсаных збольшага зверху яловых круглякоў і збітых па баках свежымі сасновымі латамі, нассоўвалі з бору коламі жоўтага пяску па калені, і цяпер з возам на гару было не ўз'ехаць. Але Жаваранка як сядзеў на возе высака на гарохаўі – чуў пад сабой цвёрды выслізганы парубень, з-пад якога пырскаў уціснуты гарох са струкоў, перасох на полі ў валах,– так і сядзеў: Буланчык, як жук,– успаўзе на любую гару. Падняў толькі з гарохаўя лейцы і, напяўшы, сцебануў Буланчыка па спіне, па шырокім падсядзёлку – аж пыл падняўся ўгару. Буланчык страпянуўся – баяўся лейцаў, расцягнуўся на чатырох нагах: прыпаў да зямлі, пасля скочыў з месца раз, другі і быў ужо на гары. Жаваранка пачуў толькі, як заляскаталі падыспадам па карэнні калёсы, як заківаўся з боку на бок воз, і ён, напяўшы адной рукой лейцы, каб звярнуць Буланчыка ў калёсны тор, ухапіўся другой за аўтамат, які ляжаў упобачкі на возе глыбака ў гарохаўі і бразгаў дыскам па сухім яловым парубні...

Уз'ехаўшы за Бярэзаўцам на гару, Жаваранка адпусціў лейцы і звесіў, сеўшы бокам, з воза ногі – гарохаўе паднялося ўгару, схаваўшы на парубні з вачэй аўтамат. Ён, дастаўшы, пакратаў рукой за прыклад: аўтамат ляжаў ля самага парубня.

Конь ішоў, напяўшы гужы і стрыгучы па баках вушамі, як чуў каго чужога; калёсы ціха падскоквалі на карэнні, і Жаваранка бачыў, што ў яго на каленях дрыжаць, звесіўшыся,

струкі гароху, буйныя, доўгія, бураватыя, пазагінаныя, нібы рожкі ў казляняці. Ён узяў у пальцы сухі струк і вышчалукнуў. Гароху была поўна жменя, буйнога, па журавіне, і чырвонага. Ён падумаў, што чырвоны гарох завялі ў Венеры, мусіць, перад самай вайной, раней яго ў калгасе не было, што чырвоны гарох парос сёлета ўровень чалавека ў кожнага на шнуры ля Рабога Калодзежа, хто сеяў. У вёсцы ніхто не ведае, што з ім рабіць: пазвозіўшы з поля, чырвонага гароху панамалочвалі ўжо і ліпаўкі, і кадушкі, панасыпалі куфры і мяхі. Не ведаў і Жаваранка, дзе яго адразу дзець. Кланя загадала лішні, прывёзшы ад Рабога Калодзежа з поля, скідаць проста ў стог дома ля хлява. Прыйдзе восень — абмалоціцца, будзе відаць, што куды — знойдзецца месца. Жаваранка думаў, што ўжо трэці год запар, як пачалася вайна, гарох на полі валам коціць; што ўсе гэтыя гады расце добра не толькі гарох: пашалела жыта — ніколі так не расло: не дастанеш коласа рукамі... Гаварылі — гэта на вялікі голад так усё расце ў полі... Пасля ён падумаў: вязе сягоння ад Рабога Калодзежа трэці ўжо воз, трэба паганяць каня — сонца з паўдня, не агледзішся, як зойдзе, а яшчэ да вечара трэба з'ездзіць да Рабога Калодзежа разы чатыры, і то ці забярэш... З атрада яго пусцілі на гадзін дзень — з лагера адпускалі рэдка... А тут яшчэ ля Гарбатага Моста разбіта дарога, калдобы па калені, з возам не праехаць — трэба даваць круга на Бярэзавец ад Рабога Калодзежа...

Каля зашыйка, які вузкім і доўгім рукавом сярод бярэзніку цягнуўся з балота аж да дарогі, конь раптам таркануўся, адсеў назад, пасля даў у хамут, але яго з двух бакоў ухапілі за аброць мужчынскіяваласатыя рукі... Жаваранка ўбачыў адразу, як у каня ля галавы заблішчалі каскі, нямецкія,— з аднаго і з другога боку. Крутнуўшыся спопаразку на возе, каб схапіць аўтамат, ён перавярнуўся на жывот і, не дастаўшы рукой парубня, ссунуўся з воза на зямлю. Пачуў, як пырснуў у твар абмалочаны са стручкоў сухі гарох; як закасалася высака на грудзі выцягнутая з-пад дзягі кашуля і зачапіліся за шыю лейцы — сцягнуліся разам з воза і ціснулі цяпер, як пятля. Ён ухапіўся адразу абедзвюма рукамі за кашулю, хаваючы

з чужых вачэй халоднае голае цела; убачыў, як да яго падскочылі ад каня дзве бліскучыя нямецкія каскі і наставілі ў грудзі аўтаматы; пасля абмацалі валасатымі, бурымі ад загару рукамі рубашку, штаны — кішэні, злазілі з пальцамі ў халявы ботаў — на адной назе і на другой...

— Форвэрт! — аўтаматы, адразу два, паказалі на дарогу, да каня.

— Ідзі наперад...— Жаваранка пачуў раптам мяккі мужчынскі вясковы, нібы знаёмы, голас і ўбачыў перад сабой чалавека ў чорным добрым касцюме — той як з-пад ног вырас.— Паганяй...

Жаваранка, не адыходзячыся, зняў з шыі напятыя лейцы і, косячы вачыма на воз, дзе ля парубня ў гарохаўі ляжаў аўтамат, тузануў каня...

Каскі паказалі яму, каб ён падышоў і ўзяў каня за аброць...

Ідучы — ён наперадзе, ззаду дзве нямецкія каскі і за імі вясковы чалавек у добрым чорным касцюме, відаць, аднекуль з-за Віліі, бо гаварыў з немцамі па-польску,— Жаваранка ўбачыў, што ўвесь зашыек блішчыць ад касак, што каскі акружылі з усіх бакоў воз, дастаюць валасатымі рукамі высака зверху з воза струкі гароху і адразу, не шчалуканыя, кідаюць у рот; убачыў яшчэ, што каскі зайшлі ўжо ля дарогі далёка наперад, паселі на пні і цяпер падымаюцца з іх, нібы лезуць з зямлі...

«Белыя плямы на касках... Эсэсаўцы...— падумаў Жаваранка, скруціўшы ў руках лейцы і беручы каня за аброць.— І ідуць у вёску. А адтуль — невядома куды... І невядома яшчэ, колькі іх...» Падумаў пасля, што сядзеў на возе, павярнуўшыся спінай да зашыйка, не згледзеў і прысунуўся ў лапы...

Крануў каня за аброць, асцярожна, баючыся; заківаўся з боку на бок воз, і адразу закалола ў пяты халоднымі вострымі іголкамі — не ступіць.

Ні ног, ні рук ён не чуў. У вушах толькі ляскаталі колы па карэнні, тахкаў восямі на калдобах, ківаючыся з боку на бок, воз, і Жаваранка чакаў, калі ж упадзе на зямлю аўтамат... Павярнуўшы галаву, ён убачыў, што немцы ідуць усё яшчэ ля воза, з двух бакоў, сапуць, як коні ў гарачыню, ззаду аж ля

самых аглабень; падумаў, што аўтамат, падаючы з воза, лучыць некаму па галаве — па касцы,— і чакаў, калі бразне жалеза...

Але было ціха. З'ехалі ўжо з гары, падбіраліся да пасекі, да даваенных леспрамгасаўскіх шліхтаў. Леспрамгас перад вайной навазіў сюды, як і да Гарбатага Моста, лесу, услаўшы шліхтамі ўсю пасеку — і доўгім бярвеннем, і метрамі; каторы ўжо год бралі адсюль і дровы, і дрэва на хаты, а знаку не было. Шліхты метраў стаялі ля самай дарогі; зверху з іх былі паскіданы плашкі на самы тор, і Жаваранка чуў, як падскоквае на плашках воз.

Зноў закалола ў пяты... Жаваранка павёў каня цішэй. Шапацелі па пяску колы, чаплялася, рэжучыся, задняе аб загваздку, звінела пад атосамі бярозавае галлё, і хроп ля вуха конь — махаў і махаў галавой, форскаў, і ў вочы ляцелі пырскі, як ад дажджу. Заблыталіся ў руках лейцы, ён хацеў іх зачапіць за гуж, таркануўся і пачуў, як яму сунулі ззаду пад лапатку аўтаматам востра, аж заныла. Азірнуўшыся, ён убачыў, што ад касак блішчыць уся дарога. Кратаецца, далёка яшчэ ззаду, выгінаючыся, нібыта па ёй паўзе гадзюка, блішчыць і бразгае. Грукаюць і грукаюць ногі, чапляючыся за пні, за карэнне, за параскіданыя метры... Немцаў пабольшала; да першых далучыліся яшчэ на пасецы — уставалі з пнёў ля дарогі.

«Тут бы іх налажыў, як дроў, каб сekануў удоўж шліхтаў...» — падумаў Жаваранка. Пасля падумаў, што позна: трэба было адразу схапіць з воза аўтамат... Трэба было ў жыліне... А пасля — цалуй яго пад хвост... Лес... А цяпер...

Рабілася то горача, то холадна. Высахла ў роце. Захрумсцеў на зубах пясок, набіўся з-пад капытоў у каня. Уздрыгваў воз, і Жаваранка ўздрыгваў сам, раз за разам.

Выехалі з лесу да ям, паказалася вёска, стрэхамі, і ферма — адразу ўся, як на далані. Ён падумаў на міг, як усё роўна ўбачыўшы першы раз, што на кароўніках высокія-высокія стрэхі і ля студні высака ўгару задзёрся асвер; што невядома яшчэ, куды завернуць яго немцы: у вёску ці на ферму...

Конь па пяску ля ям цяжка ішоў на гару і памінутна хроп; шастала і шастала ззаду на возе гарохаўе. Жаваранка

толькі цяпер згледзеў, як немцы, абступіўшы воз, скублі ўжо гарохаўе жменямі. Цягнулі з бакоў — з аднаго і з другога, падскокваючы, даставалі зверху; дастаўшы, круцілі ў вехці і перакідалі цераз галовы некуды назад, на бліскучыя каскі і на выцягнутыя над галовамі рукі, рагочучы на ўсё горла, нібы жарабяты ржалі на выганчыку...

Азірнуўшыся яшчэ раз, Жаваранка ўбачыў, што воз зрабіўся вузкі, як худая свіння, і відаць ззаду голы парубень — задзёрся ўгару сухім жоўтым канцом: дрыжыць дробненька і падскоквае разам з калясьмі...

Ён падумаў раптам, што не давязе воза дамоў на двор, і павёў Буланчыка шыбчэй: сцёбаў пальцамі навотліж па пысе. Буланчык хроп, лез вон з каляі, ірвануў навыцяжку, каб бегчы трушком. Заляскалі калёсы па густым каменні, але крыкнулі недзе ззаду каманду — каскі сталі, замёршы, на дарозе і пачалі строіцца, адстаўшы ад воза. Адстаў ад воза, згубіўшыся з вачэй, і вясковы чалавек у добрым чорным касцюме — змяшаўся з немцамі. Не адсталі толькі дзве каскі — краталіся ўпобачкі з аднаго і з другога боку ў каня, і Жаваранка думаў, што ён ідзе, як сціснуты ў кляшчах.

Уязджалі ў вуліцу; усюды было ціха, нідзе нікога: людзі пахаваліся, убачыўшы немцаў, ці рванулі ў той канец вёскі, як рабілі ўсягды, а там — на балота... Зляцелі з гнязда бацяны — трое, маладыя, яшчэ прылятаю з балота ў гняздо — і, кружачы над вёскай, падымаліся ўгару.

Вароты на двор былі расчынены насцеж, аж да частаколу пад тофель, чакала Кланя; Жаваранка, пацінуўшы каня да плота, даў па вуліцы круга і, лучаючы ў толькі яму за гэтулькі гадоў вядомы па памяці след, павёў Буланчыка з разгону на двор. Вёў і ведаў, што не зачэпіцца восямі; не ведаў толькі, што будуць рабіць на двары немцы: каскі блішчалі ўжо ля студні, нагнуўшыся над зрубам. Ведучы каня да хлява, ён падумаў, што сам прывёў дамоў на двор бяду — эсэсаўцаў...

Дзверы ў хлеў, як і вароты, стаялі насцеж — былі адкінуты аж да падстрэшка, і Жаваранка, кінуўшы каню лейцы на спіну, пусціў яго аднаго. Конь ірвануў у хлеў, захропшы і

стрыгучы вушамі. Затрашчала ўгары старая драніца: страху зачапіла парубнём. Пырснула ў шчаку сухім гарохам, апякло, што прыскам. Жаваранка ўздыхнуў, як усё роўна патушыўшы пажар.

За хлявом, вуліцай, строем з лесу ішлі бліскучыя каскі. Расцягнуліся ад хлява аж да ям за дзядзінцам.

Бразнулі ў сенцах, адваліўшыся да сцяны, дзверы. Закрычаў нема на ўсю хату Валодзя. Жаваранку тады як хто ўкалоў: на ложку ля печы ён пакінуў дыскі ад аўтамата, зняўшы з дзягі...

Ён крутнуўся ад хлява, каб пабегчы ў хату, але ад студні адышлася каска і паказала — Жаваранка здагадаўся,— каб ён ішоў у хлеў, згружаў воз і выцягваў на двор калёсы.

З сеначак выйшла Кланя з вядром у адной руцэ і з вялікай чорнай конаўкай у другой і пайшла да студні. За ёй адразу выйшла на двор да студні каска і паказала на вядро і на вочап — на крук. Бліскучыя каскі, пачуўшы з вуліцы, як заскрыпеў асвер, валам павалілі на двор. Бразгалі аўтаматамі і кацялкамі, станавіліся адна за адной, абступаючы кругам студню, налівалі ваду з вядра ў кацялкі і сёрбалі яе нагібам, усё роўна як гарачы вар; задзіраючы галовы, выціраліся рукамі і варочаліся адна за адной на вуліцу, цяжка ступаючы ботамі па двары і топчучы траву ля гародчыка. На вуліцы садзіліся на лаўку, на зямлю — на падарожнік, было відаць, як яны абляпілі плот у Юлькі цераз вуліцу — паселі, паклаўшы аўтаматы на калені...

Калёсы з хлява яму памаглі выцягнуць дзве каскі, што вялі яго з лесу. На вуліцы ля самых варот яны нагрузілі іх зялёненькімі новенькімі скрыначкамі з лентамі ад ручнога кулямёта — пазносілі ад платоў... Нагрузілі спераду па самыя ляжэйкі; ззаду доўга клалі нешта цяжкое, закручанае ў брызент.

З вёскі эсэсаўцы пайшлі адразу, як зайшліся ўсё адно, каб напіцца вады і забраць у яго, Жаваранкі, каня з калясьмі... Усё тыя дзве бліскучыя каскі паказалі яму, каб зачыніў вароты і нікуды не ішоў з двара. На калёсы яны селі самі, абедзве схапіўшыся за лейцы...

Ён, падбегшы да хлява, запёр адразу дзверы на клямку, прыхінуўся да іх плячыма і глядзеў на дарогу пад Жары, куды пайшлі немцы. З-пад ног у іх падымаўся высака ўгару пыл, як ад скаціны, калі яе гоняць з поля.

. . . .

Калёсы доўга ляскаталі ля Жараў, ядрана ў вячэрняй цішыні; ад іх каціліся па лесе за вёскай, дзе зайшло сонца, глухія водгаласкі. Пасля ўсё аціхла, шапацела толькі на тофелі ад вуліцы сухое лісце.

Жаваранка крануў Кланю за плячо, асцярожна, аднымі пальцамі. Яна хуценька выцерла ражком хусткі вочы: апусціла рукі і глянула на яго. Ад белага попелу на зямлі твар у яе быў белы, як ад месяца; вочы цёмныя, вялікія, са слязамі, глядзелі недзе глыбака, аж у нутро, з такім болем, нібыта яна намучылася за гэтыя дні ад цяжкой хваробы да смерці; з такой бядой і крыўдай, нібыта ён адзін на свеце быў ва ўсім вінаваты...

– Слязьмі не паможаш...– сказаў ён і пачуў, што і ў яго голас усё яшчэ дрыжыць.– Ні я табе, ні ты мне...– Ён аціх і маўчаў, каб стрымаць сябе, бо пачуў, што цяпер расплачацца. Пастаяў ля пажарышча і абмяк. Горка ў роце, палын палыном, падпёрла плечы, нібы калькамі, і рэжуцца павечкі, што ад дыму.

Ён тады сціснуў зубы – пачуў, што ў роце поўна пяску, трашчыць,– і адвярнуўся ад Клані. Убачыў, як ад цемнаты пажарышча зрабілася раптам жоўтае, быццам пясок на траншэі пад Рабым Калодзежам, дзе ён з Алёшам засыпаў дванаццаць чалавек з брыгаднай разведкі. Мігнуліся перад вачыма спаласаваныя людскія галовы і адразу зніклі...

Ён пачуў, што камянее: не заплача, што рукі сціскаюцца ў цвёрдыя кулакі... Падумаў раптам, стоячы тут, на камені перад пажарышчам, што мала сек гэтай погані... Злавіў сябе на тым, што шкадуе, што выпусціў тады, калі вёз гарох, цэлых эсэсаўцаў... Падумаў пасля: будзе шкадаваць усё жыццё – так блізка пад мушку, як тады, яны больш ніколі не падыходзілі. І ён да іх не падыходзіў, нават у тую ноч, калі брыгада пайшла на прарыў...

Пачуў, што ў яго аж засвярбелі рукі...

— Пойдзем,— сказаў ён Клані, павярнуўшыся.— Палі мне вады... Цямнееца...

Кланя не кранулася, як прыстыла да каменя. Тады ён мінуў яе і пайшоў памалу не да студні, а ля былой хаты па прызбе. Пад нагамі захрумсцела бітае шкло з акна ад двара і чорнае вуголле. Дайшоўшы да вугла, ён павярнуў прызбай у гарод, ступаючы ля абгарэлага тофеля ў гародчыку. Убачыў, што Кланя, паправіўшы на плячах хустку, ідзе ўслед за ім па прызбе, высака падымаючы ногі і спатыкаючыся на каменні.

Яны — адно за адным — абышлі «хату» кругам, сталі проці колішніх сенцаў і глядзелі ў гарод пад раку.

У гародзе расла бульба. Пасеяная ў пару, на гнаі, яна шуганула ў рост, каля хаты хоць ты яе абганяй другі раз. На белай, высахлай за дзень зямлі яна раскінула шырокі цёмны ліст, падняла ўгару галоўкі бульбоўніку, што натапырылася... Здавалася, аж было чуваць, як шапоча ліст, лезучы з зямлі. Непабаранаваная ні разу, яна зарасла лебядой — лебяда была ў калена, абганяла бульбоўнік; пырнікам — услаў гарод, зелянеючы, як рунь на полі ўвосень; асотам і малачаем — яны павытыркаліся высокімі, у калена, дудкамі і ўзяліся на цвет...

Пахла бульбоўнікам і пылам, аж горка было ў роце. Ад логу пацягнула вільготнай зямлёй. За ракой на выганчыку ў тумане закрычала ўзагнаная кнігаўка. Ён паклікаў Кланю, і яна, падышоўшы, стала ўпобачкі.

— Відзіш, бульба расце... Ніколі так не расла пад хатай...— сказаў ён і пачуў, як яму зноў лёгка і ціха робіцца на душы.— Заўтра раніцай будзем палоць. І за вуліцай трэба палоць. Там цвярдзей, суха. Рыдлёўкай трэба накапваць... Быў бы конь і акучнік... Дацямна абышоў бы і тут, і за вуліцай... Калі так расце бульба,— сказаў ён, пачакаўшы,— то жыць будзем... Будзем жыць...

Яна маўчала, глядзела толькі на яго вялікімі вачыма, усміхнуўшыся добрымі бліскучымі іскаркамі першы раз за ўвесь вечар, і ён сказаў, каб яна не здагадалася, што рабіць ёй

усё трэба будзе адной, што яго ніхто не адпусціць – ні праз дзень, ні праз тыдзень.

– А да восені сажнуць і звязуць з поля калгасам. Сельсавет ужо ў Горне ёсць... Будуць і калгасы... Цяпер памерці ўжо не дадуць, раз нашы прыйшлі...

Яна паглядзела на яго весялейшымі вачыма:

– Глядзі ты... Нарабіўся ўжо і дома, і ў калгасе... А я зусім па-другому падумала. Убачыла цябе жывога, сама плачу, а адразу думаю, што спачатку дастанем куфар з жытам, пасля назбіраем на пажары паўцагелкаў і зробім ля хлева печку... Такую, каб і гаршкі на дзень можна было засланкай закрыць, каб цёплыя былі... Невялікую, у калена, дым сабе хай ідзе на двор. Гэта ж не ў хаце... Я сама думала такую зрабіць... А калі прыйшоў, то паможаш... І стрэшку над печкай паставім... На слупках... Каб аж над галавой была. Каб пад ёй хадзіць можна было. Я падумала: чатыры слупкі ўкапаць, залатаць і драніцай накрыць. Ад дажджу... Да восені ў хлеве жыць буду. У вуглы ні да каго не пайду...– Яна зноў захліпала і, падняўшы ўгару руку з вялікай чорнай конаўкай, стала выціраць пальцамі вочы... Пасля, мінаючы каменне, пайшла памалу да студні.

Над логам мітусіліся кнігаўкі, залятаючы аж на гарод.

Яна ліла яму вадой з вялікай чорнай конаўкі на рукі, чэрпаючы з вядра, а ён, раздзеўшыся да паясніцы, форскаў, матаючы галавой, як ад мух, і адыходзіўся ўсё далей пад асвер да паркана. З-пад ног пацякла лужына сцежачкай між падарожніку да хаты пад ганак – пад зліаны камень... Пасля Кланя падала яму кавалачак мыла – плоскі чорны змылачак... Ён падняў на яе вочы, здзівіўшыся: адкуль?

Змылак яна знайшла цяпер ужо, вярнуўшыся з блакады: ляжаў, прыляпіўшыся зверху на зрубе на студні, на ачэсаным вянцы, дзе ставілі вядро з вадой. З краечку. Помніць, што мыла адзежу похапкам, калі партызаны займалі ўжо абарону на Віліі, не занясла змылак у хату на суднік у куточак, забылася на зрубе – ён і астаўся. Усё тады валілася з рук.

Мыла, дастаўшы ў Даўгынаве на базары камень – кавалак з кулак, бліскучы, як лёд,– яна зварыла са свіных касцей, яшчэ летась зімой. Косці з каменем разварыліся ў гаршку

на зацірку. Яна разліла іх аж у тры старыя вялікія міскі, як квашаніну, затыкаючы нос: косці смярдзелі немаведама чым, не было як дыхаць; паставіла стыць у сенцах на шафарні, і назаўтра раніцай, перакуліўшы міскі на стол, кроіла мяккае яшчэ зусім мыла ніткай на кавалкі, адварочваючыся... Мыла высушыла на печы, паклаўшы на комін на лучыну, і берагла больш года: брала толькі мыць дзіцячую адзежу і абрусы... Ды яшчэ калі ён, Жаваранка, заношваў каўнер у рубашцы. У лазню давала з сабой разы са два, але там яно адразу ішло — з рук у рукі мужчынам,— дамоў ніколі не прыносілі...

Яна забрала ў яго з рук змылак і паклала назад на зруб — на верхняе счэсанае вянцо з краёчку.

Ліла пасля яму ваду конаўкай на шыю, на плечы, на спіну — змывала мыла... Ён толькі пераймаў конаўку рукамі, каб яна не датыкалася да скуры: была халодная, халадней вады, і чуў, як свяжэе ўвесь адразу, нібыта нараджаецца нанава на свет; як гараць ад халоднай вады агнём вушы, што ў лазні на палку... Ён пачаў стагнаць, захліпаючыся ад холаду, на ўвесь двор і падскокваць на нагах, як трус... Яна сказала, што трэба было ісці на раку, хоць там вада па костачкі, але недзе знайшоў бы месца, памыўся б увесь. Ён адказаў, што вады ў рацэ цяпер, як у лужыне, замуціш толькі ўсю раку і не апалошчашся: не пойдзе ж ён з дому мыцца аж пад Пагурак, што ён і дома выкупаецца ўвесь, хай толькі яна дастане яшчэ вядро і аднясе ад студні пад хлеўчык на траву — далей ад людскіх вачэй. А то хто яшчэ згледзіць яго голага на двары з вёскі.

Яна прынясла яму пад хлеўчык на траву ўжо другое поўнае вядро, а ён, адвярнуўшыся ад яе, змываў з сябе — змываючы апошні змылачак — гразь, якая наліпла на яго за ўсю блакаду: пыл з акопаў у Двары, пясок з пасекі з-пад Пагурка, сіпак з-пад Рабога Калодзежа, твань, торф і ціну з балота ля Партызанскіх лагераў, дзе сядзелі па горла ў рудзе, прабіваючыся з Алёшам за Дзвінасу да сваіх ад Гарбатага Моста...

Змяніцца не было ў што, і ён стаяў на аблітым вадой зялёным, як пасля дажджу, падарожніку, пераменьваючыся з нагі на нагу. Кланя сказала, што збегае да каго ў вёску — як гэта

лезці ў старое,— можа, у Галіны Аляксандравай што асталося ад Грышы, той яшчэ не вярнуўся, не чуваць... Ён аж злякнуўся і адразу адказаў ёй цераз плячо, што нічога не трэба, не вялікі пан, каб лезці ў новае, і, дастаўшы з хлеўчыка са страхі споднія штаны, выцер аб падарожнік ногі і стаў скоранька адзявацца.

— Рушнік жа ў нас ёсць...— сказала ад студні Кланя, але ён махнуў рукой.

Яна апаласкала вядро; дастаўшы вады, занясла ў хлеў, адліла ў гаршчок; паставіла пасля вядро на калодачку, прыляпіла ля яго чорную конаўку, як усягды ў хаце, стала ў дзвярах і зноў захліпала, выціраючыся хусткай:

— І накарміць няма чым... Перапечкі толькі кавалачак у хаце... Ляжыць, закручаны ў рушнік. Галіна Аляксандрава прынясла. Дзецям на заўтра пакідала... Я збегаю...

Ён падышоў да яе, пагладзіў мокрай яшчэ рукой па валасах — валасы, заплеценыя ў касу, былі прылізаны зверху, і па іх слізганула рука — і спытаўся: як жа яна тады жыве з дзецьмі, дзеці ж галодныя? Яна адказала, што ўсё носіць ад Галіны Аляксандравай — у Юлькі нічога няма, у яе адкапалі яму. Учора прынясла кошык бульбы і праснак... У Галіны асталася ў яме мука... Яна і цяпер збегае да Галіны... Тая нешта знойдзе. Гэта ж на́ табе, як з таго свету прыйшоў, а дома ні расінкі макавай...

Ён нічога не сказаў, зайшоў у хлеў — цямнелася, і дзяцей ужо не было відаць у кутку на сене, чарнеў толькі на сцяне аўтамат,— знайшоў на калодачцы конаўку, зачэрпнуў поўную вады і выпіў, не адгінаючыся, як усё роўна пасля лазні. Халодная вада са студні, здалося, разлілася адразу па ўсіх жылах, і ён пачуў, як увачавідкі абмяк, што ад рускагоркай. Паставіўшы конаўку да вядра, сказаў моцна, на ўвесь хлеў, не баючыся разбудзіць дзяцей:

— Вот і павячэраў... І нічога не трэба... І не плач ты... Во не ведаў, што вочы ў цябе на мокрым месцы выраслі... І нікуды не хадзі... І не думай...

Яна не пайшла. Стаяла ў дзвярах, глядзела цяпер толькі на яго аднаго, і чым больш ён гаварыў — больш плакала; апус-

ціла рукі, нават камароў не ганяла ад сябе. Ён здагадаўся, што яна плача па ім, думае пра тое, што ён будзе дома толькі двое сутак, і плача... Наперад пра ўсё думае, як усягды...

Ён крануў яе за плечы — яна залілася слязьмі.

Тады ён зноў выйшаў з хлява. Яна адразу пайшла за ім — не адыходзілася. Сталі на падарожніку сярод двара і маўчалі. Яна хацела нешта сказаць і не магла: не давалі слёзы.

Пасля яна супакоілася, падняла рукі і пачала завязваць на галаву хустку — ад камароў. Калі яна ўздыхнула, цяжка, аж уздрыгнула ўся, ён падумаў, што і ў яго лягло ўжо ўсё на дно душы, што трэба думаць пра заўтрашняе.

Яна аперлася аб яго рукой, як аб вушак у дзвярах; рука ў яе была цяжкая і цвёрдая.

— Валасы ў цябе выцвілі... Салома... І вочы светлыя зрабіліся. Зусім на Галіну Аляксандраву стаў падобны... Нос выцягнуўся, доўгі стаў...— Яна гаварыла, не гледзячы на яго.

З-за ракі, з выганчыка, дзе крычалі ўзагнаныя кнігаўкі, над самым дваром, над асверам, праляцеў бацян, шапочучы, аж свішчучы, крыллямі. Добра была відаць яго выцягнутая ўперад, вострая, чырвоная, што жар, дзюба.

На сасне — на дзядзінцы, ля фермы — высака ў цёмным густым небе пабялела зверху гняздо. Чуваць было, як там дробненька і ціха заклекаталі.

У канцы вёскі, дзе гарэла дробная, як ад пажару, зара, без аддухі грымела, аж уздрыгвала пад нагамі на двары зямля.

Недзе там далёка нылі самалёты.

Ён ляжаў ля сцяны ад вуліцы — ля сына...

Зняў боты, паставіў іх на памосце ля шула, пад аўтаматам, на зуб ад бараны ўскінуў пінжак, схаваўшы прыклад, і лёг на сена, выцягнуўшыся і заклаўшы рукі пад галаву.

Старое леташняе сена пахла пылам і мышамі, як зімой у маразы, калі ён скуб яго са сцірты, хукаючы ў рукі, і трос карове з саломай — рабіў стрышанку. Карова, аб'інеўшы за ноч, тапталася за тынам, павярнуўшыся галавой у вароты — з варот на праціўню ішла пара з храп,— і стукала рагамі...

Пасля яму здалося, што ён прыйшоў, як усягды, з сынам начаваць у сена... Сена па самую бэльку: накасілі за лета.

Злягаючыся, яно трашчыць падыспадам пад імі — гэта апа-дае балотная смычка: стаяла ворахам аж пад страху; шапо-ча ля сцяны ад двара мурог з логу і з выганчыка з-за ракі, рэдзенька і ціха; лускае, як у печы ў агні, іржышча, укоша-нае на ячнішчы, прывезенае ў хлеў і ўскінутае на сцірту ад двара.

Можа, таму, што была якраз сенакосная пара ў вёсцы, а можа, дзе на вуліцы пад хлявом высахла стоптаная трава, ён выразна ўлавіў пах свежага сена, нібыта толькі што прывезлі з логу воз у хлеў і абярнулі на памост. Запахла сіўцом з-пад Пагурка, сухім, аж, здаецца, ён крышыцца на соль; рабінкай з лугу з-пад Віліі — свежай, прывялай толькі, яе яшчэ трэба будзе выносіць на двор да студні сушыць; дзяцельніцай з вы-ганчыка ад ракі, белай як снег; сухім дурнап'янам, лебядой, рамонкам, свірэпкай і гугелем — з ільнянішча з-за пунь. Аж пыл, здаецца, лезе ў нос.

Жаваранка нават падняў галаву.

Нылі камары; з другога боку ад дзяцей ляжала Кланя, у адной шэранькай нажутцы: схаваўшы ногі ў сена. Угары над галавой — на матачыне — шапаталі крыллямі ластаўкі, азыва-ючыся спрасоння пісклявымі галасамі,— не маглі ўлегчыся ў гняздзе.

Ён чуў, што Кланя не спіць, ляжала ціхенька, нават кама-роў ад сябе не ганяла. Думала, відаць, пра сваё: наваліліся на яе адразу і гора і радасць — спраўляйся: вынось, баба, усё на сабе, як капу сена на Пагурку з балота; перабірала недзе ў памяці і ўчарашні дзень, і блакаду, адкуль вынесла на руках дзяцей — схапіла ў смерці з падала; лічыла ў памяці шчаслі-выя дні — па пальцах — і беды, адну за другой, пачынаючы ад замужжа і яшчэ раней, і варочалася зноў да аднаго, з-за чаго балела, не сціхаючы, душа,— да дзяцей, да хаты і да яго, Яхрэ-ма. Ніколі яна не глядзела на яго такімі вялікімі ціхімі вачы-ма, нават калі збіралася ўцякаць з вёскі з дзяцьмі за Дзвінасу. Паставіць вочы і глядзіць... І рукі ў яе тады апускаюцца самі... Як усё роўна чуе што...

— Кланя...— клікнуў ён ціха. Яна маўчала, як не пачула, і ён, павярнуўшы да яе галаву, прыслухаўся, чакаючы.

У хляве сцямнелася, блішчала толькі холадна, як лёд, праз страху, праз патрэсканую старую драніцу, неба. У шчытах білі крыллямі ластаўкі, і нылі над галавой камары. Пасля ластаўкі аціхлі, не шапацела пад нізам сена, звінелі толькі камары, густа, не сціхаючы, з пералівамі, захліпаючыся ад высокага піску і сваёй шалёнай мітусні ў душнай летняй цемнаце. Махаючы ўгары рукой, ён чуў, як яны таўкуць мак, сабраўшыся з усяго хлява, над самай галавой... Не было як дыхнуць: лезлі ў горла, што калючы і шорсткі пыл,— задыхнешся. Здавалася, нібыта ў хляве над сенам адны толькі камары пад самую драніцу ў страсе. На дождж варажылі ці згаладаліся ў пустым, без скаціны гэтулькі часу хляве — і напалі, зляцеўшыся з двара, з усяго канца вёскі і з балота з-за выганчыка.

Ён зноў клікнуў Кланю — як скрозь зямлю правалілася, ці што?

Заскрыпелі на двары вароты, задугалі па цвёрдай сцежцы ногі, зазвінела ля студні вядро. Доўга скрыпеў асвер, пасля зноў задугалі ногі і сціхлі — мусіць, Юлька прыходзіла па ваду: студні ў яе не было, яна ўсягды хадзіла да іх — ночы-апоўначы.

Закратаўся на белай падушцы Валодзя — з'ехаў з яе зусім, зарываючыся ў сена,— пачаў церці і лоб, і шчокі. Павярнуўся на бок, тварам да яго, Жаваранкі, падклаў абедзве рукі пад галаву, пад шчаку, падняў уверх падбародачак і захроп — дробненька, дыхаючы глыбака і губляючы храп, пасля зноў адзываючыся густа, з хліпам, як усё роўна наплакаўся перад сном.

Відаць было ў цемнаце, як яго загарэлы ладны лоб і складзеныя адна на адну рукі абляпілі камары — плоймай.

Жаваранку тады зрабілася шкода-шкода сына... Успомнілася, што той гэтак хроп у доўгія зімовыя ночы, калі праз акно з гарода свяціла белая, як малако, поўня якраз яму на ложак, на разгоеную пасцель, а за сцяной у платах ля студні трашчаў мароз; хроп, калі хварэў, прастыўшы, на запаленне,— над сталом у хаце ўсю ноч гарэла прыкручаная лямпа, а на каленях, нагнуўшыся над ім, стаяла ля ложка Кланя, кладучы яму мокрую халодную анучу на лоб...

Ён падняўся і, апёршыся на локаць, павёў даланёй Валодзю па лбе і па шчацэ — даланя стала вільготная: хлапец спацеў пад пасцілкай. Занылі ўзагнаныя камары; абсыпалі руку, як пяском.

Валодзя маўчаў, нават не ўздрыгнуў, і Жаваранка пачаў тады гладзіць яго даланёй па лбе і па шчацэ раз за разам. Валодзя перастаў храпці, адплюшчыў быў вочы, глянуў спрасоння прама на яго, сказаў, прапісклявіўшы ціха: «Ні на-ада...» — заплюшчыў адразу вочы, пастрэпаў пальцамі па лбе, падклаў рукі пад шчаку, адкінуў галаву і засоп. Яго зноў абляпілі камары.

Жаваранка пачуў, як горача зрабілася ў вачах...

Ён ляжаў, апёршыся на локаць, і ўсё гладзіў круглы, як гарбуз, сынаў лоб, ганяючы камароў; сын мычэў ціхенька ў сне, пасля змоўк і зноў захроп, відаць, прывыкшы да далані.

Жаваранка раптам успомніў, як той паявіўся на свет шэсць гадоў назад; якраз такой парой, у касьбу, прыбегла тады па яго, Жаваранку, на балота пад Пагурак Галіна Аляксандрава... Як пасля першыя месяцы, тры-чатыры, не было аддухі ў хаце ні яму, ні Клані: хлопец крычаў і дзень і ноч; засне — і ў крык... І ён, Жаваранка, насіў яго кожную ноч на руках, калышучы; хадзіў з кута ў кут ад печы да стала... Здаецца, і цяпер баляць рукі...

Ён падумаў, што ўсё благое ўжо згарэла да дна, вярнуўся дамоў, дома ўсе жывы, а яго бярэ скруха. Сціскае нешта ў душы, да слёз. Злавіў сябе на тым, што раптам пачынае глядзець і на Кланю, і на дзяцей нейкімі вострымі вачыма, як бы бачыць апошні раз у жыцці. І пачалося гэта цяпер... Ён хацеў адразу патушыць гэту струху — ад Клані перадалося, бабская варажба — але яна не праходзіла, і ён зноў падумаў: праз два дні палявы ваенкамат, а там — адразу ў часць. Пераапрануць у ваенную форму і — пад Маладзечна, дзе ідуць баі. І пакуль вайна не скончыцца, калі будуць цэлы рукі-ногі — дамоў яго не чакай... А вайна — дарога далёкая, не то што ў партызанах — пад бокам у лагерах,— вось душа і чуе.

Загудзелі недзе блізка над ракой самалёты і доўга раўлі, не сціхаючы, відаць, ішлі, як і ўдзень, тройкамі, у кут за вёску,

дзе зайшло сонца,— на Найдорф, у бок Маладзечна. Ад гулу, здавалася, дрыжаў пад сенам памост.

Жаваранка ляжаў і слухаў, пакуль гуд не аціх далёка ў куце за вёскай — як на краі зямлі. Пачакаўшы, там загрукала, глуха, як далёкі гром. Зноў задрыжаў падыспадам памост, і зноў паявілася ў душы трывога.

— Кланя... Не спіш? — ён клікнуў яе яшчэ раз.

Зноў загудзелі самалёты, ішлі далей, над выганчыкам. Ля ног у Валодзі зашуршала сена, паднялася пасцілка, з-пад яе вылезла Антунінка — цёмны твар і чорная сукянёшка,— стала голымі каленямі на разгоенае пад сабой сена, пасмактала мезены палец, цмокаючы моцна, як што п'ючы, пасля бухнула на пасцілку жыватом, зарылася глыбака з голымі нагамі ў сена і засапла зноў, лежачы тварам уніз, хавалася ад камароў. Чуваць было, як яна смокча пад сабой палец...

Ён падумаў, што Антунінка сама хаваецца ад камароў, і пачуў, як у душы разлілася раптам густая цеплыня... Да яе, да дачкі, да Антунінкі... Выкачалася, вырасла ў такую бяду... Вялікая... І ўся падобная на Кланю: і вочы, і нос, і шчокі... І палец, Кланя смяялася, сама ссала, як была малая. Помніць. Доўга ссала, і гэты самы, мезены, як і Антунінка...

Ён пачуў, як забілася сэрца, і, думаючы яшчэ пра дачку, ужо думаў пра Кланю... Думаў, што і дамоў, відаць, прыйшоў не так, як трэба... Нават не ашчапіў Кланю, слова пра яе не сказаў, а яна чакала. І яго чакала, што ён скажа, і як пагля-дзіць... Яна ўсягды ўсяго чакала і ніколі нічога не гаварыла яму. Калі ён маўчаў — маўчала і яна. Калі гаварыў, што б ні рабіла — падымала галаву і слухала. Тады зноў чакала, калі ён што скажа. Яна ўсё жыццё жыла, як што чакала ад яго. Мяккая, працавітая, яна ніколі не пакладала рук, у жыцці ў яе было адно — работа, і калі што хто мог перайначыць у яе жыцці, перакруціць яе дзень ад раніцы да вечара, прынясці радасць ці інакшы клопат — дык гэта ён, Яхрэм. Калі ў іх пайшлі дзеці, яму пачынала парой здавацца, што яна чакае перамен у сваім жыцці цяпер ужо не ад яго, Яхрэма, а ад дзяцей... Яму ад гэтага было не па сабе; а што ён мог зрабіць,

што перайначыць? Яна і сама ведала, што нічога ў жыцці ўжо не пераменіцца,— пераменіцца, значыць, палягчае,— але білася, як рыба аб лёд, чакаючы...

Цяпер яна чакала перамен толькі ад яго, Яхрэма: можа, ён што зменіць... Яна асунулася, пастарэўшы за гэты час, у яе выступіў нос і вытнуліся шчокі, пакруглелі і запалі пад лоб вочы, памінутна бралася рукой за грудзі...

Ён ведаў яшчэ, што яна яго ніколі не пакліча да сябе... Ніколі не прагоніць і ніколі не пакліча...

Ён лёг ля яе ўпобачкі, плячо ў плячо, чуў, як тахкае моцна сэрца ў грудзях. Ляжаў, гледзячы ў страху, дзе блішчала праз дзіркі ў драніцы цьмянае, як лёд, неба, і думаў, што і яму праз гэтульку часу цяжка было рашыцца прыйсці і легчы побач — як што не давала...

Пахла пакратанае леташняе сена; пахлі расплеценыя з касы Кланіны валасы — старой хатняй падушкай, на якой яны спалі ўдваіх на ложку ад двара і якая згарэла ў пажары; пахла дзікай мятай з-пад сцяны і стоптаным і аблітым вадой канаторжнікам з двара, дзе ён, Жаваранка, вечарам мыўся; пахла гарачым пылам з вуліцы...

Сакаталі недзе ў парозе ля тыну конікі, як дома летам за печчу, аж закладала вушы. Ён доўга ляжаў, прыціснуўшыся плячом да яе пляча, і не кратаўся.

— Гэта ты, Яхрэм?..— спыталася яна пасля ціха і паклала яму руку на грудзі.

Нылі над галавой камары, гудзелі недзе далёка за ракой несціхана самалёты... Усё злівалася ў адзін звон парнай і трывожнай летняй начы...

III

Сцямнелася, і Александрына запаліла лямпу...

Алёша сядзеў на рагу стала; тапілася ў печы — гарэлі сухія дровы з дрывотні, з вярсты, заняліся шырака, ажно полымя лізала чорны чалеснік, нібыта маці збіралася сягоння пячы хлеб; пасярод агню стаяў маленькі чорны саганок, у якім перш у нядзелю варылі мачаку, кіпеў, і было відаць, як пад

пенай пабурэла зверху белая абразаная бульба — бралася прыгаркамі.

Алёша тады адвярнуўся ад печы — доўга чакаць бульбы — і, падпёршыся пад падбародак, глядзеў на лямпу, на маленькі, ціхі белы агонь у шкелцы, які гарэў, як усягды да вайны вечарамі, калі Алёша варочаўся са школы. Агонь у шкелцы расплываўся, дрыжаў — карасіны ў магазыне было на дне на палец, як змачыць кнот,— пасля пырхаў, што белыя матылькі на выганчыку ля ракі, калі Алёша быў малы... Матылькі над травой — высокай мятліцай; дзеці з усяго канца вёскі; свінні, якіх трэба было біць, дагнаўшы, дубцом — адварочваць ад шкоды; сліжыкі ў рацэ пад каменнем, якіх, падкасаўшыся па калені, лавілі рукамі, кошыкамі, калолі відэльцамі,— усё ўсплывала за белым агнём, як з далёкай памяці, і адразу тухла. Ён падумаў, што агонь за сталом гарыць толькі ў іх у адных у вёсцы, што і вячэры чакае сягоння, можа, толькі ён адзін,— у дварах пуста: людзі яшчэ ці не паспелі вярнуцца дамоў, выйшаўшы на Дзвінасе з прарыву — ідуць па адным, па двое, варочаючыся ў вёскі,— ці, можа, многія не вернуцца зусім...

Не вярнулася яшчэ і Альдзя...

Ён доўга глядзеў праз лямпу на ложак да сцяны, дзе ляжаў у нагах аўтамат...

Хліпнуў за шкелкай агонь, усё роўна як белы матыль стукнуўся ў акно, у шкло, каб вырвацца з хаты, і Алёша аж страпянуўся: пойдзе на фронт... Атрад праз двое сутак будзе ў Плешчаніцах, адтуль яго, Алёшу, могуць вярнуць дамоў; забяруць аўтамат і вернуць: да арміі яшчэ два гады. Відаць, жыло ў яго ў душы такое — пайсці на фронт — увесь гэты час, калі прыйшлі нашы, бо не ўцёк бы цяпер, не пайшоў бы самавольна, калі не пускалі, з атрада дамоў. Знаў, што з атрада не адпусцяць,— і не прасіўся. Чаго дамоў? Праз два якія дні будзеш коз пасці. А цяпер загад — усім, і старым і малым, быць у Плешчаніцах. На парад адтуль пойдуць у Мінск ці так куды — там усё і ўбачаць. Там і разбярэцца той, каму трэба: каго — туды, каго — сюды. Ваенкамат будзе рашаць. Партызан больш няма. Кончыліся партызаны... Ёсць толькі фронт... Рэгулярныя часці...

І яшчэ Алёша ведаў: калі яго пераадзенуць у ваенкамаце, то дамоў ужо не пусцяць: ні да маці, ні да Альдзі.

А што пераадзенуць, дык ён цяпер верыў. Партызан. Мала што малы ростам. Не выйшаў. Хай памераюць усіх малых, хто ваюе, і адпусцяць дамоў... А гады́? Ён скажа, колькі трэба. Маніць многа не будзе, скажа, што, можа, дзень які не хапае, гэтаму павераць. Дакументы? Якія могуць быць дакументы, калі ўсё ўсюды агнём ішло, гарэла датла. Згарэлі і дакументы. Не вераць? Хай сходзяць у вёску ў баб запытаюцца на вуліцы. У вёсцы кожная баба ведае, каму колькі гадоў, хто калі нарадзіўся, ад баб не схаваеш... Пасмяюцца і — возьмуць. Добраахвотнікаў бяруць і меншых...

Загрымела недзе ў канцы вёскі, на захадзе. Бамбілі. Зазвінелі дробненька шыбы ў вокнах ад вуліцы, заскакаў, дрыжучы, белы агонь за шкелкай; бразнулі дзверы, з двара зайшла маці — Алёша не згледзеў, калі яна адлучылася з хаты,— стала ў парозе, натапырыўшыся: слухала грук; у апушчанай руцэ ў яе быў вялікі чорны нож, другую яна прыхінула да грудзей, сціскаючы нешта ў пальцах.

— І не сціхае... А, сын... Што ж гэта будзе...

Высокая, худая, сагнутая пасярэдзіне — балела ёй часта ў крыжы; у маршчынах, з раскручанай з куклы тонкай касой, яна глядзела вострымі цёмнымі вачыма то на яго, за стол, то ў акно, дзе грымела.

— Назад не вернуцца...— сказаў ён.

— А хто яго ведае, сын. Недалёка. І нашых мала туды пайшло.

— Не праз адну ж нашу вёску ішлі...

Маці як не пачула:

— Я дык, пераджыўшы гэта ўсё, баюся. Астанешся днём адна на вуліцы... Усяго чакаеш... Самалёты равуць несціхана. Паўзуць і паўзуць над самай вёскай, і вялікія, і малыя...

— Нашы самалёты...

Яна паглядзела на яго:

— Вецер яшчэ сухі свішча ўсе дні... Гоніць пыл вуліцай у той канец, не дыхнуць. Пясок на зубах траршчыць. Такіх суха-

веяў я не помню... Не к дабру гэта, сын. Гручыць зусім блізка. Гавораць, Маладэчна ніяк не возьмуць...

— Маладэчна ўжо недзе ўзялі... Далей баі ідуць.

Маці памаўчала.

— Ты, сын, нікуды больш не хадзі... Гавораць яшчэ...— яна зашаптала, адыходзячы ад парога,— немцаў поўна ўсюды. Валам яшчэ валяць услед за нашымі, у той бок,— паказала яна нажом на акно, дзе грукала.— За Дваром відзілі... У жыце... Гавораць, з акружэння ідуць... Што гэта за акружэнне, калі пускаюць...

— Ну-у, матка... Збаялася. Цяпер баяцца няма чаго...

Яна адышлася тады ад дзвярэй, перамянілася раптам уся, пачуўшы, відаць, нешта ў яго голасе:

— Не пушчу... Нікуды... Знайшоўся мне... Ваяка. Штаны сцягну ды дзягай... Забыўся ўжо, як лупіла. Адскочыў ад зямлі. Досіць... Перагарэла маё нутро і так, калі ты ў парцізаны збег... А цяпер не пушчу...

Яна падскочыла да стала, паклала з краёчку — ён згледзеў адразу — кавалачак сала, доўгенькі, як на пядзю, цененькі скрылёчак; адбеглася да печы, схапіла ў качарэжніку вілкі і спопаразку стала падкідаць да гаршка галавешкі. У чалеснік паляцелі іскры, загарэлася сажа — маленькай пляйстрай.

Зачырванелася ўся ад агню...

Алёша пачуў, што і яму горача ў шчокі. Стала раптам нялоўка, аж горка ўсярэдзіне, за тое, што не думаў сказаць мацеры праўды: наперад вырашыў...

Яна патрасла яму ад печы вілачнікам; ён убачыў, што трасе яна ўжо не са злосці, і сказаў, усміхнуўшыся і паказаўшы рукой на ложак:

— Аўтамат жа трэба хоць аднясці... Здаць... У качарэжнік жа не паставіш, каб дома ад немцаў было чым бараніцца...

Яна памякчэла:

— Ты мне не круці, навылёт віджу. Бульба скора зварыцца. Адцэжваць буду.

— Добра. Аднясу заўтра аўтамат і буду коз дома ганяць...

Ён зноў утаропіўся ў агонь: зноў горка стала ўсярэдзіне. А што, калі сазнацца? Паплача і сціхне.

За шкелкай паменшыў белы язычок. На кноце пад ім зачырванеўся з краёчку чорны вугаль.

Маці дастала на вілачках з печы гаршчэчак з бульбай, паставіла на прыпечку; падняла, сагнуўшыся, з пячуркі анучу і панясла адцэджваць гаршчэчак у парог над цабэркам. На хаду пасля сцягнула з шастка ля печы чысты надзежнік з прэнзлямі, накінула адной рукой на стол — у другой нясла гаршчэчак з бульбай, узяўшыся пальцамі за бераг,— высыпала бульбу на стол, на надзежнік, і ўздыхнула:

— Садзіся еш, сын... Сібірка... З храсткамі ўжо... і кусаць цвёрда. Знайшла ў загарадцы ў варыўні ў пяску зарытую. О-хо-хо... Пуста. Кругом абчысцілі...

Са стала паваліла густая пара; аслепла лямпа, маці на другім канцы стала была відаць, як у тумане.

Бульбіна апякала пальцы, патрэсканая зверху — яшчэ разварвалася,— і ён то падымаў, то зноў клаў яе на надзежнік.

— Пачакай, сала возьмеш...— Маці рэзала вузенькі доўгі скрылёк сала на ражку стала, не падкладаючы дэнка.— Ад немцаў асталося. Закапваючы кубельчык, акруціла ў анучку і ткнула ля варыўні пад падстрэшак. Вот і асталося. А так — усё падмялі. І з-пад зямлі дасталі. Былі б сабакі — не ўлежала б маё сала пад падстрэшкам... А то і сабак у вёсцы няма, як усё роўна і сабак паелі... Гэтулькі звяр'я было...

Маці падсунула яму пад рукі маленькую, шчарбатую, з сінімі беражкамі талерачку, на ёй ляжала кучка дробненькага парэзанага жоўтага сала. Ад яго было горка ў роце і солана, і ён папрасіў вады; яна падала яму ў высокай бліскучай бляшанцы з-пад кансерваў.

— Нямецкая... А сваё ўсё пападчышчалі: і талеркі, і міскі... І самі немцы ў зямлі поркаліся на гародах, і падводчыкі. З-за Віліі наехалі. Многіх бы і цяпер пазнала. Мала было таго, што ў хатах пакідана, дык — пруткі жалезныя ў рукі і ў зямлю каля прызбы торк, торк... Каб цябе шылам торкалі катарага, як свінню ўвосень...

Сама яна не ела, нават не дакранулася. Паклала рукі на стол, на край — сухія, паморшчаныя, адны жылы,— глядзела праз пару над сталом на яго, Алёшу, і расказвала. (Пачала яна

ўсё расказваць, як толькі ён пераступіў парог, нібыта дзеля гэтага яго і чакала.)

— І карасіна ад немцаў асталася ў лямпе...— Яна ўздыхнула.— Цэлымі начамі ўвесь гэты час у каморцы гарэла,— паказала яна на лямпу.— Я ж нікуды і не краталася. Думала, спаляць,— згару разам з хатай... Што ўжо мне, нядужай, мучыцца, бегчы разам з усімі за Дзвінасу. І Галіна Аляксандрава не пайшла... Так і адгаравалі дома... І жывыя асталіся. А хто пабег... Палюшыных зяцёў яшчэ не чуваць, Багуноў сын адзін не вярнуўся... Э-хе-хе...— Яна сашчапіла рукі на стале і глядзела на лямпу.— Гарэла яна ўсе ночы ў каморцы, і немец лысы сядзеў пад ёй над паперамі. Во гэтак во, нізка апушчана была, як цяпер, над сталом, і карта ляжала перад ім, як надзежнік з бульбай перад табой... І што гэта былі за немцы, сын? У чорным, усё адно як і не ваенныя. Былі і ў зялёным, дык гэтыя першыя прыехалі на машынах у вёску, хоць пруд імі прудзі — поўныя двары набіты былі, але доўга ў вёсцы не стаялі, адразу на Пячное падаліся, там усё стралялі — доўга, пачаўшы звечара. А пасля іх — адразу гэтыя ў чорным паявіліся...

— Эсдэ, матка... Звяр'ё...

Яна адхінулася ад стала.

— А я з імі ў адной хаце жыла...— Задумалася, твар, здалося, яшчэ больш зрабіўся чэрствы, у вачах недзе глыбака калыхнуўся страх.— Трое іх было. Двое спалі ў другой палавіне, трэці, лысы,— у каморцы. Адзін адтуль ніколі не выходзіў. Спачатку паяўляўся ў дзвярах высокі, худы, пасля ўжо ішоў лысы. З партфелем. Пустым, чорным. Блішчаў партфель, што ўсё роўна начышчаны, як і боты ў іх на нагах.

Мяне яны нікуды не падпускалі. Дровы толькі прыносіла з дрывотні і ў печы паліла. Варылі самі — прыходзіў ад некага немец у чорным, нацягваў на плечы кароценькі — па пояс — беленькі халат і варыў. Калі елі — выганялі на двор. Пасуду толькі я мыла, як іх ужо не было за сталом. І сысці нікуды не сыдзеш: часавыя ля ганка, на вуліцы ля студні. Рукой махаюць — на двор... І ў аселіцы за хлевам, ля ракі, немец стаіць, як цяля навязанае ля плота, не адыдзецца... Парцізан баяліся...

Днём іх дома ў каморцы ніколі не было. Выязджалі некуды. Падганялі ім легкавую чорную машыну, яны садзіліся ўтрох і ехалі. У каморку тады пераходзіў немец у пілотцы з двара ад ганка і сядзеў ля ціліфоннага апарата. Там у іх ціліфон стаяў на акне, у жоўтай скуры, ад яго правады цягнуліся з каморкі праз сеначкі на вуліцу, а з вуліцы ў той канец вёскі, дзе Жаваранка. Цененькія правады, сіні і чырвоны, скручаныя, як ніткі суканыя. Я ўсё баялася, каб іх не зачапіць.

Варочаліся немцы вечарам, нанач, у адну і тую пару, выганялі мяне камароў карміць, пакуль самі вячэралі. Варочаліся яны кожны раз з чырвонымі прутамі ў руках... Во... Забылася была сказаць... У іх усягды былі ў руках пруткі. Кіі такія ценкія, даскуналенькія. Там, дзе ручка, чорны, а астатні ўвесь канец белы, як лазовы, ад кары абдзёрты. Раніцай кіі ў іх, калі яны выходзілі адзін за адным з каморкі і ляскалі імі па высокіх бліскучых халявах, былі белыя, а вечарам, калі варочаліся, былі рудыя.

Я думала спачатку, што кіі альховыя, рудзеюць без кары. Аж пакуль сама не падняла, не паглядзела. Назбіралася іх поўная каморка. І ў сенцах не прайсці. Кожны вечар яны іх кідалі, прывозячы. Кіі былі рудыя ад крыві. Свежая яшчэ кроў была на іх, пазапякаецца толькі зверху друзалачкамі. На падлогу, бывае, за ноч накапае і застыне... О-ха-ха... Ідзі паглядзі ў сенцах ля каморкі. Пад лаўкай. Усё ў кучу склала.

Ён пакруціў галавой і не пайшоў. Падумаў: ці не такімі стэкамі выкалалі ля Рабога Калодзежа вочы Геніятуліну...

Маці ўстала, падкаціла яму бліжэй бульбу на стале, падняўшы надзежнік за рог; пайшла да печы, пабіла, ссунуўшы ў кучку, качаргой галавешкі, каб скарэй дагарэлі, вярнулася, стала пасярод хаты і глядзела на яго, Алёшу, не зводзячы вачэй. Нагнула набок галаву, сашчапіўшы рукі на грудзях. Вот-вот пра нешта спытаецца — па вачах відаць — і не рашыцца...

Пасля яна апусціла рукі, і вочы ў яе патухлі:

— Не сабак жа яны пруткамі білі... Цэлы дзень...

Голас у яе задрыжаў – ад схаваных глыбака слёз, яна апусціла вочы і маўчала, кратала толькі плячыма, як ад холаду. Перасіліла сябе, не заплакала: пакруціла галавой, заплюшчыўшы вочы, і супакоілася. Пасля зноў села на рог стала, угнула плечы, здавалася, яшчэ больш высахла за гэты кароценькі міг.

– А ў Жаваранкі ў хаце дык немаведама што рабілася...– Яна ўсё яшчэ кратала плячыма, як усё роўна не могучы сагрэцца.– Хату выбралі крайнюю, лічы, ад лесу. Толькі Галіна Аляксандрава відзіла, не дасць нікому зманіць. І відзіла, і сваімі вушамі чула, як людзі там крычалі...– Яна памаўчала.– Усіх, каго вязлі з Пячнога – у лесе лавілі ля Дзвінасы,– бралі да Жаваранкі ў хату. І парцізан раненых на зямлю з машыны скідалі, Галіна відзіла... Такія ж самыя стаялі і ў Жаваранкі, як у нас, толькі з сабакамі... Пасля і хата Жаваранкава згарэла... Самі, можа, спалілі, каб ніхто не ўвідзіў крыві... І прутоў чырвоных... Спалілі б і нашу хату, і ўсю вёску спяклі б... Ужо як нашы прыйшлі, гаварыць сталі, што немцы збіраліся пусціць дымам і Двор, і Жары, і Горна – усіх, ад Вялейкі аж сюды... З людзьмі... Пасля таго як іхняга палкоўніка з легкавой машынай на міне падарвалі ля Гарбатага Моста. Палкоўнік той камандаваў усёй блакадай з Вялейкі. А ў той дзень сам ехаў у Дзвінасу... Наездзіў на сваю галаву. І машына яшчэ, гаварылі, стаіць. Ішоў жа дарогай, відзіў.

– Відзіў гэту машыну... Знаю... І пакрышкі пазрываны,– дабавіў ён пасля,– і сядзенне ўсярэдзіне ўсё ўжо абдзёрта. Тапаром нехта сек...

– Людзі і ў вайну жыць збіраюцца... Багаццю канца няма... Так што, сын, каб не нашы, астаўся б ад вёскі адзін попел, як ад Пячнога. Кажуць, да адной хаты...

– Там, матка, бой ішоў... Цэлую ноч...

Надзежнік быў чысты, чыстая была і талерка, і Алёша загаварыў, гледзячы галоднымі вачыма на белыя крошкі ад бульбы, якія папрыліпалі да надзежніка – хоць бяры ды збірай іх пальцамі ў рот:

– А ў нас у хаце, матка, штаб быў. Можа, той, лысы, і быў з Вялейкі? Можа, яго і рванулі?

— Не-е... Таго неяк адразу, назаўтра, ці што... А гэтыя доўга стаялі, больш тыдня. Машыны ўсё іхнія з салдатамі — відаць жа з хаты — на Дзвінасу ішлі з Жараў. Пакуль машыны хадзілі, і яны сядзелі. Тады неяк раніцай скоранька і ціліфон свой забралі, і провад скруцілі... І самі скруціліся... Пасля іх і машыны не хадзілі з Жараў. Пуста было ў вёсцы ўсе дні, ціха, каб дзе чалавек. Толькі вецер гнаў ад ям сухі пясок уздоўж вуліцы ў той канец — на лес. Вісіць гарачы пыл угары — хат не відаць. Стукнуць ад ветру вароты — сэрца, здаецца, разрываецца, такі ўвесь натапыраны... Толькі за Дзвінасой далёка грукатала як немаведама што. Стаіш на двары, глядзіш туды, засланіўшыся ад сонца, а зямля пад нагамі ля ганка дрыжыць. Бацяны над вёскай кружацца, у гняздо баяцца сесці. Чакаеш, як чумы якой, не ведаючы, дзе сябе дзець. А вецер шалее, свішча ў платах, салому са стрэх ірве; ад сонца, здаецца, вось-вось усё агнём пыхне — такая гарачыня, аж скура на галаве смыліць... А само яно свеціць як праз туман... Сіне ўсюды і сіва. Хоць ты [illegible] вёскі сыходзь... Прыбяжыць да мяне Галіна Аляксандрава, паваліцца на вуліцы ля студні на лавачку ў цень і задыхаецца ад кашлю — сінее... Пакуль адкачаю яе. Адпаю вадой... Э-ха-ха... І цяпер яшчэ, здаецца, ад пылу пясок той на зубах хрумшчыць... А тады ўжо самалёты пайшлі. Нашы. Зоркі з зямлі былі відаць. Стаіш на вуліцы, глядзіш, галаву задзёршы, і відзіш: чырвоныя... Тады і ад сэрца адлягло... У той дзень пад вечар і людзі пачалі дамоў варочацца. Кланя прыйшла з дзяцьмі... Юлька вярнулася... Адна, дачку недзе згубіўшы. А назаўтра нашы пайшлі праз вёску. І машыны, і абоз... Э-ха-ха... Хацела я каго пазваць ды кіі ў крыві паказаць... Хай бы відзілі, што немцы з нашымі людзьмі рабілі... Хай бы відзілі гэты штаб...

— Каморка добрая ў нас, дык і штаб зрабілі...

— Каморка до-обрая...— Маці прыняла са стала надзежнік у дзве рукі, аднесла да печы і страсанула над вялікім чорным гаршком, які стаяў поўны вады ля ўслончыка з вядром. Зачапіла пасля яго прэнзлямі ў кутку за цвік, на якім вісела парожняя драўляная салянка.— Доўга яны нюхалі каморку, пакуль сталі. І ў зялёным прыходзілі немцы, і ў чорным. Усякія.

Па двое, па трое, ботамі ўсё грукалі. І ў другой палавіне ўсё на фікус паказвалі — фікус разросся ў кутку. І на фатаграфіі на сцяне пруткамі сваімі замазанымі торкалі. Ткне прутком і гергеча па-свойму. А ў каморцы, там, дзе сцяна абоямі абклеена, дык усю пруткамі патыкалі — шукалі, тады ўжо правады з вуліцы працягнулі і ціліфон на акне паставілі...

Не ведаю, хто такую каморку мазгаваў у хаце, я ўжо як паявілася на свет, яе застала. Ход толькі з сеначак. Акно ад гарода; светлая. Печ спінай выходзіць, цёплая. Колькі ў ёй добрых людзей дагэтуль пераначавала: і з раёна, і з сельсавета... А мост як строілі... Пасля леспрамгас стаў у вёсцы. Шафяры, як дрэва пачалі вазіць аж у Мінск... А тады парцізаны... У вёсцы ўжо ўсе ведаюць і паказваюць...

Маці прыняла талерку, выцерла стол; хадзіла і хадзіла па хаце, як усё роўна была рада, што знайшлася работа, што ёсць за што добрае зачапіць рукі...

— Ніколі не забудуся, як камбрыг стаяў у нас, той, што ў Вялейку ішоў браць гарнізон. Другія дык ужо і забывацца сталі, а камбрыг перад вачыма стаіць... Ці выжыў хаця чалавек у такім безгалоўі... Дзень і ноч у тым баку гарэла...

Алёша хацеў сказаць, што таго камбрыга, які хадзіў браць Вялейку, няма. Чуў, што яго параніла за Беразіной, на насілках насілі партызаны, адступаючы; самалёт з-за фронту выклікалі, каб вывезці, але камбрыг той не дажыў. Памёр на насілках...

Карцела сказаць, раз ведаў і маці пыталася, але як хто ўтрымаў за язык. Зноў будзе маці стаяць, апусціўшы рукі, згорбіцца, і вочы патухнуць. Пасля задрыжаць плечы. Доўга будзе ціха ў хаце. Некалі раскажацца. Пачуе яшчэ...

Алёша нічога не сказаў.

Маці павесялела. Падышла да стала, падкруціла ў лямпе кнот — па шкелцы ўгару паляцелі дробненькія іскры, пырснулі аж праз верх: канчалася карасіна; нагнулася да акна ад вуліцы, па старой прывычцы зацягнула белыя фіранкі, пасунуўшы па нацягнутай нітцы; вярнулася на хату і пачала зноў хадзіць, папраўляючы нешта на судніку — як шукала чаго. Тады пераставіла вазоны на акне ад двара — альвас

у гаршку і бальзамінку ў маленькай высокай місачцы; перабрала ўсё ў пячурцы, дзе ўсягды ляжалі сярнічкі і рукавіцы – сушыліся пасля двара; схадзіла ў сенцы, бразнула дзвярыма ў каморцы... Зачапіўшыся за работу, маці ўжо не магла сядзець.

Прынясла пасля з сенцаў маленькую дзежачку – збіралася, відаць, учыніць нанач рашчыну.

– Вот думаю пра чалавека, здаецца, перад вачыма стаіць, нядаўна ж было, летась увосень, а каб сказаць, які ён, які твар, якія валасы,– не магу ўжо. Расплыўся ў памяці. Помню, што строгі, суровы, а якія вочы былі ў яго – не скажу. Як і зваць яго, забылася. Гавораць, што так бывае, калі чалавек ужо нябожчык... О-ха-ха... А вот жа нечым урэзаўся ў памяць. Ужо ж і немцы пасля яго былі, нядаўна таўкліся тут, як у ступе... Рассыпаліся ўсе на попел. А камбрыга таго помню. Суровы быў чалавек. Складка на лбе ляжала ўсягды і не праходзіла. І ўсягды думаў. Стане пасярод каморкі – думае, ходзіць – думае. Маўчыць – ні слова лішняга. Я дык яго баялася. Убачу – аж сцяцца хочацца самой. Хаця сам жа, казалі, немцам служыў, перайшоў толькі ад іх пасля ў парцізаны. Скажы ты... Армію сваю перавёў. Пайшла ж за ім... Загадаў і – пайшла. А там жа ўсякія былі. Думаеш, сын, бандзітаў не было. Я – дык не веру. Хаця расказвалі... У блакаду яны, калі яшчэ ў немцаў былі, дык лупілі з кулямётаў верх лесу, каб людзей не зачапіць, каб толькі стрэлу было нароблена, каб немцы чулі. Хто яго ведае, можа, ён наш і тады быў, можа, каманду такую ціха даваў, каб немцы не ведалі. Пасля ж перайшоў...

А бандзіты ў яго былі, ты, сын, не ведаеш, я табе не расказвала. Ты тады ўжо быў у лагеры. Помніш, як камбрыг той ішоў са сваёй арміяй на Вялейку? Летась увосень было. Позняя была ўжо восень. У вёсцы бульбу выбіралі. А бульба ўрадзіла ў той год... І гарохам чырвоным пазасыпаліся, і бульбай. У нас дык яе і ямы ўсе насыпалі – і старыя, і новыя, і загарадкі ў варыўні, і капец яшчэ ў гародзе за хатай пад самым акном. Саломай прыкрылі капец, зямлёй зболынага, каб і марозам паляжала бульба.

Праз вёску парцізаны ішлі цэлы дзень. Каб наперад не сказалі, дык мы б падумалі, што немцы ідуць, паразбягаліся б. У нямецкім усе былі — гэтулькі людзей. Каб і хацеў, дык дзе набярэшся — у наша пераадзець... Выцягнуцца дарогай за вёскай аж да Жараў — дарога ад іх зялёная. І падводы ў іх свае, і арудзіі коні цягнулі, запрэжаныя... Гаварылі, што ішлі яшчэ і праз Горна, і праз другія вёскі — і ўсё на Вялейку. У вёсцы ў нас яны сталі нанач, вечарам. Сыпанулі на двары, як немцы, толькі што гаварылі па-нашаму. Набілася поўна вёска: у кожнага ў хаце чалавек па пяць, па дзесяць.

А восень тады была ціхая, цёплая. Трава зялёная нанава пачала расці на гародзе па бульбянішчы. Рабіна зацвіла другі раз. Рэ-эдка бывае. Днём сонца стаіць у чыстым небе, свеціць праз смугу, як праз туман, мяккае, грэе яшчэ добра, аж бульбянішча ад яго падсыхае і бялее; і павучынне плыве ў вёску з выганчыка з-за ракі, густа, нітка за ніткай, белае, блішчыць на сонцы, чапляючыся за платы... Бабы дык у адных нажутках хадзілі па вуліцы. А вечарам ціха, як у вушку. Неба толькі цёмнае навісне над вёскай, здаецца, вось-вось цёплы дождж пасыплецца, як летам. Парцізаны, дык тыя і ў хаты не хацелі ісці. Парасклададі на гародах агні, есці ў кацялках вараць, бульбу пякуць. Песні пяюць на ўсю вёску. Дзяўчаты да іх з хат павысыпалі. Двое сутак, ці што, яны ў нас стаялі, калі на Вялейку ішлі...

Камбрыг быў з ад'ютантам. Ад'ютант жыў у другой палавіне. А камбрыг у каморцы. Аўтаматаў кароценькіх пананосілі, цэлую лаву ля вазонаў уклалі. Скрыначак жалезных, і маленькіх, і вялікіх, панаторквалі і на падаконніку, і на печ на пякопак панастаўлялі... Блішчыць жалеза на ўсю хату. А часавыя ў яго былі аж два. На двары стаяў ля ганка і на вуліцы каля брамы. Як у немцаў чорных. Любіў парадак чалавек. У струнку выцягваліся, калі паяўляўся. А дзверы не зачыняліся. То да яго, то — ад яго. І ў нашай адзежы, і ў нямецкай. Разы два ці тры ўся другая хата поўная сабіралася, камандзіры, і ён да іх з каморкі выходзіў. Моцна гаварыў усягды, доўга, і астатнія гаварылі: ніяк, відаць, нечага рашыць на маглі. Адзін на аднаго ўсё, як каса на камень...

Я ім, сын, дранікі пякла ўсе дні. Бульбы з капца пад хатай набяру — сібіркі, вялікай, жоўтай навыбіраю, наабразаю, надзяру на вялікую тарку,— паказала яна ў парог на салянку, пад якой вісела тарка.— Бульба мяккая была, крухмалістая, як дам на ўсю тарку, аж пырскі толькі ляцяць белыя на кароткія нямецкія аўтаматы на лаву... Пасля накідаю дроў сасновых, сухастою, у печ, гарадь ціхенька, роўна, каб іскра ад полымя, здаецца, шчокі трэскаюцца, а сама — у тры скаварады пяку дранікі. Маску новую зрабіла, закруціўшы кавалак сала з кулак у белую анучу, устаюць і аладкі, і бліны самі, даткніся толькі нажом. І зверху агонь, і знізу, і пераварочваць не трэба... Напяку вялікі гаршчок, накрыю скаварадой і дзяржу на прыпечку. І сама стаю ля печы, выцягнуўшыся,— яна ўсміхнулася,— як часавы ля ганка, чакаю каманды. Талеркі ўжо ў мяне на стале, абрус белы, чысты, што ў свята засцілалі, відэльцы... Аж пяць талерак ставіла. Яны ўдваіх, і яшчэ трое прыходзіла ад Галіны Аляксандравай. Тут жа блізка, праз вуліцу. Камісар, гаварылі, прыходзіў. Вот забылася, як зваць. І помніла ж... Камбрыг сам іх, відаць, усягды клікаў на дранікі.

Стаю і чакаю. А пад рукой ужо ўсё на паяўку: малако ў жбанках — і салодкае, і прастакваша, і смятана — і сённяшняя, і кіслая з боечкі, сабраная за тыдзень на масла,— хто што любіць, хто свежую, а хто толькі кіслую; тварог: і ў місцы з коптарам, і сыр, адціснуты ў торбачцы; агуркі салёныя, капуста, масла на талерцы, жоўценькае, яешня на сале пырскае на прыпечку... Паляндвіца леташняя яшчэ была ў мяне... О-ха-ха... Восень, у хаце яды хапае. Не цяперашняе...

Выходзіў камбрыг усягды сам з каморкі. Я не клікала. Скоранька так ідзе, глядзіць, усміхаючыся, як хто з вёскі, не скажаш, што вялікі камандзір, падыдзе так да печы, нагнецца — для печы ён быў высокі,— глядзіць, як палаюць дровы, трэ рукой аб руку, як усё роўна сагрэцца не можа, усё наскрозь адразу ўвідзіць, кінуўшы вокам, і пытаецца:

— Ну как, мать, дела?

— Как сажа бела...— адказваю, а сама... Раз ужо ён пра дзяла загаварыў... Дранікі з гаршка на патэльню, масла наверх і

на жар. Пасля на стол, на талеркі. Дык яны ўсе: і сам, і астатнія чатыры не краталі ні яешню, ні сыр, ні палядвіцу. Адны дранікі: і раніцай, і днём, і за вячэрай... Толькі – раз на масле, раз на сале, раз – са смятанай. А каторы – дык абы дранікі, абы гарачыя, каб на талерцы яшчэ скварчэлі, а не – то падавай адразу з печы на скавардзе, каб аж язык апякаць... Малаком салодкім запіваюць з конавак – і ўсе іхнія налісныкі... Як адзін, пасля спасіба гавораць, і так каля мяне, і гэтак... А я – што... Бульбы, вун, паказваю ў акно на капец – гара. Аставайцеся, пакуль усю не з'ясцё... Яны смяюцца... Доўга ходзяць па хаце, вылезшы з-за стала. Кураць, аж дзверы пасля адчыняю. Гавораць адзін перад адным пра сваё, не пра ваеннае, пра ваеннае яны пры мне ніколі не гаварылі, а так – мужчынскія тары-бары з усякіміконікамі, пасля зноў каля мяне ходзяць: не нахваляць. О-ха-ха... Лямпа скора зусім патухне... Чад ідзе ад кнота. Дымам запахла...

Яна пастаяла ля стала, гледзячы на лямпу, тады махнула рукой:

– Усяму бывае канец... Дзе яны цяпер, гэтыя людзі? – Яна памаўчала.– Я ўсё думаю сваёй бабскай галавой: каму ён, камбрыг той, больш прыяў? Нам ці ім?..– кіўнула яна галавой некуды назад, у запечак.– Гэта ж трэба – і туды ваяваць, і сюды... Відаць, усё-такі нам, хаця душа яго, як чорта, насіла па пекле. Людзей жа гэтулькі з ім пайшло ад немцаў... А ты думаеш, сын, усе яны так гэта з добрай душой узялі і пайшлі? Не-е... Былі і там бандзіты і, перайшоўшы, бандзітамі асталіся. Гэта ж у такой стадзе ды каб не знайшліся...

У Платона іх, помню, чэцвера стаяла. Дык з гэтых чатырох адзін... Германам звалі... Дык ён... Можа, ён і не адзін, можа, і ўсе чэцвера па яго думалі, хто скажа. Дык во як было. Ноч яны ўжо ў нас пераначавалі, гэта недзе ўжо на другі дзень, раніцай. Я пасуду мыла. Пярэдняга паставога, што на вуліцы ля брамкі стаяў, Герман прайшоў. А гэты, што на двары быў, ля сеначак, угару з пісталета стрэліў... Вот не ведаю, ці той, што на вуліцы быў, проста так яго прапусціў, ці, можа, яны былі заадно. Збеглася іх на стрэл повен двор: і з вуліцы, і з хаты кулем ляцелі... Я нічога не разабрала,

пра што яны гаварылі... Доўга бегалі то на двор, то з двара, пасля сабраліся ўсе, і ад Галіны Аляксандравай трое прыйшло, камісар... Суровыя ўсе, ціхія, казыраюць адзін аднаму. Зачыніліся яны — і камбрыг, і тыя, што былі з камісарам,— у другой палавіне і гаварылі. Доўга гаварылі. Нічога не чула. Як усё роўна каго дапрошвалі. Можа, Германа, а можа, часавога, а можа, іх усіх, бо часавых адразу памянялі. І таго, што страляў, і таго, што прапусціў... На вуліцы аж дваіх паставілі, з аднаго боку брамкі і з другога. Германа адпусцілі. Вярнуўся ён да Платона — Платон пасля ўжо расказваў — і хадзіў усё па хаце... Палуднявалі якраз. Сеў з усімі. Пасля палудня ўсе разышліся з хаты, асталіся толькі Платон і Герман. Падышоў той да ложка, стаў пад бэлькай — хата ў Платона нізкая, і на бэльцы на цвіку вісеў нямецкі аўтамат,— наставіў аўтамат сабе ў грудзі і націснуў... На што там націскаецца, бог яго ведае... Платон расказваў: асунуўся той на падлогу, як мех, а аўтамат калышацца пад бэлькай... Вот табе і Герман. Пахавалі яго назаўтра раніцай на нашых могілках ля Жараў, а самі яны Вялейку браць пайшлі... Добра, што часавы ля ганка ўгару стрэліў. А так бы... Думаеш, хацелася ім за камбрыгам на тую Вялейку ісці? Думаеш, сярод іх немцаў яшчэ не было, хоць яны і ў парцізаны перайшлі? Я сваёй бабскай галавой думаю...

Яна не сказала, што думае сваёй бабскай галавой, падышла да лямпы, кранула магазын:

— Э-ха-ха... Нагледзелася ўсяго... А з Вялейкі як ён ішоў...— Зноў яна пачала гаварыць пра свайго камбрыга.— Стукаюць у браму недзе пад дзень... Адчыняю — другі раз у каморку просіцца. Толькі ўжо назад ён ішоў не так... Уся армія яго плялася з Жараў, па адным, па два... Кучкамі сыплюць, сыплюць, як хто іх з рукава патрошку сее. А тут і на дварэ перамянілася. Мароз ударыў, за ноч зямля сцялася ў скарынку, вецер зайшоў з-за Віліі, снег пасыпаўся. Сухі, калючы, як у калядніцу.

Ідуць яны, вушы каўнярамі пазакрываўшы, адразу на Пячное. У вёсцы нават не становяцца. Забягуцца ў хату да каго і — далей. Гаварылі, што ў Вялейцы іх разбілі... Можа, і не разбілі, але пакалашмацілі недзе добра. А чаму я так думаю, ты паслухай...

Сам ён, камбрыг, толькі заехаўся. Да паўдня ўсяго пабыў. Дзверы былі ў каморку адчынены, дык я з парога, адгэтуль,— паказала яна, стоячы ля печы,— відзіла. Павыганяў ён усіх ад сябе: і з каморкі, і з хаты. Адзін у каморцы астаўся... Як вярнуўся ў доўгім чорным кажусе, аж да пят, так і не скінуў яго з плеч. І сам не прысеў нават ні каліва. Асунуўся за гэтыя суткі з твару, пацямнеў. Глядзіць усё ў зямлю, вачэй не падымае і ходзіць па каморцы, ходзіць... Узад-уперад — ад дзвярэй да сцяны і назад. Пасля скоранька зрывае з сябе кажух, кідае на падлогу і сам на яго... Я думала — заб'ецца. Паляжыць, паляжыць, чуваць было аж тут, як стогне, тады ўскочыць з падлогі і ходзіць. Пасля зноў кідае кажух і сам вобземлю. Усю раніцу біўся. Цяжка чалавеку было. Людзей, відаць, многа паклаў, павёўшы. А яно — душа спакойная ні ў кога пасля гэтага не будзе.

Паехаў ён тады ад нас адразу; не помню, давала есці на дарогу ці не... Больш пра яго я і не чула. Жыў чалавек, во, у хаце, як свой, за сталом сядзеў, гаварыў, а цяпер, можа, яго ўжо і жывога няма.

Яна выцерла сухой рукой худыя шчокі, як ад павучыння.

— Э-ха-ха... Вайна, вайна, згінь ты, благое, прападзі... Калі яна кончыцца... Я цяпер, сын, дык часта баюся хадзіць у каморку. Здаецца, стаіць чалавек у чорным, да пят кажусе, вялікі, аж пад столь... Як грукне што — здаецца, гэта ён аб падлогу. Увушшу і цяпер стаіць. А ўжо ж і немцаў пасля яго чорных перажыла... Э-ха-ха... Пайду пасцялю, сын, у каморцы... Камароў там не будзе, акно не расчыняю і дзвярмі надта туды не скрыпаю. А так жа іх усюды — і ў той хаце, і тут во, і над сталом, і над лямпай, і на вокнах... Аж вушы баляць ад піску. І пякуць, як крапівой...

Алёшу не хацелася вылазіць з-за стала. Ён сядзеў, падпёршыся, і глядзеў на лямпу — на чырвоны вугаль пад цьмяным маленькім язычком полымя ў чорнай зверху шкелцы.

Агонь дагараў.

IV

Па аўтамат Алёша вярнуўся з вуліцы.

Пачуў раптам, што за плячом пуста і лёгка, нібыта нёс цяжкі мех і скінуў — аж, здаецца, няцвёрда стаіш на зямлі, цягне ў бакі.

Ад студні — студня была на вуліцы, пад маладой разгалістай, роўнай з хатай рабінай — добра быў яшчэ відаць у цемнаце адзін і другі канец вёскі: жаўцела ад пяску прамая вузкая вуліца, шарэлі хаты з чорнымі стрэхамі і блізка, у Галіны Аляксандравай, за частаколам у гародчыку бялеліся акяніцы.

На захадзе, якраз у канцы вёскі, чырванела зарыва — занялося на ўвесь край неба, вісела палосамі, чырвонымі, густымі, аж пералівалася.

Ён стаяў з аўтаматам на плячы ля студні, ля зруба — зруб быў новы, накрыты зверху дашчанай жоўтай накрыўкай,— і глядзеў праз гароды ў канец вёскі. На зарыва. Апаноўвала глухая трывога, за плячыма рабілася холадна. Па глухіх выбухах, якія ішлі, як з-пад зямлі, адзін за адным, ён знаў, што недзе недалёка ідзе начны бой, што такое вялікае зарыва відаць, мусіць, ад горада — вісіць роўна і густа, што чырвоная хмара, і будзе вісець усю ноч, як некалі над Пячным.

Пацягнула раптам у лагер, у грумаду — у атрад, дзе няма ні Гурбана, ні Кіма Ушакова, ні Грышы Геніятуліна... Дзе ўзвод цяпер зусім перафарміраваны — усе чужыя. Адзін Жаваранка астаўся з заслону. Узвод перафарміроўвалі два разы: першы — перад тым як пайсці ноччу на прарыў ля Дзвінасы; другі — пасля прарыву, з тых, хто астаўся жыць.

Калі цяпер вярнуцца, ніхто і не пазнае, што адлучаўся...

На загуменні над лесам — недзе над Віліёй — гудзелі самалёты; ад іх стагнала неба, як бывае, стогне ад сівых, з падпалінамі хмар перад бурай. Самалёты ішлі высака: ляцелі бамбіць, відаць, некуды далёка. Ад іхняга гуду рабілася трывожна; адразу адзывалася нешта знаёмае, недалёкае... Цёмная ноч перад Акцябрскай; туман над логам ля ракі за Пагуркам; веташок, вузенькі, як зрэзаны на мезены палец серп,— вісіць нізка над лесам у зялёным небе, здаецца, халодны, як у калядніцу зімой; раса на лісці на альшэўніку — кроплі па бабіне;

хрумшчыць пад нагамі трава ад інею — першы сёлета мароз ... агні... Тры вялікія вогнішчы на лагу: адно пад лесам, два — ля самай ракі. Гараць ціха, ліжуць полымем сінюю ля зямлі цемнату, і здаецца, што гэта не партызаны чакаюць самалётаў, а мужчыны з усёй вёскі прывялі коней на начлег за Пагурак на лог, наклалі агнёў і не спяць усю ноч...

У ціхія месячныя ночы самалёты прыляталі часта. Агні палілі адразу, як толькі ў небе чуваць быў гул. Яго ўжо лавіў вухам і Алёша: свае! Гудзелі самалёты мякка, працяжна, з ціхім звонам, якраз як гудзяць над Віліёй. Такі гуд запомніўся на ўсё жыццё... Ідзеш, пачуеш, станеш адразу і — галаву ўгару...

Агні загараліся ў адзін міг — у кучах ляжалі сухія сасновыя лапкі, полымя ад іх падымалася ўровень з лесам, на лагу рабілася відна, нібы ўдзень, нават павучынне было відаць воддаль на траве, белае ад інею, як раскіданы капусны ліст...

Самалёт рабіў круг над лагерам, залятаў ад вёскі і кідаў парашуты прама на агонь. Яны, адлучыўшыся ад самалёта, ляцелі на зямлю — спачатку цёмныя і маленькія, пасля адразу раслі, нават былі відаць угары белыя шырокія круглыя купалы. Але парашуты ніколі не лучалі на агонь: чвякалі ў гразь за ракой у балоце ці грукалі аб зямлю за Пагуркам на пасецы...

...У канцы вёскі загрымела, глуха, цяжка. Недзе блізка бамбілі.

Пасвяжэла; з-за ракі ў аселіцы праз белыя бярозавыя платы запоўз туман; густая вячэрняя парнасць сплыла, лягчэй стала дыхаць, чымся ўдзень. Улёгся вецер: на траву ля плота — на высокі канаторжнік і крапіву — апаў сівы пыл; натапыраныя кунатыя вярхі канаторжніку былі ўжо халодныя ад расы.

На гароды з-за ракі залятaлі памінутна кнігаўкі — шмыгалі з белага туману, як чаўнакі з пражы, з красён, падкорчыўшы крылле і прарэзліва крычучы.

За Жарамі, якраз недзе туды, за лес на Найдорф, чуваць было, лязгалі жалезам танкі. Ішлі, відаць, шашой на Вялейку. Аціхалі, пасля зноў глуха бразгалі і гудзелі.

Вёска была пустая: не скрыпелі вароты і асверы, як усягды вечарам перад сном; не пахла дымам з комінаў і сырадоем з двароў ад хлява; не стукалі клямкі ў дзвярах, і не крычалі на вуліцы дзеці. І — ніводнага агню. Буяла толькі на вуліцы ля платоў і ў гародах за парканам на бульбе цёмная трава — расла, і бялела ўперадзе на сцежцы каменне.

Людзі з вёскі былі раскіданы па свеце: і далёка, куды пайшоў фронт, і блізка — за Дзвінасой ці ў Партызанскіх лагерах... Варочаліся дамоў адны — чакалі другіх, углядаючыся хто на дарогу з Жараў: можа, чалавек прыйдзе з фронту; хто — выйшаўшы з двара на вуліцу і закрыўшыся раніцай рукой ад сонца, у вілы да ям, дзе жаўцела баравым пяском яшчэ адна дарога... Глядзеў і выціраў слёзы, ведаючы наперад, што з-за Дзвінасы не кожны вернецца, хто туды пайшоў.

Над ціхай вёскай чарнелі пазадзіраныя асверы; у тым канцы ля фермы неяк высака ўгару паднялося бацянова гняздо на сасне, закрываючы сабой край неба, якраз там, дзе зімовымі начамі гарэла зарыва над Віцебскам...

Над галавой удоўж вуліцы ў сінім, густым начным небе, перасякаючы накрыж далёкі і цьмяны Млечны Шлях, лягла белая паласа з барвовымі падпалінамі — з усходу на захад,— усё роўна як раздзяліла надвае і неба, і вёску. Адтуль міргалі дробныя зоркі, як іскры. За Жарамі, над лесам, якраз над Найдорфам, вісеў вузкі чырвоны маладзік, дастаючы рогам да зарыва ў канцы вёскі. Востры, ядраны, калючы, як варажыў не на дабро.

Ад цішыні было трывожна. І чым бліжэй ён падыходзіў да Альдзінай хаты, трывога ў душы ўсё больш расла. Успомнілася раптам, як немцы з Жараў білі з мінамётаў па ямах і людзі хлынулі хто куды, шукаючы ратунку. Ён, Алёша, убачыў тады сярод людзей і калёс Альдзю. Мігнулася, прыціснуўшы да грудзей маленькі хатулёк абедзвюма рукамі, пасля пабегла, угнуўшы галаву і выстаўляючы ўперад асцярожна ногі, як баючыся, каб на што не наступіць, і адразу знікла ў грумадзе ў пыле. Ён доўга стаяў, не чуючы, што рвуцца міны. Зрабілася тады неяк адразу пуста ўсярэдзіне, нібы што згубіў. І ўжо ўсю дарогу і за Дзвінасу, і назад, калі ноччу ішлі на прарыў, у

душы адзывалася нейкая невядомая трывога... Уваччу стаяла Альдзя, прыціснуўшы белы хатулёк да грудзей... Колькі ён бачыў за Дзвінасой дзяўчат з белымі хатулькамі – здавалася, што толькі яны адны і ўцякалі ад немцаў, бегучы на Палік...

Ён ужо ведаў добра, што тая невядомая трывога і пацягнула яго цяпер з лагера ў вёску...

Пачуўшы за сталом ад маці, што дамоў вярнулася адна Юлька, ён адразу абмяк. У вачах доўга бегла Альдзя, выстаўляючы ўперад асцярожна ногі, што каза па балоце, пасля спатыкнулася, упала, растапырыўшы рукі, і схавалася з вачэй у пыле... І доўга яшчэ каціўся ўперад па зямлі яе белы хатулёк...

Увесь вечар ён сядзеў за сталом сам не свой, слухаў, як расказвала маці, думаў, што ўсе гэтыя гады, з той пары, калі пачалася вайна, маці расказвала яму, дзе што было, што ўсе людзі толькі гэтым і жылі, шукаючы ў расказах нейкага ратунку: а там жа вунь як было, а каб хаця ў нас гэтак не зрабілі... Думаў, а самога цягнула з хаты. Рашыў: пастукае да Юлькі ў акно, а там – можа, і дамоў не будзе заходзіцца, адразу ў лагер. А з лагера – на фронт. Цяпер яго нішто не ўтрымае.

Пацямнела; сівая ад пяску вуліца зрабілася белая як снег... Як дарога, па якой яны хадзілі з Альдзяй зімой у школу ў Горна.

Ён пастаяў, апёршыся рукой на мокры ад расы плот – узяўся за верхнюю жэрдку: за паваротам згледзеў белы ў цемнаце край печы на Жаваранкавым пажарышчы – днём, як ён ішоў, печ такая белая не была – і чорныя рагачы ад тофеляў. Запахла мокрай глінай.

Пасля ўжо ён убачыў на другі бок вуліцы зашчэпленыя на кручок вароты, за імі высака, як на гары, цёмную хату і хлеў у кутку двара.

На двары было пуста і ціха; сеначкі былі зачынены, да іх крыўляла ў траве сівая сцежачка.

У яго нават задрыжалі ногі.

Ён падышоў да варот, узяўся за вялікі халодны кручок – кручок бразнуў у руцэ аб прабой – і аж злякнуўся: на вуліцы на бярвенні – пад плотам procі Юлькі ўсю вайну ляжала

раскочанае са шліхты бярвенне: узяліся былі скідаць варыўню, ды не прыйшлося – матлянулася белая хустка. Ён адхіснуўся ад варот і ўбачыў, што на бярвенні сядзіць, апёршыся локцямі на калені і паклаўшы на далоні галаву, Альдзя... Яна павярнулася да яго – зноў мігнулася хустка – і сядзела, не кратаючыся.

Ён стаяў, чуючы, як у яго спаўзае з пляча аўтамат на руку. Пасля падышоў да бярвення, ступаючы па глыбокім на вуліцы пяску як не сваімі нагамі, стаў і стаяў, нагнуўшыся. Глядзеў на яе, і яна – на яго. Вочы яе ў цемнаце блішчалі з-пад хусткі – насунула на лоб ад камароў.

– Алёша?..– яна здзівілася, але нават не кранулася з месца. Пасунула толькі рукой хустку на патыліцу, каб лепш было відаць.– Яшчэ адзін чалавек з вёскі...– Яна падумала.– Жывы вярнуўся...

Гаварыла яна ціха, нейкім глухім, не сваім голасам. Сядзела, апёршыся на рукі і гледзячы на яго, як на чужога...

Ён пераступіў з нагі на нагу, не ведаючы, што рабіць. Яна тады адсунулася трохі на берване – паказала, каб ён сеў, не стаяў. А ён глядзеў на яе і не верыў вачам: перад ім сядзела ўсё роўна як сама Юлька, у доўгай спадніцы, закрываючы ёю ногі аж да пят – ад камароў; у шырокай нажутцы з доўгімі рукавамі; толькі белая паркалёвая хустка ў яе была туга завязана ля шыі, ад яе галава рабілася маленькая і круглая, як у дзіцяці.

Каб яна не сядзела процi сваёй хаты, ён бы яе не пазнаў. Зняўшы з пляча аўтамат, падняўся на бярвенне – загрукаў вялікімі нямецкімі чаравікамі – і сеў упобачкі з ёй. Аўтамат паклаў між бярвення ля сябе збоку, дыскам уверх. Павярнуўся і глядзеў на яе – бачыў толькі краёчак шчакі з-пад хусткі. Адразу сыпанулі ў вочы камары, як хто пяском, і ён пачаў церці даланёй шчокі. Усё, што было ў яго ў душы, неяк раптам апала на дно – ён аж спужаўся.

– А я і не пачула. Камары ўсе вушы празвінелі...– Яна, чуваць было, нешта адразу хацела яму сказаць, нешта карцела ёй, але маўчала,ківалася толькі на руках памаленьку ўзад-уперад. Здавалася, каб ён устаў і пайшоў, яна б і

слова не сказала.— Самалёты звіняць. У галаве яшчэ трашчыць ад стрэлу...— сказала яна пасля і адразу як перамянілася ўся: павярнулася на бервяне да яго, ссунула з галавы хустку аж на шыю — з-пад хусткі паказалася закручаная ў куклу каса,— схапілася рукамі за грудзі, за нажутку, і затраслася ад плачу: — А я ўжо думала, нікога не ўбіджу... Ні мацеру, ні цябе, нікога...

Адразу пасля супакоілася, паправіла на галаве хустку — насунула зноў на лоб,— падперлася рукамі і ўтаропілася на гароды, за якімі на далёкім цёмным небе над Жарамі мігалі белыя палосы.

— А чаму ты нічога не гаворыш? — спыталася пасля, павярнуўшыся зноў да яго.

Ён кашлянуў:

— Я цябе зусім не пазнаў. Змянілася...

— Я сябе сама не пазнаю. І нічога не пазнаю. Здаецца, і матка нейкая іншая, і двор не той, і хата... Вялікая зрабілася і парожняя, як пуня. Хаджу з вугла ў вугал, перастаўляю ногі, а яны як драўляныя: ісці не хочуць. Выйду на двор — пажарам пахне з вуліцы. Я ж толькі што вярнулася. Надвечар. Прыйшла з загумення, праз гароды. Матка як увідзіла з двара...— Яна сціхла, памаўчала.— А вёска зрабілася нейкая маленькая... Вуліца вузенькая і пустая. І ўся нямецкімі акуркамі пазакідана. І на двары іх — хоць бяры венік ды падмятай, што ўсё роўна куры загадзілі... Не ведаеш, дзе сябе дзець: сядзеш — не сядзіцца, прыткнешся што рабіць — з рук валіцца. Месца сабе не знаходзіш. Гарыць усярэдзіне, як агнём. І галава трашчыць... Ад стрэлу... Стаіць увушшу трэск, і ўсё... Хаджу во цэлы вечар па двары, і матка ззаду ходзіць. Аж на вуліцу цяпер выйшла. Села во і гляджу на гароды. Дыхаць, думала, лягчэй будзе... Дык пажарам пахне. Як сажа ў каго блізка ў коміне гарыць...

— Пройдзе ўсё... Вот увідзіш...— Ён не ведаў, што сказаць; бачыў, як яна ўся дрыжыць, расказваючы са слязьмі, і ў самога горка рабілася ў роце: усё пeражытае клалася ў душы ўжо недзе на дно, і цяпер яна раптам зачапіла яго.

— Не-е...— закруціла яна галавой.— Такое не пройдзе... Як успомню... І як толькі жывая асталася. Тады — дык нічога...

Бегла як утрапёная, і ўсё... А цяпер як падумаю... Як пачне калаціць... Зуб на зуб не пападае...— Яна адсунулася на бервяне і доўга глядзела на яго зводдаль, пераводзіла вачыма з ног да галавы. Вочы яе, налітыя слязьмі, мякчэлі, але яна глядзела ўжо, утаропіўшыся на бервяно, дзе ляжаў аўтамат, і каб зміргнула: замерла ўся; пасля загаварыла, не зводзячы вачэй з аўтамата — адхінулася толькі на бервяне ад яго, Алёшы, і выставіла ўперад ля грудзей руку, нібы закрывалася: — Як убіджу цяпер вінтоўку ці што... камянею ўся...— Яна памаўчала.— Табе ўсё раскажу... Аднаму табе...— Яна зноў глядзела на яго насцярожанымі бліскучымі вачыма.— Я ўсё прыглядалася там, за Дзвінасой: можа, убіджу цябе. Але гэтулькі людзей... Пыл, дым, калёсы, коні, каровы равуць, дзеці крычаць нема, раненых і на насілках нясуць, і пад рукі вядуць, і на сабе на плячах цягнуць... А тут — самалёты над галовамі... Кулі толькі пок, пок пад ногі. На зямлю ўсе падаюць у пыл — не відаць нідзе нікога, толькі енк. Дзе там каго сваіх убідзіш... Перамяшалася ўсё, як салома, калі яе закруціць віхор. Матка згубілася ля Пячнога, не помню і дзе, хоць беглі, узяўшыся за рукі. І вандзэлка пасля Пячнога ў мяне ўжо не было. Я дайшла аж да...

Яна памаўчала, доўга церла далонёй і лоб, і шчокі...

— Забылася, во. Вёска такая вялікая на гары. Далёка ўжо за Дзвінасой. Парцізаны ўсё раненых туды няслі. Як успомню раненых... Я так іх баялася. На кроў не магла глядзець. А яна капае ў іх з павязак на пясок пад ногі, і цёмныя плямы блішчаць у пыле... А пасля самалёты як наляцелі на вёску... Нізка-нізка перліся над вуліцай, крылле ў іх жоўтае на канцах, помню... Больш нічога не помню. Ляжала на гародах, уткнуўшыся галавой пад плот у нечую мяжу. Лезла толькі ў нос лебяда, павялая на сонцы, дробная, з жоўтым лісцем. і пыл... І цяпер той пах чую, густы, праціўны, аж блага робіцца...

Яна не магла расказваць: скажа і маўчыць, гледзячы на гароды, за якімі дрыжала ад агню над Жарамі неба.

— І на прарыў мы пайшлі з той вёскі... што на гары. Другіх вёсак дык я неяк і не відзіла. Адна тая ў вачах стаіць. Сцямнелася, ноч цёмная была, душная, як сягоння. І ціхая. Аціхла

раптам усюды страляніна — дагэтуль усё немцы білі па вёсцы з мінамётаў аднекуль здалёку. Толькі чуваць, як круга яе гудзіць і гудзіць несціхана, бы вада ў гаршку кіпіць... І ракеты ўгару падлятаюць адна за адной. Пастроілі нас усіх звечара за вёскай на лажку, ззаду за парцізанамі. Хто за кім будзе — сказалі. Парцізаны наперадзе ішлі на прарыў, мы павінны былі бегчы за імі. Стаялі мы да поўначы на лажку, маўчалі, як нежывыя. І бабы, і дзеці, і раненыя. Адзін аднаму плакаць не давалі. Захныкае хто — на яго адразу...

Поўнач была ціхая, млявая. Пахаладнела, туман заслаў лог, сівы, калючы, што мароз. Зуб на зуб не пападаў. З ног валіліся ад паждання. Круга нібыта ўсё паснула, нават ракеты не ўзляталі. Пеўні, чуваць, ззаду ў вёсцы, што асталася на гары, спяваюць, працяжна, як дома додніцай. Веташок з-за лесу над гарой паказаўся, выплыў, чырвоны-чырвоны, што акрываўлены. Увідзіла яго — як хто нажом па сэрцы, так захацелася дамоў...

І тады пачалося... Зрабілася відна, нібы ўдзень. Так, бывае, уначы свецяць бліскавіцы, паласуючы неба і слепячы ўсё на свеце. Блізка ўперадзе загрымела, нібы лупіў пярун,— гэта пярэднія парцізаны закідвалі акопы гранатамі. Пасля зашумела раптам несціхана ўсюды: і ў лесе, і на лагу, і на полі, як, бывае, шуміць град, калі праврвецца над вёскай хмара. І тады загрукалі па зямлі ногі, сотні ног. Дугалі ўперадзе, з бакоў, ззаду... Запахла праціўна дымам, пылам, стоптанай мокрай травой, сырой зямлёй... Уперадзе нібыта ўсё гарэла агнём: віселі ўгары ракеты і, здавалася, не падалі; над галовамі паляцелі кулі, як іскры з коміна ноччу з ветрам, калі зоймецца сажа. Людзі беглі і падалі, беглі і падалі. Мітусіцца толькі цені уперадзе перад вачыма — адзін, другі, трэці... Я ўсё бегла і баялася, каб не наступіць на зямлі на чалавека — мінала. А на зямлі ляжалі ўсё яшчэ свае, па адзежы пазнавала; значыць, не перабеглі яшчэ нямецкія акопы... Калі наперадзе закрычалі — я аж спатыкнулася. Крычалі немымі галасамі, здалося, на сотню вёрст кругa. Я ніколі не думала, што так крычаць «ура»... І я крычала і не чула свайго голасу. А ўперадзе свішча, што калючая мяцеліца. Белае ўсё ад ракет, нібы ад снегу.

Выбеглі мы на поле, на жыта. Ніколі не думала, што так цяжка бегчы па жыце. Жыта ўжо высокае, у рост мяне... Чапляецца за ногі, не пацягнуць, каласы ўжо цяжкія, наліваліся – б'юць па шчоках, як пугай сякуць. Бягу і падаю... Устану, прабягу, зачаплюся і зноў падаю. А кулі з агнём над самай галавой ляцяць. Падаю на зямлю і думаю: устану – значыць, яшчэ жывая. Падымаюся і бягу. З жыта выбегла, як з лесу. Чую пад нагамі гранкі, бульбоўнік па нагах хвошча, што лопух. На бульбянішча, думаю, выбегла, лягчэй... А тут – бегчы больш не магу. Сціснула дыхавіца. Не магу дыхнуць на ўсе грудзі – захліпаюся. Колькі падвярнулі. Прабягу і валюся ў бульбоўнік. Дыхаю толькі ротам, пясок з зямлі глытаючы. Усё, думаю. Паднялася неяк, не віджу нічога: самы агонь уперадзе...

Яна сціхла, маўчала і толькі цяжка дыхала на бярвенні – з сябе, што хворая. Пасля зноў прыціснула рукі да грудзей, нібы разрывала іх, як усё роўна ёй і цяпер яшчэ пасля таго не было чым дыхаць.

– Пачула пасля: падхапіў мяне нехта за руку. Страпянулася, учапілася за нечыя пальцы і зноў пабегла. Лёгка стала, як нанава на свет нарадзілася. Бягу і баюся, каб не паваліцца, падымаю высака ногі на бульбянішчы на гранках. Гляджу на таго, хто падаў мне руку, а ён зусім маленькі, меншы за цябе ростам. Кубанка на галаве, ад агню нават палосы відаць чырвоныя наверсе: шырокія, накрыж; вінтоўку ў другой руцэ дзержыць, выставіўшы перад сабой. Павярнуўся ён да мяне – я аж крыкнула: выліты ты! І вочы, і нос – ну ты! Во як мне здалося... А ён крычыць: «Не адставай, маць тваю так! Душой загавееш! За мяне дзяржыся...» Дзяржуся, дзяржуся, а яго пальцы, чую, паўзуць, паўзуць – вось-вось вышмыкнуцца з рукі... Зноў дыхаць няма чым. Як закрычу я... Не-е... Ён і не думаў кідаць... Стане, схопіць мяне за руку – за пульсэтку – і зноў бяжыць, крычучы: лаецца на чым свет стаіць. Пад нагамі барабаніла нешта бляшанае, кацілася некуды ўніз, у лагчыну, жаўцеў пясок, бугаркамі. Я пазнала, што беглі нямецкімі акопамі. Ракеты свяцілі далей, уперадзе, але я відзіла, як ляжалі на зямлі нежывыя немцы – сівымі гарбатымі кучкамі, як

авечкі. I каскі ў іх на галовах блішчалі ад агню, як шкло, і кулямёты на ножках чорныя, як жукі, папрыстывалі да зямлі... Пачула, як на акопах зрабілася раптам горача – гарачынёй дыхнула аднекуль з зямлі, з жоўтага пяску.

Помню, як ён, парцізан у кубанцы, пераступаў, бегучы, праз немцаў. I я пачала пераступаць. Не ведаю чаму, можа, таму, што ніколі не спадзявалася на сябе, я адразу паддалася яму і пачала рабіць усё, што рабіў ён,– пачула, відаць, у гэтым ратунак. Ён пераскокваў цераз акопы – і я за ім; ён падаў на зямлю – і я, не чакала, пакуль тузане за руку; толькі калі ён страляў, я дзяржалася за яго, не даючы. Ён усё адно страляў. Я не відзіла, у каго ён страляў... Стане, стрэліць, і мы бяжым далей, і я зноў дзяржуся за яго руку.

Калі мы выбеглі на пасеку і пабеглі па пнях і па маладым сосніку, на нас зноў паляцелі спераду кулі з агнём. Ён як бег, так і ўпаў на зямлю ў верас з усяго ходу. Калі беглі пасекай, ужо не я, а ён увесь час дзяржаў маю руку, і я пачула, перад тым яшчэ, як ён упаў, што пальцы яго неяк слабеюць, слабеюць... Пасля саслізнулі з маёй рукі, і ён упаў. Далёка ўперад ад мяне. I вінтоўка вывалілася ў яго з рукі – грукнула аб зямлю. Я падняла яе з зямлі, даю яму ў рукі, а ён не бярэ. Я тады схапіла яго за руку, за тую, за якую дзяржалася, калі беглі, тармашу, а ён не ўстае. А кулі свішчуць над самай галавой, відаць, як лятуць над пасекай: здаецца, памалу плыве іскра за іскрай... Уперадзе проці нас, недзе блізка, хлябешча нямецкі кулямёт, аж глушыць. Я апусцілася на калені, нагнулася над тым парцізанам у кубанцы, тармашу ўсё і крычу. Мусіць, моцна яго тармасіла, бо ён перавярнуўся на спіну, рукі ў яго раскінуліся ў верасе самі, крыжам... Я ўвідзіла, як шыя ў яго робіцца цёмная ад крыві. Лапнула яго за грудзі – рубашка зверху была мокрая, ліпкая і... цёплая... Я закрычала нема, не ведаючы, што рабіць. Увідзіла адразу, як на мяне ляцяць чырвоныя кулі. Калі я сцішылася, пачула, што ён не дыхае. Кроў заліла яму і шыю, і шчокі...

Можа, таму, што дагэтуль я рабіла ўсё, што ён, я ўхапіла з зямлі яго вінтоўку. Каля мяне беглі людзі, беглі туды, адкуль стралялі, пабегла і я. Дзяржала перад сабой вінтоўку

ў дзве рукі і бегла. Верас на зямлі, высокі, па калені, нейкі быў увесь сівы, як ад дыму. У верасе я і ўбачыла жоўты пясок – бугарком – а за ім немца. Ракеты свецяць, і немец то бялее, то цямнее. Я згледзела адразу, што ён стаіць на каленях і што ён стрэліў у мяне: хлопнула перад самымі грудзьмі, суха, як што парвалася, і запахла сажай. Я як бегла – была ад яго зусім блізка, як да плота,– паказала яна праз вуліцу на плот,– дык адразу наставіла на яго вінтоўку, дзержачы ў дзве рукі, і націснула на курок. Не мецілася зусім. Як і да вайны, калі вы стралялі на аселіцы на варашылаўскі значок. Мішэнь прыбілі на лазні да сцяны і стралялі... І я тады страляла. І вы смяяліся з мяне, што я не меціўшыся страляю. І тут я не мецілася. Немец толькі перагнуўся цераз акоп і лёг на спіну...

Яна доўга маўчала. Вадзіла толькі языком па вуснах.

– Я бегла пасля і не помніла куды. Усё пасекай. І ўсё ў той бок, куды, здавалася, беглі людзі... Пакуль не ўпала, спатыкнуўшыся, у мокры мох на імшары. Ляжала і калацілася ўся ад страху. Холадна зрабілася, як зімою. Слухаю, лежачы, а ўсюды неяк ціха, толькі далёка ззаду сакоча нямецкі кулямёт – рэха ад яго шуміць па лесе,– і неба ў тым баку жахаецца ад ракет. Я не ведала тады, што перабегла адна апошнія нямецкія акопы – апошнюю лінію, як гаварылі парцізаны,– і ўжо не ў акружэнні. Паднялася памаленьку з імшары, села і сяджу. Багун пахне, лезе ў нос, аж круціць, а мяне трасе. І блажыць. Сяджу і рву. Няма чым, слінай адной горкай, а рву... Не ад багуну, а ад немца. Аж увушшу стаіць, як у яго ёкнула нешта ўсярэдзіне і ён пераваліўся цераз акоп. І дым гэты ад пораху перад носам – задыхаюся... І вочы ў немца помню: палезлі адразу наверх. Я не хацела забіваць... І ніколі б не забіла...– Яна падняла руку ад грудзей і стала ганяць перад сабой камароў: махала доўга, зморшчыўшыся, як усё роўна адганяла ад сябе трывожны прывід, які не даваў ёй спакою.– І ты нікому не гавары...– схапіла яна раптам яго за руку,– не гавары, што я забіла чалавека... Нікому не расказвай... Чуеш? Нікому... Я табе аднаму расказала. Адразу. Каб не мучыцца. І больш нікому не раскажу. Да смерці...– Яна трымала яго за локаць у дзве рукі і дрыжала ўся, аж калацілася...

Над белым бярозавым плотам лёталі нізка кажаны, шапочучы крыллем; садзіліся на вуліцы ля студні – ля Платона – на белы пясок, пасля ўзляталі і насіліся над пажарышчам як утрапёныя. Над ракой, нізка, аж былі відаць у цемнаце, недзе з-за Жараў, ляцелі самалёты. Два, адзін за адным – «дугласы». У тым канцы пабольшала зарыва – занялося на паўнеба. Белая паласа ўгары над вёскай пасівела, адсунулася на загуменне. Паядранеў Млечны Шлях, паказваў белым канцом за Жары, на Найдорф.

Яна прыняла рукі, падперлася і зноў загаварыла, як і перш, дрыжучы. Не памагло, што і выгаварылася.

– Каб не [redacted] – жыў бы хлапец у кубанцы...– ёй усё яшчэ карцела гаварыць, але цяпер яна спатыкалася на слове.– І нашто я здалася яму, сама не ведаю... Падхапіў мяне... У такім агні падхапіў, вывеў, а самога няма... Я спачатку думала, можа, хто пазнаў мяне, але не – зусім чужы чалавек. Я яго ніколі не спатыкала. Ён жа цяпер у мяне перад вачыма будзе стаяць увесь час... Далей што, пытаешся? А што далей... Ішла ўсю ноч, два разы раку пераходзіла, раніцай апынулася аж за Віліёй – з дарогі збілася. На дубаўцаў у лесе лучыла. «З якога атрада?» – пытаюцца... А з якога я атрада...– Яна паківала галавой.– Нумар вінтоўкі тады пытаюцца... А які нумар... Я нават не ведала, дзе ён і напісаны. Яны тады забіраць яе. Я як учаплюся за гэту вінтоўку, аж крычу. Не ведаю, нашто яна мне... Відаць, яна мяне і ратавала тады, калі забілі ноччу партызана ў кубанцы; відаць, з ёю я і смелая была, калі бегла цераз апошнюю лінію і раку пераходзіла, раз так за яе ўчапілася. Яны тады за мяне: хто, адкуль... Я і расказала: і пра парцізана, і пра немца. Каровін усё – яго так звалі, і я запомніла,– аспаваты, суровы такі, пытаўся. Дзяржыць у руках вінтоўку, затвор адчыніў, гільза адтуль на зямлю выскачыла, я нават пасля стрэлу затвор не адчыніла і вінтоўку не зарадзіла, дзяржалася толькі за яе, і ўсё. Патроны яшчэ былі ў вінтоўцы, забраў іх Каровін сабе ў кішаню, вінтоўку на плячо павесіў, не аддаў ужо. У дубаўцаў я і была ўсе гэтыя дні, пакуль не прыйшлі нашы. Адтуль і дамоў вярнулася з-за Віліі. Маці паплакала, паплакала да вечара, а тады гаворыць:

капач у рукі і бульбу ў гародзе абкапваць — трава душыць. Заўтра раніцай і возьмемся ўдзвёх за барозны... А то з голаду паўміраем. Каня ніводнага ў вёсцы...— Яна раптам, як што ўспомніўшы, усхапілася на бярвенні і стала абтрасаць рукамі спадніцу. Саскочыла на зямлю, на падарожнік і пясок, крутнулася на адным месцы, лёгкая і вёрткая, нібыта дагэтуль не сядзела сагнуўшыся, нахілілася здалёку да яго, і вочы ў яе заблішчалі.

— Спаць пара...— сказала яна, яшчэ больш нагінаючыся да яго. Голас яе пасвяжэў, як пасля халоднай вады. Яна не магла ўстояць, ёй ужо карцела нешта другое: — Як гэта, во, так проста... Прыйсці, сесці...— Ён пачуў, што яна гаворыць пра яго.— Людзі ж маглі відзіць... Ноч... Гаварыць бы сталі. Каб гэта пасля вечарынкі... А так...

Алёша не кратаўся. Глядзеў за платы на гароды, за якімі на лагу ля ракі вісеў туман, высака, уровень з кустамі, белы, густы, хоць кійком мяшай.

...Далёка ў тумане па зрытай акопамі пасецы бегла Альдзя з вінтоўкай у руках...

— Пайду на фронт. Таму і прыйшоў. Каб адвітацца...

Яна раптам сціхла, згорбілася, голас у яе патух. Ускочыла на бервяно і ўхапіла яго за руку. Моцна, аж сціснула. Ён падумаў, што яна тады, як бегла, так трымалася за руку таго маладога хлопца ў кубанцы з вялікімі чырвонымі палосамі накрыж.

— Ты? Цябе ж не возьмуць...— Яна нечага спалохалася.

Ён глядзеў на яе, і яму здалося, што туман за платамі пабліжэў, зрабіўся зусім белы, як гурбы снегу.

— Дзеля гэтага і прыйшоў. Узяў і прыйшоў. Нават і не адпрасіўся. Праз два дні ўсе з брыгады пойдуць у Плешчаніцы. Загад ёсць. На Мінск яшчэ рвуцца немцы, нават хацелі яго ўзяць. Тысяч трыццаць, гаварылі, асталося ззаду. Нашы рэгулярныя часці пойдуць у наступленне... На захад. Мінск будуць дзяржаць партызаны...— Ён гаварыў, не мог глядзець на яе і апускаў вочы.— З партызанамі я не пайду. Дайду да Плешчаніц, а там — у палявы ваенкамат. Возьмуць. Знаю, што зрабіць, каб узялі. Пайду на фронт. Матцы я нічога не гаварыў...

І нікому не гаварыў. І табе б не сказаў...— У яго перасохла ў роце, цяжка было гаварыць. Яна трымала яго за руку, і ён чуў, як яна дыхае – аж халодна рабілася ў шчаку. Падумаў, што яна не здагадалася, чаму ён гэта ёй сказаў, і ўзрадаваўся. І зноў стаў смялейшы.— А матцы маёй і не намякай... Пісьмо прыйдзе...

Яна падняла яго за руку, і ён саскочыў услед за ёй з бярвення на зямлю.

– Не возьмуць цябе. Не возьмуць... Каб такіх бралі...— Яна не сказала, што б было, каб такіх бралі.— А я буду з капачом усё лета ў бульбе стаяць... Разам з маткай. А тады пайду ў школу... Праз лог ля Жараў... Лісце будзе жоўтае шастаць пад нагамі, пасля вада павымярзае ў лужах, лядок белы асыплецца на дно і будзе ляжаць, прыцярушаны інеем... А там – мароз, мяцеліца... Вецер са снегам у вочы. Шчокі гарань, павечкі зліпаюцца... Пасля – канікулы... Вада ў лагчыне па калені... Снег раскіс. Каша... І ручэй недзе пад ім шваргоча... Не відаць, а шваргоча...— Яна раптам аціхла.— Здурнела я зусім, ці што... Нікуды я не пайду... Кончылася ўсё. А цябе не возьмуць. Вот папомніш маё...— Яна трымала яго за руку, сціскаючы, як усё роўна хацела не пусціць туды, на фронт, куды ёнірваўся, бо ведала сама, хоць і гаварыла другое, што яго возьмуць. Возьмуць, і тады ён ніколі не вернецца...

Алёша злавіў сябе на тым, што яму закарцела раптам, ухапіўшы яе за руку, як той партызан у кубанцы з шырокімі палосамі, бегчы ноччу пасекай пад ракетамі, пераскокваючы нямецкія акопы. Пералезшы цераз плот на двары, бегчы загуменнем ля жыта ў канец вёскі, дзе зарыва ад пажару, дзе быў недалёка фронт... Бегчы ў школу, да ям, да ракі... На край свету... Як бягуць дзеці: самі не ведаючы куды...

Яна зноў ускочыла на бярвенне і пацягнула яго за сабой, як баялася: ступіць, пойдзе і схаваецца ў тумане за паваротам ля Платонавай студні. Схаваецца наўсягды...

З загумення пахла пылам з дарогі і жытам з поля, нагрэтым за дзень. У жыце адзывалася перапёлка, кароценька, дзяркатая – хацела пачаць песню і тут жа абрывала, спяшаючыся, у трывозе: узагнаная кім ці падбітая...

За Жарамі схаваўся маладзік. У канцы вёскі ападала зарыва — сцялося ў вузкую паласу над самым лесам. На пажарышча за вуліцай прыпоўз туман — вузенькай палоскай, з краёчку.

Не аціхалі самалёты. Гудзелі над галавой, недзе там, у высокім бяздонні, пад халодным і зблеклым Млечным Шляхам.

Пад раніцу, калі над ямамі пабялела неба і туман схаваў з вачэй платы ў гародах, яна заснула, седзячы на бярвенні і апусціўшы галаву на калені — павярнулася толькі да яго. Захрапла дробненька, цяжка дыхаючы — нібы хацела адаспаць скоранька, на хаду, за ўсе ночы цяжкай дарогі за Дзвінасой.

За Жарамі, недзе на шашы ля Горна, дзе ўсю ноч мігалі белыя палосы, сакатаў кулямёт, адзін у ранішняй цішыні.

Алёша слухаў, углядаючыся ў туман за выганчык. На бярвенні побач ляжаў аўтамат — дыскам уверх. Сівы ад расы, як зімой ад інею, і халодны. Алёша падцягнуў яго да сябе.

V

Угары пад страхой на матачыне запішчалі ластаўкі, захлопаўшы крыллем, і Жаваранка прачнуўся. Ускочыў на сене і сеў. У хляве было відна — знадворку над страхой блішчаў, як шкло, дзень. Жаваранка кінуў вачыма кругам: побач, пазарываўшыся ў сена, спалі ўпокат дзеці і Кланя — відаць былі валасатыя галовы, абсыпаныя зялёнай пацярухай; на вушаку ля тыну на ўбітым зубе ад бараны вісеў прыкладам угару аўтамат. Дзверы былі зашчэплены на вялікі, сагнуты пасярэдзіне кручок — учора, кладучыся, зашчапіла Кланя. На ім ля прабоя вісеў жмук сена — леташняя сухая смычка. Жаваранка падумаў, што ніяк у хляве не прывыкне вока да аўтамата: вісіць там, дзе ўсё жыццё віселі, зачэпленыя за зуб ад бараны, старыя, зрэзаныя бруском косы; граблі — надзетыя рашоткай, адны на адны; цапы, зробленыя першы год пры немцах — аж тры; хамут і наверсе на ім дуга, жоўтая, лазовая — сагнуў ён

сам, Жаваранка; калі з-пад грабель увосень тырчаў яшчэ канец зуба ад бараны, Кланя чапляла на яго за маленькае перавясла снапок кміну, сабранага ў аселіцы ля самых град — каб даспяваў і сох.

Цяпер на зубе ад бараны ў хляве вісеў аўтамат, нацягваючы зялёны новы рэмень.

Заныла глыбака ўсярэдзіне. Ад аўтамата перадалася трывога...

Было холадна — холад апанаваў пад раніцу, праганяючы сон. Не пападаў зуб на зуб, і не хацелася выцягваць з-пад калючага сухога сена ногі, каб абуцца.

Ад зары зачырванелася раптам страха: схапілася як усё роўна полымем драніца з доўгімі шчэлкамі, ад латы да латы, і з круглымі дзіркамі ад сучкоў; заблішчала, як вугаль у агні, ластаўчына гняздо на матачыне; папунсавела абвіслае павучынне...

З-за тыну з парожняга хлява запахла каровай...

Захацелася есці, аж закруцілася галава.

З хлява ён выйшаў на двор, нібы выходзіў з хаты: прыставіў дзверы да самага вушака.

На дварэ было халадней, чымся ў хляве; наўкола гародаў ляжаў туман, нізка, на самай зямлі; густы, як цэд, ён хаваў з вачэй вуліцу і стрэхі ў хатах. На траве, на падарожніку, блішчала буйнымі кроплямі, як гарох, апаўшы з начы, раса, густа, нібы хто яе насеяў. Раса ляжала на плоце, ля гарода, на жэрдках, на частаколе, на сцяне, на хляве, на тыне ад вуліцы, на цыбатым сланечніку — на жоўтых шапках, шырокіх і круглых, як рашотах, на агуročніку на градах — агурочнік быў мокры, пад ім цямнела і мокрая зямля, нібы яе палілі вадой са студні.

Пахла гарэлым торфам і пажарышчам: размоклай глінай і попелам. На краі белай печы цёмнымі рагаламі пацякла чорная сажа — ад расы. На выганчыку падымаўся ўгару туман якраз проці пажарышча, і здавалася, што топіцца печ і з яе ідзе дым.

За ямамі, шырака, на ўвесь Пагурак, занялася зара, чырвоная, што жар. Ад яе неба ў тым баку здалося цяжкое і

далёкае. Угары над вёскай выцягнуліся сівыя, як воўна, рэдкія палосы. Недзе далёка ў Жарах загаляшыў певень, аж пайшлі водгаласкі.

Над ракой, над самым альшэўнікам, праляцелі самалёты і зніклі адразу пад канец вёскі. Ляцелі па двое, блізка адзін ля аднаго — знішчальнікі.

Жаваранка пайшоў да варот, як ішоў усягды раніцай чытаць нарад на работу, што вешаў брыгадзір на канцылярыі — на хаце Галіны Аляксандравай між вокан: хата яе стаяла пасярод вёскі. Ідзеш — і відаць: вецер ганяе прыбітую зверху вузкую белую палоску паперы і да хаты падыходзяць адзін за адным людзі. Узлазяць аж на прызбу, чытаючы, пасля разыходзяцца па дварах, ляпаючы варотамі і бразгаючы вёдрамі ля студні — яшчэ не тапілі ў печах, беглі перш-наперш глядзець нарад. І калі трэба было ісці на работу ў поле пад Рабы Калодзеж на ўвесь дзень, варылі на палудзень да любовай скваркі са свінога кумпячка, падсохлага, елкаватага, ад якога днём хацелася піць, кавалачак бараніны, яйкі — дватры; а хто стараўся — калі ўчора рана ўчыніў рашчыну і ў дзяжы добра падышло цеста — спячы нават свежы хлеб, каб адрэзаць з сабой у поле краёк буханкі з цвёрдай, прычарнелай зверху скарынкай, ад якой усю дарогу аж да Рабога Калодзежа была цёплая торбачка і пахла на ўвесь лес кіслым ржаным духам і кмінам, як з печы...

На вуліцы было пуста і ціха; распаўзаўся туман, і за паваротам ад Платонавай студні былі відаць шэрыя платы.

Жаваранка стаяў ля абгарэлых ад двара і зашчэпленых на кручок варот і глядзеў пасля на ферму: дзверы ў кароўніках расчынены; свіцяцца дзіркі ў паадбіваных шчытах у свірне; над студняй, над зрубам пасярод дзядзінца, задраў угару сухую доўгую дзюбу асвер... Каб дзе жывая душа...

Зверху з тофеля капнула на руку, на пальцы, раса — чорная ад сажы.

Скрыпнуўшы дзвярыма, выйшла на двор Кланя, счышчаючы з сябе рукамі пацяруху ад сена: з нажуткі, з грудзей, з плячэй ззаду, паварочваючы галаву, і з галавы, з валасоў — з раскручанай касы...

— Яхрэм...— пазвала яго ціха, што ўсягды раніцай, калі хацела папрасіць прынясці вады са студні ці адсекчы смаляка на дрывотні, як не гарэлі ў печы дровы, і баялася разбудзіць дзяцей: не дадуць у пару парабіць работу.— Рыдлёўка на двары, ля хлеўчыка, асталася цэлая, тая, якой усягды з-пад ног адкідалі... Вядро трэба з сабой узяць, прыгоршчамі надта не начэрпаеш. Вылію ваду і вазьму. Мяшок толькі... Можа, вісіць за тынам на шастку, той, у якім карове мякіну насілі з пуні... А не — то да Галіны Аляксандравай падскочу. Можна было б наўлечку з падушкі зняць, з-пад галавы ў дзяцей, але ж у ёй не наносіш...

Ён здагадаўся: Кланя хоча даставаць куфар з жытам.

— Вярнуся ў хлеў. Каб толькі дзяцей не разбудзіць...

Яна схадзіла ў хлеў — асцярожна падымала на руках дзверы, каб не скрыпелі,— і вярнулася з вядром у руках і мяшком на плячы. Ваду выліла пад асвер у яму, дзе ўсягды ў гразі ў гарачыню купаліся свінні. Яма зарасла высокім падарожнікам — ад вады ён адразу палёг на зямлю. Паднёсшы, паставіла вядро на дарожку ля студні, яму, Жаваранку, пад ногі. Адышлася пад хлеўчык і, зняўшы з пляча мяшок — тоўсты, новы, сатканы з атрэп'я, нават кастра яшчэ была відаць на нітках,— пачала выбіваць яго ад пылу і патрухі. Перавярнула на другі бок і зноў выбівала, пасля, склаўшы ўдоўж удвая, перакінула цераз плячо. Прынясла з-пад хлеўчыка рыдлёўку, збітую, з доўгай, па грудзі, ручкай і падала яму, Жаваранку. Управілася з усім адна, хутка, як упраўлялася ўсягды раніцай ля печы. Выцерла пасля хусткай вочы і шчокі — хустка ляжала ў яе на плячах,— што ручніком, памыўшыся; узяла ў рукі парожняе вядро, хуценька на рог варыўні перайшла босымі нагамі пажарышча, як баялася яшчэ апячы ногі, і палезла, сагнуўшыся, у плот, у спрагу. За ёй палез і ён, апіраючыся на рыдлёўку.

За плотам адразу пачыналася жыта, стаяла высокае, уровень з Кланяй, з паднятым угару коласам, на якім пазасывалі мокрыя ад расы дробныя жаўтавыя вусікі,— жыта яшчэ красавала. Праз жыта вяла на пасеку і далей на Пагурак сцежка, шырокая — па ёй нават ездзілі на калёсах;

спрадвечная – Жаваранка як помніць, дык яна ўсягды была ля плота, яе ніколі не заворвалі — ні вясной, ні ўвосень; убітая цвёрда нагамі і калясьмі, парослая пырнікам у калена, васількамі, свірэпкай, дурнап'янам, гугелем, асотам і малачаем, па самай зямлі падбярозкай, макрыцай і ўсякай дробнай гавылой, якая расце ў жыце.

Жаваранка спяшаўся за Кланяй; яна ішла наперадзе сцежкай, як усягды на работу; выставіўшы ўперад руку, адхінала ад вачэй мокрыя каласы; бляшанае вядро ў другой яе руцэ, апушчанае аж да зямлі, чаплялася за траву і за жыта і звінела. Рыдлёўку ён падняў на плячо, узяўшыся за ручку, за канец, як за касільно, ідучы касіць на балота за Пагурак, пад самыя цяпер Партызанскія лагеры...

Як не было добрай пагоды, касіць у калгасе пачыналі не з лугу ля Віліі, а з балота за Пагуркам: калі і падчарнее – не так шкода.

Сабраўшыся ўсёй вёскай ля Галіны Аляксандравай, ля нарада — пасеўшы на платы, на прызбу, на зямлі на траву, касцы чакаюць усіх, да астатняга, тады ідуць у гэты канец, дзе Жаваранка... Аднаго яго не чакалі, клікнуць пасля...

Выходзяць з-за павароту ля Платонавай студні, клічуць з сабой Платона, стукаючы сцябачкай па касільне: не дачакаліся ля нарада... У белых рубашках, з паднятымі на плячах высака ўгару косамі, яны займаюць усю вуліцу, ад плота да плота: нічога не відаць за іхнімі плячыма. Падыходзяць да яго, Жаваранкі, адчыняюць самі вароты, рассыпаюцца па двары, п'юць «у запас» ля студні з вядра ваду, нехта яшчэ пырскае на Кланю – кідаецца ў жарты; тады «забіраюць з сабой і, можа, не вернуць» яго, Жаваранку, з касой, з палуднем; падыходзяць ля варыўні да плота і, збіўшыся ў кучу, «робяць спрагу» — рассоўваюць жэрдзе з цэлага прасла ў бакі і ідуць на сцежку, як праз вароты... Ідуць адзін за адным, трыццаць мужчын, расцягваючыся і хаваючыся ў жыце. Блішчаць толькі на сонцы над імі белыя косы, як агонь...

Спрага пасля касцоў стаіць адкрытая ўсё лета: яны будуць хадзіць дваром на сцежку ў жыце, пакуль не скосяць і Пагурак, і Вір, і лог ля ракі,– ля ям цераз пасеку дарогай ніхто і

не думаеісці: трэба даваць круга. Пасля касцоў будуць хадзіць бабы — разбіваць і грабіць сена. І жаць па пасеку да ям... Тады ўжо, калі пажнуць жыта і апусцее поле, спрагу ў плоце зацягваюць «на зіму». Праз двор больш ніхто з вёскі не ходзіць...

Жаваранка аж аглянуўся назад: нібыта ўслед маглі ісці мужчыны з косамі на плячах. Ззаду нікога не было; калыхалася толькі жыта ля сцежкі, дзе яны прайшлі. Вёска хавалася ў сівым тумане; цямнелі толькі ўгары стрэхі: такога туману летам даўно не было. Шастала пад нагамі жыта, і звінела ў Клані ў руках вядро. На плячы ляжала рыдлёўка, і Жаваранка адчуў, што яму стала раптам ніякавата: далёка адышоўся ад дому, пакінуўшы аўтамат у хляве. Ніколі ён яго за ўвесь час, як павесіў на плячо, не пакідаў...

Ён дагнаў Кланю.

Калі яны, мінуўшы соснік, праз які вяла дарога на лог да ракі, выйшлі на пасеку ў дробнае жыта — у вочы хлынула зара: занялася шырака над Гарбатым Мостам і над Партызанскімі лагерамі. Далёка, у тым баку, дзе была Дзвінаса, над самай зямлёй віселі тулягі — увачавідкі наліваліся чырванню: як каліна. Над пасекай паплыў, падымаючыся, туман, ад зары рабіўся буры, як дым.

Узыходзіла сонца: над Партызанскімі лагерамі паказаўся з-за лесу яго ціхі, сіняваты ў тумане краёк.

З рэдкага жыта на жоўтую ад пяску зямлю капала раса.

Жыта расло на іхнім шнуры ля самага лесу. Невысокае, дробнае, яно чуць хавала з вачэй загоны.

Звярнуўшы са сцежкі, яны ішлі па жыце баразной, пакуль не налучылі на жоўтую латочыну: тут быў зарыты куфар.

Куфар яны хавалі летась увосень: жаўцеў ужо бярэзнік і асыпалася лісце. Было ціха, і здалёку, недзе адтуль, дзе цяпер узыходзіць сонца, з-за Дзвінасы, чуліся выбухі, увесь дзень — як таўклі ў ступе.

Выкапалі спачатку яму, глыбокую, каб над куфрам насыпаць ладне зямлі — ад вады: хавалі ж на зіму; прывязлі куфар, асцерагаючыся, каб ніхто надта не бачыў; пасля вазілі ў мяшках жыта — як усё роўна сеяць,— насыпалі куфар аж па прыскрынак; накрылі жыта зверху пасцілкамі; куфар

абаткнулі ■ бакоў саломай, наслалі наверх на века пластом і засыпалі жоўтым пяском, зраўняўшы яму з зямлёй. Раскідвалі пасля яшчэ жоўты пясок рыдлёўкай далёка па ўсім шнуры, каб не кінулася ў вочы месца; перааралі плугам шнур ад дарогі да бярэзніку, пасеялі з сяўні жыта і забаранавалі загоны ўдоўж і ўпоперак. Жоўтая, уперамешку з сіпаком, латочына на зямлі ўсё ж асталася.

У вёсцы тады ўсе хавалі ў ямы дабро: чакалі блакады. Яго, Жаваранку, адпусцілі нават з лагера.

...Кланя вырвала жыта на жоўтай латочыне: ірвала, як лён, хапаючы пад паху. За дарогу ў вядро нацякло расы, і яна выліла яе на зямлю — вада адразу схавалася ў пясок. Узяла ў яго з рук рыдлёўку і паказала, адкуль капаць: помніла, з якога боку адчынялася века.

Пясок на загоне на пасецы быў сухі, што попел, нават жыта, не паспеўшы наліцца, пажаўцела і пачало сохнуць: шапацела ад рыдлёўкі, як салома.

Сеўшы на калені, Кланя адграбала пясок з загона ў баразну рукамі — прыгаршчамі.

Адкапалі ў калена; запахла пляснівай саломай, як вясной з ямы, калі дастаеш бульбу. Салома збілася, пачарнела; века зверху ў куфры было мокрае; паржавела, зрабілася рудая бляшаная абабіўка — палосамі. Века ад пяску Кланя ачышчала вехцем, скруціўшы яго з жыта — стаяла ўсё ў яме на каленях.

Века паднялося лёгка — адвалілася адразу да берага, як дома да сцяны ад вуліцы; усярэдзіне было сухое, жоўтае, нібыта і не стаяў куфар у зямлі ад леташняй восені дагэтуль, нібыта не зімаваў пад снегам; нават газеты, якія былі прыклеены да яго, не адваліліся; сухія былі і дзве простыя пасцілкі, новыя, у чырвоную клетку, якія Кланя выткала сама і якімі накрылі зверху жыта; і жыта было сухое, нават добра не адышло: цвёрда кусалася на зубах. Толькі чырвоны гарох, якім быў насыпаны прыскрынак, адсырэў, набух, нібы яго намачылі, каб пражыць на скаварадзе.

Кланя, убачыўшы жыта, як стаяла на беразе ямы на каленях, так і ўхапілася за галаву.

— А ха-атка мая... А дзе ж мы жыць будзе-ем?..— заплакала на ўсю пасеку — ён аж азірнуўся па баках...

Ён яе не чапаў; узяўшы вядро, выцер дно аб мех ад пяску, засіліў поўнае жыта, згарнуў локцем зверху лішніцу, страсануў над куфрам — цяпер і зерне дарага,— адагнуўся ад ямы і высыпаў жыта ў мех. Кланя абмякла, глядзела на яго праз слёзы вялікімі вачыма. Пасля ўскочыла з зямлі, абтрэсла асцярожна рукамі падол і залезла ў яму — стала збоку, на пясок і на салому. Пераняўшы ў яго з рук вядро, пачала скоранька чэрпаць, згінаючыся. Спачатку толькі падавала яму вядро, тады стала і чэрпаць і сама высыпаць у мех. Успомніла, відаць, што яны ўсталі додніцай, каб больш зрабіць, што ў іх толькі сягоння дзень, заўтра дзень і — усё. Яна астанецца адна... Адна з дзяцьмі...

Ён толькі стаяў цяпер і трымаў рукамі мех, пакуль яна не насыпала, як закінуць за плечы.

— У кадзь высыпеш... Кадзь чыстая, я ўчора глядзела. Вечка падымеш і высыпеш. За тынам кадзь стаіць, за дзвярмі, як толькі адчыніш. Хай там і стаіць, выкачваць на памост не будзем.— Яна адагнулася ад мяха, у адной руцэ трымала вядро, другой узялася за грудзі.— Дзвярмі толькі не скрыпі... Хай дзеці спяць. На клямку возьмеш. А то — студня на двары. Баюся гэтай студні кожны раз. А я пасцілкі страсану: у пяску, вільготныя... Днём на плот у гародзе ўскіну, на сонца...

Яна паддала яму мех — з калена, як паддавала на плечы ўсягды ўсё цяжкае.

Жаваранка ішоў назад сцежкай, несучы на плячы мех, узяўшы ў дзве рукі ля завязкі: мех быў цяжкі, пуды чатыры, ногі слізгалі з цвёрдай мокрай сцежкі ў баразну і чапляліся за жыта, і ад гэтага ён яшчэ больш рабіўся цяжэйшы. З-за пляча з меха пахла жыта, свежым, мяккім вільготным пахам, як увосень са свірна на ферме, калі палучалі ў калгасе размеркаванне. Ён трымаў тады мех ля завязкі, стоячы на таку ў свірне, а Кланя чэрпала вялікім белым вядром жыта з аруда, насыпала па самую завязку. Насыпалі адзін мех, два, тры, чатыры, пяць. Клалі іх на вялікія калгасныя вагі, ля якіх стаяў з карандашом і ведамасцю ў руках Валуй — кладаўшчык, якому

за Віліёй ужо, калі прыйшлі нашы, адарвала мінай нагу, вышэй костачкі, і яго завезлі ў ваенны шпіталь,— пасля адносілі мяхі – яна за вузел, ён за рагі – і складалі на дзядзінцы ля свірна ў кучу. Варочаліся, насыпалі зноў і клалі на вагі, пакуль Валуй, бразгаючы гірамі, не пачынаў махаць рукамі: усё. Забралі. Распішыцеся. Запрагайце каня і перавозьце. Пакуль усё перавезіцё... Дзе вы яго дзяваць будзеце...

На дварэ тады стаяла восень. Выбралі бульбу. На бульбоўніку, які валяўся неспарадкаваны на чорнай раллі на загуменні ля дарогі, і на параскіданай па дзядзінцы, па стаптаным падарожніку, саломе ляжаў ужо белы, як соль, іней – доўга, ад раніцы аж да палудня, хоць і свяціла над выганчыкам у чыстым, як вымытым, асеннім небе ядранае сонца.

Калёсы з мяхамі ціха тарахцелі па каменні; конь ішоў па вуліцы па пяску навыцяжку. Па жыта ездзілі некалькі разоў. Насыпалі ім дома кадзь, вялікую, дубовую, чорную зверху ад старасці – у ёй спрадвеку квасілі капусту з качанамі, і яна нарэшце пацякла ў дне, падгнілі дубовыя клёпкі, не памагала і засмаль – у яе лезла аж шэсць мяхоў, цэлы воз; чорны куфар, які стаяў у сенцах; шафарню; насілі нашкамі па драбіне на гару і насыпалі вялікае асінавае карыта, у якім Кланя ўсягды секла ўвосень секачом «шэрую капусту»; пасля напаўнялі з верхам ліпаўкі, якіх было на гары ля коміна аж чатыры. Высушыўшы жыта, везлі адразу малоць у млын у Найдорф. Свежыя буханкі хлеба са свежай мукі, вынятыя з печы – з пода – і палітыя вадой, блішчалі, як ад масла, і пахлі на ўсе сенцы, аж не хацелася ад іх адыходзіцца: бяры, рэж гарачую скарынку, якая хрумшчыць на зубах і рассыпаецца ў роце.

...Здалёку з вёскі пацягнула гарэлым памялом, з коміна, што ўсё роўна садзілі пячы хлеб. Жаваранка пачуў, як хочацца есці – нават горка ў роце.

Жыта з меха ён высыпаў у чорную кадзь за дзвярыма; стаяў пасля, узяўшыся рукой за чорны край кадзі, пакуль не аддыхаўся: аж у галаву стукнула – так цяжка ён даўно не нёс.

Дзяцей з пярэкліцы не было відаць – ён ступіў ціха бліжэй да памоста, падняўся на дыбкі і выцягнуў шыю. Павярнуўшы-

ся да яго тварам, спала ў сене Антунінка, закрыўшы валасамі і лоб, і нос. У роце ў яе быў палец; з сена тырчаў сагнуты локаць. Жаваранка пачуў, як Антунінка смокча, моцна, на ўвесь хлеў. Пачакае-пачакае, тады — зноў, аж адарве, здаецца, палец...

«Галодная...» — падумаў ён, і яму горка зрабілася на душы. Пасля ён падумаў, што і спаць клаўся, і ўстаў, а да дзяцей яшчэ і слова не сказаў... Павярнуўшыся, ён пайшоў з хлява, узяўшы дзверы на клямку.

Узышло сонца, падняўшыся над Пагуркам. На пасецы, сюды, пад вёску, заблішчала раса, дробненькімі іскрамі, як прысак. Туман на лагу і на полі збіраўся ў кучы, як коні ў табун; падымаўся ўгару і цягнуўся, што воблакі, насустрач сонцу.

У вёсцы зазвінела піла, ядрана — па сухім дрэве. Жаваранка, ідучы, аж спыніўся і паглядзеў назад. Далёка, у некага ў тым канцы, угару з коміна сівым слупком падняўся дробны дым — адзін на ўсю вёску. У вушах звінела, не сціхаючы, і Жаваранка ўбачыў пасля, як над бярэзнікам ідуць самалёты, адзін за адным, нібыта аддзяляючыся ад сонца. Самалёты ішлі сюды, на пасеку, на вёску, па тры ў рад, вялікім чорным клінам, як журавы ўвосень з-за Віліі. Праходзіў адзін шырокі клін, цішэла; тады, пачакаўшы, ішоў другі, той жа дарогай, з-пад сонца; за ім, калі ўгледзецца, быў відаць яшчэ адзін. Калі яны былі ўгары над пасекай, ад сонца рабіліся жоўтыя, блішчалі — не было як глядзець. Ад іх густа дрыжала пад нагамі зямля; здавалася, едзеш, стоячы на калёсах.

Кланя глядзела ўгару, закрываючыся даланёй ад сонца. Ля ног у яе нахілілася поўнае вядро, і з яго сыпалася на пясок жыта.

— Я ўжо сорак налічыла...— Яна зірнула на яго, спужаўшыся.— І над выганчыкам ішлі... І ўсё яшчэ ідуць. Шыя забалела, на іх гледзячы. І ўсё туды, у адно месца, дзе грукае. І назад не варочаюцца, нібы там і прападаюць. Бо-о... За ўсю вайну не відзіла гэтулькі...— Яна згіналася браць вядро і глядзела ўгару.

Самалёты пайшлі ніжэй, над самым бярэзнікам за ракой.

Калі Жаваранка вярнуўся з дому апошнім разам, яны, апаражніўшы куфар, павыцягвалі з бакоў слізкую, белую ад плесені салому, паднялі куфар адным краем, зрылі рыдлёўкай пад яго бераг — ён, Жаваранка, трымаў куфар, упёршыся рукамі, а Кланя дзяўбла рыдлёўкай зямлю — і выцягнулі куфар з ямы наверх. Абцерлі зверху ад пяску, адчынілі прыскрынак, паднялі века і падперлі яго рыдлёўкай, уставіўшы яе ўсярэдзіну ў куфар.

— Хай абсыхае... Добра, што хоць ён цэлы астаўся... Будзе куды рыззё з вачэй схінуць...— Кланя зноў заплакала. Ішла сцежкай ззаду за ім, Жаваранкам, ускінуўшы на плячо пасцілкі і несучы ў вядры высыпаны з прыскрынка чырвоны гарох, і плакала. Увесь час была як апечаная: крані яе — цякуць слёзы.

Самалёты ўсё яшчэ ішлі над вёскай — ішлі сягоння ўсю раніцу.

Калі яны — ён наперадзе, грукаючы ботамі па ўтоптанай сцежцы, яна ўслед за ім, збіваючы на босых нагах пальцы аб каменне,— падыходзілі да спрагі, убачылі яшчэ з жыта дзяцей. Дзеці бегалі дваром — мігцелі толькі за канаторжнікам ля плота валасатыя галовы — ад хлява да пажарышча і назад. На пажарышчы падымаўся ўгару ўзбіты попел, як дым...

— Ногі парэжуць аб шкло, Яхрэм!..— закрычала ззаду за ім Кланя.— Там жа шкла поўна. Заб'ю большага... Малую выцягнуў. Як яны вылезлі? Дзверы ж зачынены...

Дзеці — Валодзя большы, галава вышэй зруба на студні, Антунінка не дацягнецца яму і да пашкі,— пачуўшы Кланю, адбегліся ад пажарышча, пасталі ля зруба ля студні, гледзячы за плот у жыта, пасля сарваліся з месца і адно за адным цераз нагу пабеглі да спрагі. Шмыгнулі ў плот, як парасяты ў шкоду, падбеглі і пераймалі яго, Жаваранку, пярэдняга, яшчэ ў жыце. Падскочыў першы Валодзя — бег з усёй сілы, падкідваючы высака доўгія ногі і махаючы рукамі,— тарканўся аброслай — валасы ляжалі на вушах — галоўкай яму, Жаваранку, у жывот, пад дзягу, як цяля карове пад бок. Адбегся адразу назад і глядзеў здалёку такімі

радаснымі шэрымі вачыма — здавалася, яны ў яго аж круціліся ад радасці. Жаваранка толькі справіўся пагладзіць яго рукой па галаве.

— Татка... Татка...— Валодзя аж заікаўся, адступаючыся ад спрагі.— У хлеве нейчы аўтамат вісіць... На крюку... Цяжкі...— Ён памаўчаў.— Я не чапаў... Зусім не чапаў... Ён там і вісіць...

Антунінка ў доўгай, за калені, шэрай, у дробны гарошак, шырокай — злазіць з плячэй — сукянёшцы; валосікі пасвятлелі, адраслі і лезуць спераду ў вочы — яна зыркае спадылба: правая ручка сагнута ў локці, як была раніцай у хляве, мезены пальчык схаваны ў роце: смокча на хаду... Падбегла была, убачыла, як Валодзю пагладзілі па галаве, крутнулася на сцежцы і — назад да спрагі, нават не выняла пальца з рота,— толькі бліскалі чырвоныя пяткі з-пад доўгай сукянёшкі: набіла ўжо, бегаючы па цвёрдым двары.

— Тоня! Антунінка!..— клікнуў ён і пайшоў з мехам скарэй, даганяючы яе і не могучы дагнаць. Мех быў цяжкі, поўз з плячэй, і Жаваранка чуць пераджаргнуў жэрдку ў спразе. Мех ён не данёс у хлеў, скінуў на двары ля студні, на мокры падарожнік.— Антунінка... Ты што? Не пазнала? — выставіў ён уперад рукі, як пераймаючы яе.

Антунінка ціснулася да хлява, да дзвярэй; ля яе па высокім падарожніку, мочачы ў расе калошы чорных, афарбаваных у рудзе штаноў, скакаў на адной назе Валодзя: яго не клікалі.

— Тоня, вынь пальку... Адгрызеш зусім...— закрычала на яе здалёку Кланя. (Тоня на палец гаварыла «палька», і ўсе дома сталі гаварыць, як яна: палька.) — Гэта ж падумаць... Ты глянь, Яхрэм... Паглядзі... Дзверы на клямцы, дык яны вун, пад дошкамі, дзе куры ў дзірку лазілі, выграблі з ямы патруху і выціснуліся на двор. І ўсё гэты, вялікі... Цэлая галава ў вайну асталася, дык ён шукае, дзе цяпер яе скруціць... Я да яго дабяруся... Пачакай...— Падышла яна да студні і паставіла вядро на дарожку, побач з мехам.— То-оня-я...— клікнула яна зноў.— Вынь пальку. Ты што гэта не слухаеш? Не відзіш, хто прыйшоў?

— Антунінка... Ну-у-у... Зусім на мяне забылася...— Жаваранка апусціў рукі, аж забалелі: гэтулькі трымаў, выставіўшы.

Тады Антунінка глянула на яго, як усё роўна пашкадавала, выняла з рота мезены палец, выцерла збоку аб сукянёшку, падбегла да яго, ускочыла на рукі, нагнула набок галоўку і залапатала, адстаўляючы вусенкі:

– Я знаю... Ты мой тата... І ты мяне любіш...

– Антуні-інка...– Ён прыціснуў яе да сябе; яна засмяялася, запішчала на ўвесь двор і пачала вырывацца, махаючы і рукамі, і нагамі. Вырваўшыся, адбеглася да хлява, схавалася за Валодзю, схапіла ў рот «пальку» і глядзела з-за пляча вясёлымі вачыма. Пасля згледзела раптам вядро і пабегла да яго – за ёй паскакаў цераз нагу Валодзя. Падбегшы, утаропілася: «Што гэта?» Тады, нагнуўшыся, схапіла хуценька – спачатку адной, пасля другой рукой – гароху і панясла адразу ў рот.

– А дзе-еці вы мае-е...– загаласіла Кланя і, узяўшы вядро, пайшла скарэй у хлеў, мусіць, каб самой схавацца з вачэй.

Ён падняў мех, занёс яго перад сабой у хлеў, высыпаў жыта ў кадзь, разгарнуў рукой, зраўняўшы – жыта было ў кадзі аж пад верх; накрыў кадзь дэнкам, вялікім, цяжкім; страсануўшы мех, склаў яго ўчэцвера і ўскінуў зверху на дэнка. Пасля пераняў у Клані з рук вядро з гарохам, высыпаў гарох у наўлечку, якую зняла Кланя з падушкі, завязаў вузлом і паклаў на кадзь. Абцёр ад асця грудзі – жыта было з дробным асцём, і асця набілася ў рубашку,– выйшаў на ток і, згледзеўшы конаўку на калодцы, падумаў, што хоча піць. Падумаў яшчэ: гэтулькі насіў за раніцу на плячах, ныюць, як ад касьбы, што і піць хочацца, нібы пасля касы, калі ўвесь сышоў потам, і зусім не баліць спіна ў крыжы, як увесь гэты час. Пачуў раптам тут, стоячы на цвёрдым таку, па якім хадзіў усё сваё жыццё, што здаровы, як і перш, і падумаў спачатку з трывогай: возьмуць на фронт, не пусцяць з Плешчаніц з камісіі дамоў; пасля з радасцю, што сходзіць і на фронт, і вернецца... Што можа зноў узваліць усё на свае плечы... Хоць цяпер будзе, сагнуўшыся ў тры пагібелі, часаць бярвенне на хату. Пазычыць бы толькі ў каго тапор і пілу і навастрыць добра...

Кланя прынясла ў вядры вады – даставала са студні памалу, доўга скрыпеў асвер,– паставіла вядро ля калодкі, разаслала на памосце, склаўшы ў дзве столкі, пасцілкі, якія дасталі з

ямы з куфрам, выкаціла калодку на праціўню, расхінула на ёй ручнік — у ручнік быў закручаны кавалак перапечкі, што прынясла ўчора Галіна Аляксандрава,— зачэрпнула ў конаўку вады і паставіла сярод калодкі. Паглядзела на яго, Жаваранку, які стаяў пасярод праціўні, і клікнула з двара дзяцей.

Елі разламаны на чатыры кавалкі праснак — разламала Кланя і дала кожнаму ў рукі,— пасеўшы на памосце і спусціўшы на гліняны ток ногі: Кланя — ад вуліцы, пасля дзеці — Антунінка з Валодзем, тады ён, Жаваранка, з краю ад дзвярэй. Сядзелі круга накрытай ручнікам калодкі, як дома ў хаце за сталом, засланым абрусам; елі сухамя, ціха, паднёсшы блізка да рота кожны свой кавалачак ацеслівай, прыгарэлай зверху жытняй перапечкі — дзеці ўхапіліся за яе ў дзве рукі,— елі, кожны думаючы пра сваё, нібыта за сталом і не было малых, а сядзелі адны старыя людзі, змучаныя водумам — як выйсці з бяды.

Угары ля матачыны пішчалі ластаўкі: лёталі адна за адной у дзірку ў шчытах і, варочаючыся, прылепліваліся збоку ля шэрага гнязда: кармілі дзяцей. На іх праз шчыт свяціла сонца; добра былі відаць чырвоныя грудкі.

Над выганчыкам гудзелі самалёты.

Маўчалі, толькі Антунінка не магла ўседзець: ёрзалася, цярэбячы і лоб, і шчокі, і рукі, дзе ад камароў за ноч паўскокалі вадыры. Пасля заплакала Кланя:

— Калі ж слёзы самі цякуць... Сядзіш, а яны цякуць... А што ж рабіць... Гэта ж якіх толькі пяць мяшэчкаў жыта...— Яна ўздыхнула, не могучы есці. Укусіць, пакладзе рукі на калені, сядзіць і глядзіць на конаўку з вадой.— Мы ж іх з дзяцьмі на адной зацірцы з'ядзім... І напазычалася я ўжо... А нічога ж няма... Голыя ж асталіся... Насавы ўсе пагарэлі... І свае, і дзяцінныя... Яму ў сосніку адкрылі... Я і забылася сказаць... І палатно нават забралі, у трубцы было... І ў варыўні ўсё дымам пайшло... Абручы толькі ад дзежак пагнутыя ляжаць... Бульбу ўсю дасталі вясной з ямы, і бульба згарэла ў загарадцы...— Яна паддавала сабе жалю і залівалася слязьмі. Пасля раптам аціхала, гладзіла Антунінку па галаве адной, пасля другой рукой і гаварыла: — Не буду... Не буду... Што ж гэта я... Гэтулькі

работы... Мы ж да заўтрашняга не справімся... Не ведаю, за што ўхапіцца... І праснак не лезе ў горла.— Яна памаўчала.— І з гэтымі во ваюю,— кіўнула яна галавой на Валодзю.— Як толькі ўскруціцца — на ферму ў салому бяжыць. У кароўніках парцізаны спалі... Дык у саломе гранаты, чорныя, кругленькія... Патронаў тых... Ён усё на двор валачэ, у хлеў. І дзяўчыну зводзіць з дому. Гэта ж трэба... Вярнуліся з лесу... Попел яшчэ гарачы... Я слязьмі заліваюся, а яму хоць бы што... І агледзецца не паспела, як выцягнуў дзяўчыну пад бацянова гняздо, пад сасну, у акопы... Пачула з двара, як машына загудзела. Гляджу, пыл ля ям... І машына такая маленькая, адкрытая, толькі шкло наперадзе, у вёску ляціць дарогай. Думаю — немцы... А дзяцей няма. Я — на вуліцу бягом. А ён сам наперадзе джгае, дзяўчыну адну кінуў — яна ззаду за ім ножкі свае падкідвае пасярод вуліцы на пяску... Бягуць дамоў з акопаў... Машына іх дагнала якраз у вуліцы ў платах... Сцішылася, коціцца памалу... Падымаецца на ёй ваенны, у нашай форме — фуражка на галаве, зорка блішчыць — зубы белыя паказвае і смяецца: «Эх вы, героі!..» А дзеці да мяне пад ногі... Вось які ён у мяне герой... Неслух... Пасля, за той машынай, і пайшлі нашы... Абоз, цэлыя суткі... Каб не абоз, дык бы нашых і не відзілі. Ідуць усё шашой на Вялейку... Валам валяць. Галіна Аляксандрава відзіла, дык расказвала. Прыйшла наплакаўшыся... Шчокі чырвоныя, кашляе... О-ха-ха...— Яна памаўчала.— А цяпер...— узяла Валодзю пальцамі за вуха і адразу адпусціла.— У гародчыку на мяжы было закапана ў скрыначцы ўсё начынне... Сабрала малаткі, абцугі, цвікі, пілачку маленькую... Думаю, згарыць хата — цэлае астанецца, як душа чула. Знайшлі і гэта на мяжы, успаролі, параскідалі па траве. Усё нечага шукалі... Кажу цяпер яму: бяры малаток ды каламажку Тоні зрабі. Колы, вун, пад парканам, ад вясны ляжаць, не згарэлі. Вучыся... Дык — не туды тое... На ферму рвецца. Па акопах гойсае. Аж на ямы дайшоў. Адбіўся ад рук, асмялеў. Пры бацьку кажу: адпраўлю ўвосень у школу. Не хапае яшчэ паўгода, а адпраўлю. Хай лепш вучыцца, чымся па акопах нікаць. Галава хоць цэлая астанецца. Помачы ўсё адно ніякай... А з адной неяк спраў-

люся, хоць і цябе не будзе...– Яна зноў паглядзела на яго, Жаваранку, вялікімі вачыма, і ў яе навярцеліся слёзы.– Скарэй бы яно ўжо ўсёканчалася... Што я буду рабіць цяпер адна...

Яна паклала праснак на калодачку, на ручнік, і стала выціраць вочы.

Ад прэснай перапечкі было суха ў роце і хацелася піць. Жаваранка нагнуўся да калодачкі, каб узяць конаўку.

– Многа ты плачаш, Кланя... Калі што... Буду ■ жыў ці не буду...– Ён пачуў раптам, што і яму цяжка гаварыць.– Буду жыў ці не буду – ідзі ў сельсавет... Ідзі і прасі. І не плач. Памогуць. Куды ты яшчэ пойдзеш? Не будзеш жа хадзіць усягды да Галіны Аляксандравай...– Устаўшы, ён піў з поўнай конаўкі. Вада была прэсная і халодная, як усягды ў студні, са сваім смакам, які ён пазнаў бы за тысячу вёрст ад дому. Устаўшы, ужо не сеў, хадзіў па праціўні, як дома па хаце ад стала да парога.– З голаду вам ужо не дадуць памерці. Да восені сабяруць усіх баб у калгас. Будуць і коні, і каровы. Не бядуй, што ў вёсцы ні аднаго хваста. Прыгоняць... Ідзі зноў на ферму. Да кароў... Я вот што думаю... Крануў печ – сыпецца гліна. Паўцагелка нават не выб'еш, не то каб што людскае. А з камення печка доўга не пастаіць... Ды і не складзеш...

Ён выйшаў з хлява і падышоў да асвера.

– Во тут во складзём. Проці дзвярэй. Гаршкі з хлева будуць відаць. На зямлі складу, якая выйдзе. Падпоркі пад стрэшку вун ляжаць, ля студні пад парканам. Яловыя, сухія, з лесу цягаць не трэба. Драніцы надзяром стрэшку накрыць. Пойдзем з Валодзем у лес і надзяром – пілу пацягае. Калодкі тры пойдзе. Надзяром і прынясём. Пазыч толькі ў Галіны Аляксандравай пілу з тапаром і нож. У яе, помню, быў... І вазьмі ў Александрыны форму – цэглу рабіць. Што так глядзіш? Пойдзем на ферму і да палудня выкінем з сотню. Больш не трэба. Такая пагода стаіць. Да вечара два разы пераверненеш... Чорта высушыш... І не плач ты ўвесь час. Глядзіш на мяне, як усё роўна хаваеш... Не вярнуся з Плешчаніц – цэглу рабі. На ўсю печ. Соцень восем. Прыйду ўвосень... да восені, думаю, усё скончыцца – печ у хлеве пастаўлю. Нацягаем з лесу лат, застолім. Сцены тоўстыя, будзем зімаваць у цяпле,

як у бога за пазухай. У чужыя вуглы не пойдзем. Памост вынесем, падлогу глінай выб'ем. Сцяну ад каровы пераімшу, глеем абмажам... Дзверы закідаем — зробім меншыя, як у хаце былі. Карове, калі паявіцца, прарэжам з гародчыка за хлеўчыкам. Акно адно згарусцім, ад двара, ад сонца... Нам бы прыляпіцца, як ластаўкам да матачыны. Прылепімся, а там хату зрубім. Ты толькі весялей глядзі на свет. Не ты адна. І Пячное, і Дзвінасу дымам пусцілі... Да хаты. Куды ні глянь на сягонняшні дзень — вецер у вочы попел гоніць. Як у нас з пажарышча... Добра, што вёска цэлая. Прыцісне — любы ў вуглы пусціць. Так што — плакаць няма чаго. Складу вам печку, зраблю навес і сам пайду...

Кланя — як перамянілася: адразу замітусілася, здавалася, яго зусім не слухала. Падхапіла з памоста пасцілкі, выбегла на двор пад асвер і перакінула адну і другую цераз паркан. Вывела з хлява за рукі дзяцей на двор; паставіла калодачку на месца на памост, наверх вядро; страсанула ручнік, павесіла на зуб ад бараны на шуле, схаваўшы з вачэй аўтамат, ухапіла на хаду на дварэ ля хлеўчыка дзяркач, падмяла праціўню — дзеці, вылазячы пад дзверы, насыпалі з ямы патрухі,— паставіла ў кут дзяркач, як у хаце ў качарэжнік; змахнула рукамі пот са шчок, прычасала зверху на галаве валасы кавалачкам грэбеня, папраўіла хустку на плячах — збіралася ў вёску, як усягды.

Выйшла з хлява і пайшла па траве да варот — босымі нагамі па расе. За ёй пабеглі дзеці і спяшыў ён, Жаваранка: адчыняць...

Вуліцай яна пусцілася з подбегам, сцежкай, хапаючыся рукой за плот, і праз абгарэлыя вароты на яе з двара глядзелі дзеці.

VI

Паднялося сонца — стаяла б якраз на рог хаты,— і ўсхадзіўся вецер. Падзьмуў з пасекі, з-за ям, удоўж дарогі, гонячы ў вуліцу і на гароды пыл: падымаў высака, уровень са стрэхамі на кароўніку, круціў, як снег у мяцеліцу, хаваючы з вачэй

загуменне, выганчык проці спаленага моста за ракой і той канец вёскі.

Неба над вёскай зрабілася сівое, цьмянае — зацягнулася смугой; на ёй добра былі відаць ластаўкі: насіліся высака над стрэхамі, як апантаныя — што ўсё роўна цягалі за сабой ніткі: чорныя па белым. Жаваранка бачыў яшчэ ўгары, пад самай недзе смугой, бацяна: растапырыўшы крылле, ён ціха плыў па крузе над выганчыкам, налятаў на сонца і хаваўся з вачэй, як згараў у вялікім агні, тады паяўляўся над Пагуркам, паварочваючы на загуменне — зноў пачынаў свой вялікі і ціхі круг над гняздом.

Жаваранка стаяў, нагнуўшыся над сталом, на дзядзінцы ля фермы, і, перамешваючы рукамі гліну — гліна ляжала збоку на стале, выкінула з ямы на рыдлёўцы Кланя,— напіхаў цвёрда драўляную форму, каб не трэскалася, сохнучы, цэгла. Вецер быў якраз у вочы, і ад пылу скрыпеў на зубах пясок; ад сухой і густой парнасці валіў з ілба пот; не было чым дыхаць, як у лазні на палку, і Жаваранка, перагінаючыся цераз форму, даставаў з вядра жменяй жоўтую ад гліны ваду і ліў на лоб і на шчокі... Чуў, як яна, халодная і ліпкая, цякла за каўнер на плечы і пад рубашку на грудзі і як пад рукамі калышацца ў бакі стол: у цвёрдую зямлю цяжка лезлі калкі, і Жаваранка забіў іх збольшага абухом — адбудзецца.

Стол зрабілі са старых дзвярэй ад свірна — з паадбіванымі і пашчапанымі дошкамі. Дзверы ляжалі далёка на дзядзінцы, і Жаваранка з Кланяй прыняслі іх удваіх да ямы і, падняўшы, паклалі на калкі. Палілі з вядра вадой, каб не ліпла гліна, і Кланя адразу апусцілася ў яму з рыдлёўкай. Яма была на дзядзінцы, недалёка ад студні, глыбокая, старая, зарослая на дне падарожнікам, лебядой і дзядамі. З яе капалі перад вайной гліну на цэглу людзі з усёй Венеры — гліна была блізка, адразу пад жоўтым пяском,— дакопваліся да бліскучага, як усыпанага золатам, жвіру, абрывалі на дно берагі і пачыналі зноў браць яе зверху, падразаючы дзядзінец пад дарогу.

Гліну Кланя знайшла адразу, скапаўшы падарожнік і лебяду; карыта не было з чаго зрабіць — дзе возьмеш дошкі,— і Кланя мясіла гліну адразу ў яме. Ён насіў вядром ваду са студні

(студня абмялела, вада ў ёй блішчала глыбака на дне, як падслепаватае вока, і не хапала вочапа, каб зачэрпнуць поўнае вядро: асвер клаўся на зруб) і ліў у яму пад ногі на нарэзаную скрылямі чырвоную вільготную гліну. Крычаў яшчэ здалёку ад студні, каб Кланя падкасвалася вышэй — залепіць спадніцу, не адмые — і каб сыпала, не забывалася, у гліну пяску, бо гліна тлустая, аж блішчыць пад рыдлёўкай, і будзе трэскацца цэгла. Кланя мясіла і мясіла без аддухі нагамі ў яме, падаткнуўшы спадніцу вышэй кален, як усё роўна ішла па балоце за Пагуркам з вязкай сена на плячах і ніяк не магла выйсці на сухое. Раскруцілася з куклы каса, матлялася па белых плячах — па нажутцы — з боку на бок; ля вуха быў відаць кавалачак грэбеня, як прыляпіўся. Ківаючыся, Кланя махала і махала рукамі, хапалася то за рыдлёўку, то за бераг, каб аперціся; паслізнуўшыся на гліне, прыпадала плячом да берага, згіналася, як пад цяжкай ношкай,— і яму здалося, што Кланя ніяк не можа вылезці з ямы. Увалілася і не вылезе. Было чуваць, як яна цяжка дыхае і як у яе пад нагамі чвякае і чвякае гліна.

— Сып пяску... Ад берага зверху зачэрпні рыдлёўкай і сып... Першыя пары патрэскаліся. Відаць здалёку. Такая суш... З ветрам. Шчокі гараць...

Кланя вылазіць з ямкі, якая служыць за карыта, на траву — ногі ў яе чырвоныя па калені, як у ботах,— чэрпае рыдлёўкай пясок, сыпле ў ямку, перамешвае і падае з рыдлёўкі гліну на стол, на самы рог. Стол кратаецца на калках, дрыжыць — чуваць, як спадыспаду бразгае аб дошкі драцяны кручок; гліна кладзецца яму, Жаваранку, пад рукі, халодная, як лёд, ад вады са студні; дзьме ў вочы вецер, гоніць з зямлі пясок — ён ліпне да мокрых рук і застывае разам з глінай, аж сцягвае скуру.

Жаваранка абмывае ў вядры форму — мачае адзін канец, пасля другі, набівае гліну, зраўнівае шырокай трэскай, адшчэпленай ад палена, сцягвае форму з імпэтам са стала, пераварочвае адразу на руб і нясе па траве, сагнуўшыся, на зраўняную рыдлёўкай цвёрдую, пасыпаную жоўтым пяском — пасыпала Кланя — латочынку дзядзінца. Ставіць форму рубам

на зямлю, перакульвае, моцна, са стукам, і, падтрасаючы, падымае яе абедзвюма рукамі за ручкі з аднаго і з другога боку. На зямлі — на пяску пасярод травы — застаюцца дзве сырыя, бліскучыя, мокрыя яшчэ зверху ад вады, цэгліны... Вецер прысыпае іх зверху пяском, як попелам. Цэглы ляжыць ужо шосты радок — пачалі выкідаць другую ямку.

Абышоўшы цэглу круга, Жаваранка нагінаецца, бярэ ў прыгаршчы пяску і разам з ветрам пачынае пасыпаць цэглу зверху: трэскаецца на вачах.

Пячэ сонца, аж смыліць, здаецца, галава: звіняць, як што рвучы, авадні, круцячыся зверху ля плячэй. Вёску заслала смуга, апала, што дым; пачысцела неба, каб дзе хмарка, белае ад сонца — на яго няма як глядзець. Хочацца піць, хоць ты бяжы зноў да студні, нагінай драўлянае старое вядро і, здзьмухваючы зверху патруху і машку, цадзі праз зубы халодную, як лёд, смярдзючую ад гнілі ваду.

Па ферме гуляе вецер, ганяючы дзверы ў пустым кароўніку. Яны бразгаюць з разгону аб сцяну — аж уздрыгваеш; ляпае недзе блізка адарваная шчапа, і скрыпіць на свірне страха — ключом па сцяне.

І гудзяць несціхана авадні...

Здаецца тады, што Кланя вылезе раптам з ямы, пойдзе парасчыняе ў кароўніках дзверы — у адным і ў другім, падапрэ іх вілкамі, каб не зачыняліся, стане сама ля ўвахода, возьме ўручча і будзе пераймаць скаціну...

Скаціну пусцілі дамоў на адранак — пусціў стары Багун з пасекі з-пад Пагурка. Каровы бягуць, ратуючыся ад зыку, як пазвярэлі... Бягуць у кароўнік ад самых ям, падняўшы ўгару пыл, як хмары; равуць, чапаючы адна адну рагамі... Убегшы ў кароўнік, не хочуць шукаць свайго месца, становяцца дзе папала і круцяць рагамі — не падысці, не падагнаць да ланцуга, не навязаць. У такую пару ён, Жаваранка, усягды памагаў Клані навязваць скаціну. Ашчэпіць за шыю ў дзве рукі карову, каб стаяла, пакуль зашпіліш ланцуг, а яна дрыжыць уся, са скуры вон лезе і круціць рагамі — беражыся... Падчэпіць — канцы... Звініць ланцуг, і звіняць над галавой авадні, пякуць, як крапівой...

Навязаўшы кароў, Кланя ідзе і бярэ са свірна вёдры; прынёсшы іх у кароўнік на сваю палавіну, варочаецца яшчэ і памагае панасіць даяркам бітоны. Пасля прысядае ля каровы, зашчэмлівае між калень вядро і пачынае даіць. Спачатку памалу, то адной, то другой рукой — размінае вымя,— пасля адразу дзвюма, хутка, як згледзець вачыма, раз за разам, нахіліўшы набок галаву, нібы слухаючы, як б'юць па дне па вядры цяжкія, што дождж, белыя палосы малака... Не чуе, як круціць галавой, стукаючы рагамі аб сцяну, карова, як махае хвастом, ганяючы аваднёў,— сячэ ёй па плячах, па шыі, па галаве...

Устаўшы, Кланя ідзе па кароўніку з двума вёдрамі ў руках за дзверы на дзядзінец, вылівае малако загадчыку ў малакамер, з малакамера праз цадзілку ў бітон і варочаецца назад: будзе так хадзіць раз за разам, пакуль не падоіць сваю палавіну, і ў руках у яе будуць калыхацца поўныя вёдры малака.

...— Што прыціх? Дзяцей паглядзі...— чуе ён, як крычыць з ямы Кланя.

Ён спопаразку адхінаецца ад формы — з глінай у руках... На рагу стала ў вядры калышацца, пліхаючы на дошкі, белая ад гліны вада — як малако...

— Дзе той бандзіт, паглядзі...— Вылезшы з ямкі на траву, Кланя зноў падае гліну на стол, рыдлёўку за рыдлёўкай.— У кароўнік пацягнуўся... І Тоню туды павёў... Гранаты ўсё шукае, каб рыбу пайсці на Пагурак глушыць... Знайшоў жа раз... Маленькую, чорненькую, усю парэзаную рубцамі ўдоўж і ўпоперак... Знайшоў тут, у кароўніку ў саломе, і пад свіран, пад вугал, схаваў... Добра, што я згледзела... Вало-о-дзя! — яна пачала клікаць сама.— Марш назад...

З-за свірна выбегла Антунінка — з пальцам у роце: было відаць, як у яе сагнута рука ў локці. За Антунінкай, задзіраючы ў траве высака ўгару цыбатыя ногі, скакаў Валодзя. Падбеглі да студні, да зруба, і паселі на зямлю ў густую траву.

— Гэта ж падумаць...— Кланя выграбла з ямкі гліну і стаяла, апёршыся на рыдлёўку, на ручку, змучылася за раніцу.— Бандзіт расце...— Яна гаварыла з такой радасцю ў голасе, што ў яе «бандзіт расце»,— аж яму, Жаваранку, стала цяплей

на душы.— А помніш, як ён ад нас, ад усіх, бяду адвёў?.. Я ўжо расказвала... Я ўсім расказваю...— Яна ўздыхнула і стала церці рукой аб руку, абціраючы сухую гліну.— Як успомню... І цяпер язык адымаецца... Слова не магу сказаць, як тады...— Яна памаўчала.— Едзе на двор воз з гарохаўем, а ззаду немцы валяць. Я адразу да акна падскочыла, мусіць, каб згледзець — прыехаў ты ці цябе ўжо жывога няма. На ложак зусім забылася. Азірнулася на хату — немец ля парога стаіць, аўтамат чорны перак грудзей. Я гляджу, аслупянеўшы, на немца і на ложак, дзе зверху на пасцілцы ляжаць два твае дыскі ад аўтамата, адзін на адным. Ты як пакінуў, паехаўшы па гарох пад Рабы Калодзеж, дык Валодзя з імі і гуляў, як з цацкамі. Колькі гэта яму было?.. Немец, відаць, з парога іх не згледзеў — уціснуліся на ложку з пасцілкай у салому,— нешта гаворыць і рукой на вядро паказвае. Хачу падбегчы да печы, скарэй зняць з дроту вядро, а ног з месца не скрану. Гляджу, немец тады хоча ісці да мяне. А я стаю ля акна, якраз ля ложка ў галавах... Згледзеў Валодзя, што немец хоча да ложка ісці, як закрычыць... Ды так нема, што аж немец спужаўся, адступіўся назад да парога... І як толькі той зноў хоча пайсці — Валодзя ў крык... Гэты крык мяне і разануў, як нажом. Я адразу сарвалася з месца, падбегла ў парог... Немец паказвае, каб я зняла з дроту вядро і конаўку і нясла на двор. Выйшла на двор, стаю ля дрывотні, а галава круціцца-круціцца, вось паляту з ног... Пачула тады, як ты кашлянуў у хлеве... П'юць яны ля студні ваду, каб яна з іх кроўю палілася, а мяне блажыць... Ад страху... Думаю, як пойдуць у хату... Пайшлі з двара — я бягом у сенцы... Зашчапілася на кручок і стаю... Думаю: калі вернуцца — не адчыню... Забеглася ў хату — Валодзя сядзіць, натапырыўшыся, на ложку, як шашок, і дыскі ля яго ляжаць збоку, як бляшаныя талеркі... Ухапіла я іх, прыціснула да грудзей, бегаю па хаце і не ведаю, куды сунуць,— розум адняло... Адшчапіла после дзверы ў сенцах, выскачыла на двор і ляту да цябе ў хлеў — думала, з хаты хоць вынесу, далей ад воч. Падбягаю да хлева, гляджу — ты стаіш, прыціснуўшыся плячамі да дзвярэй, белы, як палатно... Як бегла, дык цябе і не згледзела... Э-э-э-ха...— уздыхнула яна і ўзяла ў рукі рыдлёўку.

Яма ў яе пад нагамі шырэла: яна скрыляла ў яе ад берагоў чырвоную ліпкую гліну на ўвесь штых старой рыдлёўкі, пасля зноў сіляла пясок і пасыпала гліну зверху, як хаваючы ад вачэй. Ён падаў, сагнуўшыся над ямай, з берага вядро з вадой, і яна выліла яе сабе пад ногі. Палезла ў халодную ваду, зморшчыўшыся і апіраючыся рукамі аб бераг, пакуль не ўзялася за ручку ад рыдлёўкі. І зноў пераступала з нагі на нагу, сагнуўшыся, як нясла цяжкую ношку; не пыталася, нават не падымала з ямы галавы, каб паглядзець: многа там трэба яшчэ гэтай цэглы ці не,— мясіла б гліну, не вылазячы з ямы дзень да вечара, каб толькі дзецям было дзе зварыць есці... Так яна рабіла ўсягды: валілася ад работы з ног — клалася спаць; ускруціўшыся чуць святок, зноў бралася за ўчарашнюю работу, каб парабіць сваё, пакуль бегчы ў калгас па нараду.

І ніколі не жалілася.

Жаваранка чуў, як яна цяжка дыхала ў яме. Падымаючы рукі, выцірала пот і тады не пераступала з нагі на нагу — аддыхала на кароценькі міг.

Узяўшы вядро, ён схадзіў да студні па ваду... Зноў на зруб клаўся асвер, не даючы засіліць поўнае драўлянае вядро, прыкаванае наглуха да крука, давялося лезці два разы. Адагнаў пасля ад зруба да плота дзяцей; вярнуўшыся, зноў нагнуўся над формай.

— Ты на іх не крычы...— сказаў ён ёй у яму.— Што б ты рабіла без іх...

— Гэта я так... пры табе... Астаюся адна — маўчу... І яны слухаюцца... Заплачу — пасядуць напроці і глядзяць у вочы. Маўчаць. Усё чуюць... Мне тады так шкода іх робіцца, што я месца сабе не знаходжу...— Яна адвярнулася і заплакала, пасля падняла раптам у яме галаву, выцягнуўшы шыю,— глядзела некуды на гароды. Вецер гнаў ёй у вочы пясок, і яна закрывалася рукой.— Зірні на дарогу... хто ідзе...

З вуліцы ля самага іх гарода, ля плота, на ферму па дзядзінцы вяла з вёскі ездавая дарога. Цяпер яна ўся зарасла высокім падарожнікам, у якім быў відаць сівы ад пяску калёсны тор. Па ім і ступала босымі нагамі Галіна Аляксандрава, трымаючыся рукой за плот. На другой руцэ ў яе ляжаў не то

вандзэлачак, не то закручанае ў полачкі груднос дзіця — здалёку не было як разабраць. Ішла яна памалу: пройдзе-пройдзе — стане і стаіць, узяўшыся рукой за плот. Чуваць было здалёку, як яна кашляла — доўга, дзяркатa. Адкашляецца, выцерацца рукой, возьмецца за жэрдку і зноў ідзе, чуць пераcтаўляючы ногі. Падыходзіла да іх, усё яшчэ не могучы адкашляцца — вецер з пылам быў ёй якраз у вочы. На галаве ў яе не было хусткі, і здалёку ад сонца аж блішчалі светла-русыя, як пшанічная салома, валасы і алюмініевы вялікі грэбень ад вуха да вуха — у вайну ў вёсцы насілі алюмініевыя самаробныя грабяні. Яна была ў белай, расшпіленай зверху ля шыі нажутцы, у чорнай вылінялай спадніцы; босая — ногі ў пыле аж да калень. Падышла, стала на траве воддаль ад ямы і маўчала. Ківала толькі галавой — здаровалася ці дзівілася. Пасля Жаваранка ўбачыў, што яна ківаецца ад кашлю ўся: плечы, рукі і вандзэлачак на правай руцэ, прыціснуты да грудзей.

Жаваранка аж здумеўся: на руцэ ў яе ляжала маленькае белае, як з паперы, парася. Галіна, здавалася, і не трымала яго — яно само прыліпла да рукі і ляжала, як нежывое, толькі вочкі здалёку блішчалі і плюскалі: на людзей.

— Ну што ты стаіш, Галіна? — сказаў Жаваранка раптам весела — ці не ад парасяці весела стала.— А я думаў — ты дзіця на руках нясеш...

— Памагай Бог...— сказала яна і закашлялася. Пра дзіця ці, можа, не пачула, ці ўжо забылася праз кашаль. Падышла, кашляючы, да ямы — бліжэй да Клані, села на калені на траву, пасля спусціла ногі ў яму; парася ўсё трымала на руцэ, прытуляючы да грудзей.— Спацела ўсё... Горача яму, беднаму... Такая духата, захлынешся... А тут я яшчэ яго грэю грудзьмі... Пот з яго верне... Носікам толькі і сапе, беднае...— Яна зноў закашлялася.

Пра Бога і ён як усё роўна не пачуў — нічога не адказаў, спытаўся толькі адразу:

— Дзе гэта ты яго цяпер узяла?

— Ай, сястра...— павярнулася яна да Клані, нібы гэта Кланя ў яе папыталася.— З Жараў нясу... Ад Кірычыхі...— Яна памаўчала, дыхаючы з сябе. Чуваць было, як у яе хрыпіць у

грудзях.— Кірычыха аж трое ў мяшку прынясла... Я і не пытаюся, адкуль... А чым трое выхадзіш?.. Ім жа малако трэба, як дзіцяці... Яна мне і аддала трэцяе, самае меншае... У плямя́... Узяла я яго на рукі, а яно мне пад паху лычык тыц, тыц... І вішчыць ціхенька... Я яму матузком задні́я ногі звязала... А яно і так ляжала б, нікуды б ад мяне не пабегла...— Яна чула, што яе схопіць зараз кашаль, і пачала гаварыць скарэй: — Думаеш, сястрыца, Кірычыха так бы мне і аддала яго?.. Радня яна мая далёкая... дзесятая вада... Кірык яе вярнуўся... Вот яна ад радасці і аддала... Сёння раніцай прыйшоў... Радасць, яна невялікая ў бабы... На мыліцах вярнуўся, без нагі. Па калена нагі няма... Але ж галаву цэлую прынёс і рукі... Рукі ў яго залатыя... Эх ты, жысь...— Яна маўчала, душачы кашаль.— Кірычыха ад яго цяпер не адыходзіцца. Шчасце ў бабы... Толькі нашы прыйшлі — і мужык вярнуўся. Казалі, даўно ў яго нагу адарвала, дык ён услед за нашымі дамоў дабіраўся. Услед за фронтам... З нашымі і прыехаў аж да шашы, да Горна... Адтуль і прыджгаў... У ваенным... З твару чысты... малады, як і быў. Сядзіць за сталом, дык і не скажаш, што ў яго нагі няма...

Яна маўчала, душыла ўсё кашаль — у яе трасліся плечы — і гладзіла рукой парася: вадзіла зверху па спіне пальцамі. Твар у яе быў круглы, чысты і чырвоны — ад кашлю і ад хваробы. Вочы, блакітныя, як званочкі, глядзелі добра і ціха. І сама — спакойная, ціхая. Маладзей Клані. Гадоў ёй трыццаць, можа, з лішнім, Жаваранка не помніць. Калі, відаць, ёй стане цяжка — напірае кашаль,— заплюшчыць вочы, пакруціць галавой — каса толькі матляецца па плячах,— пасля зноў сядзіць, як нічога і не было: ціхая, чорствая.

— Варочаюцца ў людзей... І ў цябе, во, сястра, дамоў прыйшоў. Цэлы, здаровы... Як увідзіла я вас на ферме... бягом бегла... Яшчэ з выганчыка згледзела і пазнала. Падумала нават, што цэглу робіце...— Галіна глядзела сваімі сухімі блакітнымі вачыма недзе ў гароды за плот, дзе па бульбоўніку хадзілі дзеці — Валодзя з Антунінкай.— Варочаюцца ў людзей... А мой Грыша не прыйшоў. І ў лагеры яго няма... Я ўжо збегала... Чакаюць, можа, вернецца... З блакады і цяпер яшчэ прыхо-

дзяць... Можа, дзе раніла... Так во, сястра... У лагеры няма, і ў вёску не прыйшоў... І ў Жарах яго няма... А дзе я яго яшчэ шукаць буду?.. Бегла, во, да твайго з парасём, чуць галаву не зламала... Яны ж разам... Разам жа...

Яна зноў сціхла: душыла і слёзы, і кашаль.

Жаваранка маўчаў. Напіхаў толькі гліну ў форму пальцамі, чуючы, як яны раптам парабіліся цвёрдыя, нібы падубелі; насіў і куляў форму на дзядзінец, на пясчаную латочыну; варочаўся, мыў, спяшаючыся, форму ў вядры і зноў чэрпаў цвёрдымі пальцамі гліну на стале... На Галіну не мог глядзець – не падымаў вачэй.

Горача было і так, а тут яшчэ хлынула гарачыня з сярэдзіны: не дыхнуць...

Выплылі раптам разведчыкі з брыгаднай разведкі і з імі Ґеніятулін... Усе тыя дванаццаць чалавек... Ляжаць у рад на зямлі перад вачыма...

Ён, яшчэ як згледзеў, што яна ідзе сюды ля плота, адразу пачаў спяшацца, сам не ведаючы чаму: нібыта хацеў скарэй скончыць работу і збегчы дамоў у хлеў... Каб ёй нічога не гаварыць...

Цяпер ён падумаў, што ёй нічога не скажа... Каб гэта яшчэ ў хаце, за сталом... І то – каб праз паўгода ці год... А адразу, во цяпер... Глядзіш на яе – і язык не паварочваецца. Хоць рэж... Скажацца яно некалі само... У атрадзе ёй не сказалі... Пашкадавалі нехта... Хаця ўсё адно скажуць... Трэба будзе расказаць Клані. А яна – як хоча... Бабе лягчэй гаварыць з бабай. Паплачуць разам, суцешаць адна адну...

– Чаго ты? Ве-ернецца...– Кланя мясіла і мясіла гліну, гледзячы пад ногі, каб не спатыкнуцца, і гаварыла, як сама сабе: – Людзі цяпер параскіданы па свеце. Перамяшаліся... Учора, вун, Альдзя вярнулася з-за Дзвінасы. А маці вочы праплакала... Пахавала была... А палічы, колькі яшчэ хат пустых... У тым канцы...

– Не вернецца ніхто ўжо і з таго канца... І мой не вернецца...

Кланя памаўчала, тады сказала ціха, зноў як сама сабе, Жаваранка добра не пачуў:

— А які ён твой? Убіла сабе ў галаву...

Галіна хацела нешта адразу сказаць і сціхла — чуваць было, як у яе з-пад ног пасыпаўся ў яму па траве пясок. Ухапілася ў дзве рукі за парася, нібыта яго ў яе хацелі адабраць.

— Я-то знаю, што мой...— сказала, аж крыкнула.

— Ну, сама падумай... Ну, які ён твой...— Кланя як усё роўна ўгаворвала Галіну.— Што ты яго шкадуеш... Сябе пашкадуй... Ну, колькі ён у цябе пажыў... Ну, год... Ну, хай два... Ну, больш, калі аж па сённяшняе лічыць... Дзяцей у вас няма... Вяселля вы не спраўлялі... Колькі іх такіх за вайну ў вёсках жыло, гэтых пленных-ваенных... А можа, у яго жонка дзе? А можа, яна яго з дзяцьмі дамоў чакае? А ты — мой... мой... А можа, ён да цябе і сам не хоча варочацца? Можа, да сваіх паляцеў, як Кірык з Жараў? Тады жыў, бо свае былі там, далёка,— паказала яна з ямы рукой на Пагурак,— фронт трэба было пераходзіць, каб вярнуцца... А цяпер жа фронту няма...

— Я-то знаю...— зноў аж крыкнула яна.— Грыша мяне і бярог, і любіў... Калі не пабаяўся да мяне да такой прыстаць... Што — удоў мала ў вёсках было? Ці дзяўчат? А ён мяне выбраў, з-за печы выцягнуў. Я ўжо на ўсіх рукой махнула. Паміраць сабралася адна. За печ залезла. Што з таго, што ў мяне была каса...— Яна са злосцю перакінула яе з грудзей на плечы.— І сама я была не брыдкая... Але ў мяне быў гэты сухі кашаль... Біў дзень і ноч... Еў ён мяне жывую... Ссохла, вун, была... Дзе ўжо там... Думала некалі, што Савэрка Тодараў... Так жа ўжо ён... Нікога да мяне з хлопцаў і блізка не падпускаў. А не ажаніўся. І сам псеў, і я старэла... Кашлю майго збаяўся. А Грыша не пабаяўся. І кашляць я пры ім перастала была... думала ўжо, што і паздаравела... Бярог ён мяне. Ён жа за мяне ўсё рабіў. Я ж як у бога за пазухай была... Любіў ён мяне... Без яго хоць ты жывой у зямлю лезь...— Яна раптам падцягнула пад сябе ногі, ускочыла і стала на беразе ямы, дзержачы на руках ля грудзей парася.— Што ж гэта я гавару пра яго, як пра нябожчыка?..— Стаяла і глядзела цяпер на яго, Жаваранку.— Я яшчэ ў лагер пайду... За Дзвінасу пайду... Магілу знайду...— Яна зноў аж закрычала: — Калі ён да мяне не вярнуўся — жывога няма... Я-то знаю...

Яна прыціснула парася да грудзей, сагнулася і круцілася на адным месцы па траве: душыла кашаль і не змагла. Забухала глуха, як у бочку. Зачырванелася адразу ўся, густа, аж пасінела са шчок. Павярнулася да яго, Жаваранкі,— хавалася ад пылу і ветру — і закрылася рукой, растапырыўшы пальцы. Аціхла раптам, выпрасталася; шчокі ў яе пачалі адразу бялець; вочы парабіліся вялікія і пацямнелі. Яна выціралася даланёй, пасля ціха загаварыла, як апраўдвалася перад ім, Жаваранкам, гледзячы на выганчык, над якім ішлі самалёты.

— Зноў мяне кашаль пачаў біць. Перад блакадай. Як немцы былі ў вёсцы, думала — кончуся. Закашляю, дык яны выганяюць з хаты і з двара. Стаю на каленях у канаторжніку ў гародзе ля плота... Кашляю, пакуль кроў не пойдзе... Тады аціхну, дацягнуся ў хлеў... Ад таго ніяк во не праходзіць, хоць ты што... У лагер пайду... З табой пайду,— ківала яна галавой на яго, Жаваранку.— Мне не скажуць — дык табе скажуць... Няўжо яго ніхто не відзіў... Ён жа быў у атрадзе... Адступаў з вёскі разам з усімі — самы апошні. Я ж відзіла... З табой пайду...

Яна зноў душыла кашаль... Стаяла якраз на дарозе, і ён, несучы форму перад сабой, абышоў яе.

Вецер яшчэ горш шалеў: нарываў дождж, але неба кругом было чыстае і сляпучае ад сонца. На захадзе, у канцы вёскі, грымела, не сціхаючы, глуха, як далёкі гром.

Закашляла Галіна, як і перш, і раптам блізка за вёскай, недзе ля моста, затрашчаў аўтамат... Ядрана... Ад яго за гэтыя дні адвыкла вуха, і праціўна было слухаць доўгі сухі трэск...

— Немцы на выганчыку! — закрычала Галіна, паказваючы рукой на гароды за вуліцай.

— Дзяцей глядзі... Кланя!.. За кароўнік бяжыце...— Кінуўшы на зямлю форму, Жаваранка пабег дарогай ля плота — бег у хлеў, дзе вісеў на шуле аўтамат.

Над выганчыкам узляцеў бацян — ад стрэлу; уцякаў на Пагурак — на балота.

У вуліцу вецер гнаў ад ям пыл, хмарай, і ўперадзе нічога не было відаць.

VII

– Эй, Трофимыч! Кого ведешь?..

Салдаты крычалі ім адусюль: знізу, з логу, дзе ляжалі, парасправаўшыся да пояса, на роснай яшчэ траве; з жыта, хаваючыся ў ім з галавою; і зверху, з таго боку лагчыны, ад самай шашы, дзе мітусіліся, нагружаючы нечым з зямлі вялікія салдацкія калёсы.

Трафімыч – высокі стары салдат, гадоў за пяцьдзесят, з бурым ад загару вастраватым тварам, з доўгімі, апушчанымі канцамі ўніз, светлымі, як салома, вусамі, са светлаблакітнымі, як выцвілы васілёк, вачыма, з добрым ціхім голасам – гаварыў, наварочваючы на «о»,– падобны нечым збольшага на старога Андрэя Багуна з вёскі – вёў яго, Алёшу, ззаду за сабой ад шашы ўніз на лог, дзе, відаць было здалёку, стаялі расцягнутыя выцвілыя белыя палаткі і воддаль за імі гарэў, патухаючы, агонь – угару падымаўся цененькі слупок дыму.

У новых, яшчэ з бліскучымі халявамі, вялікіх кірзавых ботах; у выцвілай на плячах гімнасцёрцы, падпяразанай шырокім зялёным брызентавым рэменем – назад, на паясніцу, пазаганяны дробныя фалды, з чорнымі задоўгімі – спаўзалі з плячэй на рукавы – пагонамі, з аўтаматам – ППШ з дыскам – на плячы, прыкладам уверх, у вялікай – закрывае ўсю патыліцу – пілотцы, ён ішоў зусім не так, як хадзіў Ушакоў і як ходзяць ваенныя, а ступаў паволі, нагнуўшыся неяк уперад і цягнучы боты па траве,– так ідуць на лог касіць ці ходзяць у баразне ззаду за плугам, узяўшыся за ручкі і накінуўшы на шыю лейцы. Алёша ішоў за ім след у след, пераступаючы ля логу паломанае і здрабежанае жыта: падымаў высака ад зямлі цяжкія – з цвікамі і падковамі – вялікія нямецкія чаравікі; бачыў, як з іх змываюцца ад расы на траве пыл і пясок, наліплы за доўгую ранішнюю дарогу з Венеры аж сюды, за Жары, да шашы пад Найдорф.

Раніцай маці ўстала яшчэ да ўсходу сонца: на гародзе не будзе пылу – раса. Падаткнуўшы высака спадніцу, выстаўляючы загарэлыя худыя лыткі; закруціўшы туга ў куклу касу на

галаве – каб не матлялася і не замінала; сцяўшы ў дзве рукі збіты аб каменне і вышараваны да белага аб пясок капач, яна сагнулася ў гародзе пад раку ў тры пагібелі, і цюкала, і цюкала між гранак з бульбоўнікам капачом, выціраючы з ілба пот і адкідаючы пасля з-пад ног у кучу на мяжу асот і пырнік, які збуяў за гэты час, душачы бульбоўнік.

– З голаду памром, сын... І мы, і ўся вёска. Хто ж гэта справіцца – капачом. Ніводнага каня на ўсю вёску. А калі ён будзе... Хто яго дасць... Гэта ж каб цяпер... А тады ў галаву не стукнула, калі абоз праз вёску ішоў. Падышла б я, баба, папрасіла... Хамутоў поўна вёска... Акучнікі па загуменні ля пунь валяюцца... Далі б каня, вот увідзіў бы... Абоз доўга ля маста стаяў, коней паілі... На такіх конях... за гадзіну ўсе гароды абагналі б...

Алёша стаяў на мяжы ля плота з аўтаматам на плячы – сабраўся адыходзіць у лагер, пераменьваўся з нагі на нагу, гледзячы, як у маці выступаюць на голых руках жылы, калі яна сціскае капач.

І на дарозе, калі ён стукаў падкаванымі цяжкімі нямецкімі чаравікамі па каменні, яму ўсё здавалася, што ў мацеры ў руках скрабе капач...

Яго адразу спынілі, ля першай палаткі: ён быў з аўтаматам на плячы, нёс, як цяпер Трафімыч, прыкладам уверх. І спыніў яго гэты самы Трафімыч, выцягнуўшыся смешна ў струнку ля палаткі.

– Подобрал игрушку – хорошо, что принес...– і выставіў уперад руку, каб узяць аўтамат. Глядзеў строга і суха блакітнымі вачыма – чакаў. Алёша пераступаў з нагі на нагу – таптаўся ля палаткі, і ў Трафімыча пачалі торгацца вусы. Ён ступіў да Алёшы з выцягнутай рукой.

Тады Алёша сказаў, што «ігрушку» ён не знайшоў, што *яна* яго, што ён з ёю «наіграўся па самае не хачу», як гаварыў Ушакоў, што яму трэба конь хаця б да вечара... Вечарам ён адгоніць яго. Адгоніць цэлага, нічога яму не прычыніўшы...

Трафімыч тады апусціў руку і свіснуў, доўга расцягнуўшы свіст. Вочы ў яго адразу загарэліся, зрабіліся вузенькія і бліскучыя, як у дзіцяці; тады перамяніліся – сталі хітрыя і

калючыя... Вусы задзерліся высака, пад самыя вочы. Бліснулі белыя густыя зубы — Трафімыч засмяяўся дробненькім смехам, нібыта яму раптам вун як стала весела, і палез у кішэню ў штаны па капшук. Дастаўшы, круціў яго ў руцэ, але курыць не браўся, нечага чакаў.

Алёша тады сказаў яму «ўсё», што можна было сказаць за якую мінуту, стоячы тут, на лагу, у канцы жыта ля палаткі, чалавеку, якога зусім жа дагэтуль не ведаў і які адразу здаўся сваім — сваім яго рабілі чыстыя добрыя вочы і наша ваенная форма; сказаў, хто ён і адкуль і чаму носіць аўтамат; расказаў, як у маці ад капача адрываюцца рукі і што бабы, сабраўшыся канцом вёскі, хто вярнуўся з-за Дзвінасы з блакады, думаюць самі ўпрагацца ў акучнік...

Трафімыч неяк адразу пасуравеў з твару, вусы яго зноў абвіслі, ён, скоранька дастаўшы з капшука складзеную ў некалькі столак палоску газеты, скруціў цыгарку, запаліў ад машынкі і стаяў: глядзеў сабе пад ногі і рабіў зацяжкі адну за адной, выпускаючы дым у вусы — думаў, відаць, што чыніць. Агледзеўся, што стаіць на здрабежаным жыце, адышоўся, стаў на траву і глядзеў усё сабе пад ногі, на няскошаную, высокую, пераспелую дагэтуль сёлетнім сухім летам мятліцу і чырвоную, з вялікімі, па макаўцы, галоўкамі канюшыну, на якіх блішчала на сонцы дробненькімі кропелькамі раса. Думаў недзе пра сваю вёску, з якой пайшоў на фронт тры гады назад і ў якой асталіся дома адны бабы; а можа, думаў пра тое, што бачыў за ўсе гэтыя гады, едучы з абозам услед за фронтам па зрытай і здрабежанай зямлі, якая курылася дымам, як летам ад туману...

Сказаўшы пачакаць, ён крутнуўся на адным месцы і схаваўся ў палатку — пайшоў, сагнуўшыся, як у хату з нізкімі дзвярыма. У палатцы торкаўся з мінуту ў брызент галавой, пасля выйшаў адтуль у пілотцы — дагэтуль ён быў без яе, блішчалі толькі адрослыя пасля машынкі сівыя валасы — з аўтаматам на плячы. Загнаў адной рукой — другой трымаўся за брызентавы рэмень аўтамата — збоку пад дзягай фалды за спіну і сказаў:

— Идем со мной...

Ён ішоў цяпер наперадзе логам і, мінаючы палаткі, абіваў ботамі на свежай траве расу — вёў ад шашы ўніз у лагчыну, пад самы Найдорф. Шаша, якая ішла з Плешчаніц на Вялейку, да Найдорфа не падыходзіла — рабіла круты паварот на Горна. Адгэтуль, з лагчыны, у Горне была відаць толькі старая царква — высокая худая вежа, чырвоная ад ранішняга сонца. За ёй, далёка на пагор'і, была зноў відаць шаша — ляжала шырокай паласой ужо за некалішняй, да 1939 года, граніцай, беручы яшчэ больш улева і хаваючыся з вачэй. Над ёй угары стаяў густы белы пыл, спаўзаючы паволі на сінюю паласу лесу — на Найдорф.

Найдорф — новая вёска ў іхнім баку. Стаяла яна далёка і ад Горна, і ад Жараў — у глухім кутку блізка ад Віліі. За Найдорфам на гары, дзе цяпер відаць старыя высокія ліпы, да 1939 года была пагранзастава — ад Польшчы. Найдорф паявіўся тут, калі яшчэ граніцы не было. Расказвалі, што яшчэ да той вайны, 1914 года, аселі тут у лесе немцы — нібыта іх было двое ці трое,— асталіся жыць, не захацеўшы варочацца дамоў у Германію, і пусцілі смалакурню. Немцаў пасля не стала, ніхто не ведаў, дзе дзеліся яны, але асталіся ў лесе смалакурня і хаты — тры ці чатыры: Найдорф. Да вайны Найдорф разросся — белыя стрэхі былі відаць ужо аж з шашы; хімгасцы пабудавалі новую смалакурню, куды да вайны, Алёша помніць, кожны дзень усё лета і восень рабочыя вазілі праз Венеру на конях, нагрузіўшы высака калёсы, пашчапаныя карчы з пасек і з-пад Пагурка, і з-пад Пячнога, і аж з-пад Дзвінасы. Ад нагружаных вазоў цяжка храплі коні, з-пад колаў падымаўся пыл, і пахла густа і свежа дзёгцем і шпігінарам — на ўсю вёску. За калясьмі, чапляючыся за дышаль, беглі дзеці аж за мост на гару, пад Жары.

...Над Найдорфам, над лесам, падымаўся рэдкі сіні дым, палосамі; чуваць было, як там ракочуць, бразгаючы, мусіць, гусеніцамі, танкі. Яны ішлі шашой нядаўна, заняўшы яе ад Горна да моста пад гарой як схапіць вачыма. Алёша глядзеў на іх, стоячы ля жыта ў лагчыне. Танкі не пайшлі адразу на Вялейку, а павярнулі Горнам на Найдорф — над вуліцай доўга стаяў пыл. Чуваць цяпер, як яны равуць з натугай і бразгаюць жалезам.

Шашой ішлі машыны; гулі цяжка, валюхаючыся з боку на бок на глыбокіх калдобінах. За крытымі брызентам кузавамі падскоквалі зялёныя гарматы з доўгімі тонкімі ствaламі. Там, дзе на кузавах не было брызенту, відаць былі салдаты: зялёныя гімнасцёркі, пілоткі і стрыжаныя круглыя галовы. Над шашой ад пылу павісла густая смуга, сівая ад сонца, як туман. Машыны хаваліся ў Горне, пасля зноў паказваліся далёка на пагор'і ў пыле. Калі Алёша глядзеў на іх, у душы прачыналася трывога, якая не давала спакою каторы ўжо дзень. Хацелася пайсці шашой туды, за Горна, дзе за былой пагранзаставай растае ў тумане лес, за якім хаваюцца з вачэй машыны і грукае не сціхаючы... Ісці, б'ючы цяжкія падкаваныя нямецкія чаравікі аб каменне, з аўтаматам на плячы ўслед машынам дзень да вечара, пакуль якая не стане, абагнаўшы яго, і з кабіны не высунецца галава без пілоткі, з рассыпанымі на рад светлымі валасамі і пакажа белыя зубы:

— Полезай... Место найдется...

Схаваецца пасля ў кабінцы бліскучы жоўты пагон з зорачкамі, схінуцца з вачэй светлыя валасы, бразнуць дзверцы, што крышка люка над танкам, які станавіўся ў Пячным, калі нашы рваліся на Маладзечна...

Яны ўсё ішлі з Трафімычам у канец логу, мінаючы палаткі і пастаўленыя ў шарэнгу аглоблямі да шашы цяжкія ваенныя, пафарбаваныя ў зялёнае, калёсы з высокімі, па грудзі, заднімі коламі, на якіх, на вышараваных аб пясок белых шынах, скакала сонца, не даючы глядзець. Калёсы былі нечым цяжкім высака нагружаны і закрыты новым зялёным брызентам. Воддаль калёс на распушчаных лейцах пасліся навязаныя коні, ля кожных па двое; скублі, хрумскаючы, з-пад ног траву, бразгалі цуглямі, круцілі галовамі, форскаючы — ратавалі сябе ад мух і ранніх сляпнёў. Калёсам, здавалася, не было канца — яны хаваліся ў лагу за жытам.

Іржалі коні; рагаталі на ўсё горла на лагу, бліжэй да жыта, салдаты, параздзяваныя да пояса, лілі з кацялкоў адзін аднаму на рукі ваду, махалі белымі як снег ручнікамі; трашчаў блізка збоку агонь у кухні — зялёным вялікім катле; бразгала недзе ля агню — усё адно як вёдры дома ля студні, і за гэтай

ранішняй вясёлай гаманой у лесе ля Найдорфа адзываліся танкі.

Алёша стараўся ўслед за Трафімычам пераступаць разасланы на зямлі брызент; мінаў кацялкі, якія, адкрытыя, стаялі кучкамі на траве і з якіх ішла пара; падымаў высака ногі, каб пераскочыць катушкі з тэлефоннымі правадамі, што ляжалі ля калёс: баяўся, каб не ступіць на правады — чырвоны і сіні,— якія цягнуліся недзе ад шашы логам у бок Найдорфа — ляжалі блізка адзін ля аднаго... Чапляўся нагамі за параскіданыя стальныя шчыты, афарбаваныя ў зялёнае, прывязаныя брызентавымі раменьчыкамі, меншы да большага,— такімі шчытамі, паклаўшы на плячо — зачапіўшы, як крукам,— закрывалі грудзі; лавіў усё вачыма і стараўся не астацца ад Трафімыча, які ішоў па траве, збіваючы ботамі галоўкі з канюшыны — спяшаўся. Трафімыч павярнуў да самай апошняй палаткі, якая стаяла ля высокага, нестаптанага жыта, і чым бліжэй падыходзіў да яе, тым больш спяшаўся. Палатка была белая, выцвіла; падышоўшы да яе, Трафімыч махнуў яму, Алёшу, рукой: «Обожди здесь...» — закінуў вышэй на плячо аўтамат, паправіў пілотку — сціснуў зверху пальцамі; спачатку кашлянуў, моцна, у кулак, пасля сказаў: «Разрешите, товарищ лейтенант»,— пачакаў яшчэ і, сагнуўшыся, схаваўся ў палатку.

У палатцы, чуваць было, гаварылі; пасля з яе выйшаў Трафімыч і з ім зусім яшчэ маладая дзяўчына ў новым ваенным кіцелі, у сіняй па калена спадніцы і ў бліскучых хромавых ботах, туга падпяразаная шырокім карычневым рэменем. На плячах у яе былі жоўтыя пагоны з чорнымі кантамі і дзвюма зорачкамі. Выйшла яна з палаткі лёгка і ступала мякка — не было нават чуваць; паправіла пад пілоткай густыя чорныя валасы, якія былі коратка падстрыжаны і не закрывалі шыю, і, стаўшы раптам недалёка ад палаткі, утаропілася ў яго, Алёшу, вачыма. Вочы ў яе былі цёмныя і прыгожыя — такіх ён ніколі не бачыў — глядзелі на яго неяк добра і весела, і ён засаромеўся. Пачуў, як зрабілася горача, і ён стаў глядзець уніз, у зямлю. Бачыў свой зашмальцаваны на грудзях, картовы, у палоску пінжак — зашмальцаваў, носячы спераду аўтамат,— і

мокрыя, задзёртыя ўгару наскі вялікіх нямецкіх чаравікаў, на якія паналіпаў круглы ліст дзяцельніцы.

— Вот они какие...— сказала яна мяккім і густым голасам, і ён падняў на яе вочы. Убачыў, што яна ўсміхаецца, зусім жа як усміхаюцца дома ў вёсцы дзяўчаты, і ў яе трапечацца ля шыі пасма валасоў. Пачуў, што яму раптам стала холадна ў плечы: з шашы падзьмуў на лог густы вецер.— Через десять минут снимаемся, Трофимыч...— сказала і кіўнула галавой, паказваючы на лог пад Найдорф.

Ля іх прабеглі, казыраючы на бягу, два салдаты з катушкамі тэлефоннага кабелю пры боку — падаліся логам на горку да шашы.

Трафімыч махнуў яму, Алёшу, рукой і зноў павёў за сабой. Падвёў ззаду за палаткай да самага жыта, дзе ля калёс быў прывязаны на брызентавых новых лейцах невысокі кругленькі мышасты конь з доўгай чорнай грывай, з-пад якой блішчала злоснае цёмнае вока. На шыі заместа хамута і на спіне заместа падсядзёлка і набератак у яго ляжалі шырокія раменныя шлеі.

— Сибиряк... выносливый...— сказаў Трафімыч. Адвязаў ад калёс лейчыну, падаў яму, Алёшу.— Отдашь его потом в колхоз...— Падумаўшы, дабавіў: — Шея у него немножко... Заживет...

З лагчыны ад шашы падзьмуў вецер, і адтуль ядрана данеслася: «Сниматься!»

— Сниматься!..— закрычалі ля калёс, ля палатак, ля кухні... Крычалі на розныя галасы па ўсім лагу.

Трафімыч паглядзеў неяк доўга на Алёшу, махнуў пасля рукой з-за вуха — відаць, гэтае «сниматься» збіла яго з тропу — і пабег логам назад, адкуль яны прыйшлі — да сваёй палаткі. Наўкола забегалі салдаты, падводзячы коней да калёс, да дышляў — запрагаць; адразу зніклі з вачэй палаткі — ляжаў толькі пляйстрамі на траве белы выцвілы брызент, як разасланыя пасцілкі: яго скручвалі, седзячы на каленях, салдаты. Прабеглі тэлефаністкі — тры дзяўчыны ў пілотках, з тэлефоннымі апаратамі на грудзях — апараты былі ў драўляных зялёных скрыначках — і з бліскучымі металічнымі пруткамі

ў руках. Двое салдат запраглі ля яго, Алёшы, парку коней у калёсы, накрытыя зверху брызентам, і адразу адагналі іх у бок да дарогі, куды пасля пад'язджалі астатнія падводы... Доўга яшчэ былі чуваць каманды, гоман і ляскат калёс на лагу па калдобінах, пакуль абоз не выраўняўся ў шнур і не стаў падымацца на гару — на шашу.

Сонца было ўжо высака над Горнам: усхадзіўся вецер, гонячы з шашы ў лагчыну пыл.

Алёша ўсё яшчэ стаяў на лагу, трымаючы Сібірака за аброць, і глядзеў, як расцягваецца па гары абоз, паварочваючы на Горна. Лог быў пусты і ціхі; ля ног на памятай траве ляжалі акуркі ад цыгарэт, лёзы ад брытвы, загорнутыя ў сінюю паперу, ленты з нямецкімі патронамі і зялёныя, выгнутыя — якраз на грудзі — шчыткі: цэлая куча.

На шашы, на калдобінах, ляскаталі калёсы. З-пад сонца на Горна — на захад — ішлі самалёты, і ў Найдорфе суха бразгалі жалезам танкі...

Акучнік быў без драўляных ручак — тырчалі толькі вострыя кантаватыя канцы з прыкляпанымі наглуха ржавымі гайкамі, з тупым, збітым і падагнутым уверх нарогам — ніяк не лез між гранак у сухую, як цэгла, сцятую пырнікам зямлю, і Алёша адразу набіў на далонях мазалі. Далоні спачатку пачырванелі, як абвараныя, пасля на іх пасярод — на адной і на другой — ускочылі цёмныя вадыры.

Ён ступаў за акучнікам у вузкую баразну вялікімі нямецкімі чаравікамі — не месцячыся ў ёй, спатыкаўся і падаў на зямлю ў бульбоўнік, тузаючы акучнік за ручкі. Сібірак тады станавіўся і стаяў, страсаючы галавой — рассыпалася грыва — і секучы сябе шорсткім хвастом па каленях — бараніўся ад аваднёў. Маці — яна вадзіла за аброць Сібірака між гранак — адварочвалася, глядзела на яго, Алёшу, трывожнымі вачыма, папраўляла пальцамі скоранька валасы пад хусткай і тузала Сібірака за аброць. Яна — як усё роўна куды рвалася, калі Алёша прывёў на вуліцу да студні Сібірака. Сама адвяла каня ў аселічку да ракі, навязала ў белай дзяцельніцы, папыталася, ці напаіў, едучы цераз рэчку: гарачынёй коні хочуць піць

пасля дарогі; дастала з шафарні ў сенцах лейцы: на пастронкі; сама пабегла на загуменне да Платонавай пуні: ведала, дзе «валяецца» акучнік, ён, Алёша, яго не знойдзе; несла акучнік на плячы, ухапіўшыся за дышаль і выціраючыся сагнутымі ў локцях рукамі ад поту. Крычала здалёку, каб адчыняў вароты ў гарод пад раку, і, прынёсшы акучнік, скінула яго з пляча на мяжу – на траву. Пабегла прывяла з дзяцельніцы Сібірака і, пакуль Алёша прынёс з дрывотні з-пад варыўні стары ворчык – ад стальвагі,– прывязвала, не ўмеючы і не ведаючы, дзе прывязаць, у Сібірака за шырокую шляю ля шыі спачатку свае лейцы, склаўшы ў дзве столкі, пасля брызентавыя, новыя, якія былі ля аброці. Сама накінула на ворчык петлі, адцягнула назад акучнік, напяўшы пастронкі, каб паглядзець, ці роўна запрагла, бо акучнік будзе падрываць каліўе ў гранцы, тады толькі падышла і ўзяла Сібірака за аброць. І ўсё з подбегам. Натапыраная; у вачах – трывога; ударыць Сібірак капытом па зямлі – аж уздрыгне; то расшпіліць, то зноў зашпіліць на ўсе гузікі шэрую нажутку і азіраецца на выганчык пад сонца, дзе ідуць самалёты, як чаго чакае без аддухі.

Яны прайшлі ўжо да рэчкі і назад, пачаўшы з сярэдзіны гарода, са склада, і цяпер зноў варочаліся да ракі. Сібірак ішоў роўна і лёгка, адразу прывык да баразны: махаў толькі і махаў галавой пад сябе – ад аваднёў, тузаючы маці за руку; шапацеў па бульбоўніку і па высокім асоце ворчык, стукала каменне адно аб адно, скочваючыся з гранкі назад у баразну, і фыркалі з-пад ног чорныя бліскучыя шпакі – зляцеліся адразу на свежую раллю з усёй вёскі. Над выганчыкам высака ўжо стаяла сонца, прыпякала, парачы, як на дождж; падараная лебяда з шырокім лісцем на высокіх, у калена, дудках клалася ў баразну, бялеючы на вачах і скручваючы лісце, як на скарадзе; чорная ралля ля вуліцы адразу бялела – падсыхала. Звінелі над галавой, не сціхаючы, авадні: лезлі ў вочы, аблеплівалі Сібірака – спіну і клубы, садзіліся на шыю, і тады маці, выламаўшы ля плота канаторжнік, сцёбала і сцёбала каня па шыі. Пасля не выцерпела – пабегла ў хату і вынесла, зняўшы з ложка, палатняную пасцілку ў жоўтыя пало-

сы, новую, вытканую летась. Алёша падняў на спіне шлеі, і яна накрыла Сібірака... Вяла тады яго за аброць і азіралася назад — баялася, каб пасцілка не выехала з-пад шлей і не ўпала пад ногі, і ўсё сцёбала без аддухі Сібірака па шыі.

Звінелі авадні; над гародамі, над вуліцай і за ракой над выганчыкам вісела смуга; ад ракі патыхала парнай сырасцю — так пахне на дарозе пасля дажджу, высыхаючы, лужа; ад каня несла гаркаватым потам, вун калі яшчэ знаёмым, як быў зусім малы і бегаў на ферму, дзе мужчыны запрагалі коней у плугі, і здавалася, што няма ніякай вайны, што і аўтамат не вісіць на плоце, высака, уровень з верхняй жэрдкай, і што ён, Алёша, акучвае на загуменні бульбу разам з усімі дзяцьмі з вёскі. Брыгадзір напісаў ім тады нарад — першы раз у жыцці,— і яны грумадой пайшлі на ферму, дзе ім з кладовай выдавалі хамуты з пастронкамі і лейцы. Акучнікі стаялі ля кузні ў шарэнгу, і яны, павыводзіўшы з канюшні коней і панадзяваўшы на шыі хамуты — надзявалі, стоячы на калёсах, з зямлі яшчэ ніхто з іх не мог дастаць,— беглі да кузні навыперадкі запрагацца, цягнучы коней за павады. Было якраз такой парой, днём пякло сонца і секлі авадні, і ў нарадзе было напісана «акучваць бульбу на загуменні адранкам». Яны прыйшлі тады на ферму да ўсходу сонца — яшчэ даілі кароў; ляскалі зубамі ад холаду, памачыўшы ногі ў расу; садзіліся конна і ехалі на цёплых спінах, як на печы, на загуменне. Загуменне ўсё было засеяна бульбай, ад фермы аж у той канец вёскі. Яны станавіліся ад дарогі адзін за адным у рад і гналі барозны, падскокваючы за акучнікам, у лагчыну да самага лесу. Ішлі туды і назад раз, другі, трэці... Калі падымалася сонца і звінелі авадні, ён ужо не мог завярнуць каня лейцамі ў баразну і закінуць акучнік — цягнуў яго па зямлі: змораныя рукі абвялі, парабіліся як плёткі. У вачах разам з акучнікам падскоквала ўгару ўсё загуменне: ферма, бульбоўнік, лаза ля дарогі і лес у самым канцы бульбянішча. Ён запомніў яшчэ, як хавалася з вачэй вёска. Пад лесам была лагчына, і калі яны спускаліся ўніз, хавалася вёска. Ідучы за акучнікам на гару, ён кожны раз бачыў вёску як усё роўна нанава: спачатку новыя стрэхі на ферме і на пунях, што стаялі ля дарогі на загуменні, пасля

памалу падымаліся, нібы раслі з зямлі, хаты за гародамі, тады відаць былі вуліца, мост і дарога ў Жары. З загумення здавалася, што дарога вун як блізка. І ўвесь свет, здавалася, блізка: далёкае зялёнае поле за балотам і на ім маяк, высокі, у сівой смузе, як у тумане... На яго доўга хацелася глядзець. Пасля зноў усё хавалася з вачэй: спачатку маяк, тады поле і дарога на Жары; пасля вёска з хатамі, пунямі і фермай. Колькі разоў за адранак ён губляў з вачэй маяк і вёску і бачыў іх нанава, пакуль коні, апанаваныя аваднямі, не беглі самі, як шалёныя, па загуменні ў канюшню, цягнучы за сабой акучнікі па дарозе і падымаючы ўгару пыл роўна з пунямі...

...На вуліцы, ззаду за плячыма, загаварылі, нехта падышоў да плота, згледзеўшы каня,– Алёша не пазнаў хто.

На акучнік, на крылле, якое хліпала ў баразне, як на спіне ў матылька, наліпала ралля і чапляўся без аддухі пырнік – белымі доўгімі жыламі; акучнік падскокваў і падскокваў угару, сунучыся па цвёрдай зямлі на палазку,– трэба было адсаджваць назад каня і, расцягнуўшыся над баразной, упірацца пад ручкі грудзьмі. Па шыі за каўнер цёк пот, чуваць было, як ён льецца з-пад кепкі на шчокі – цурком; солана зрабілася ў роце, і забалелі ад натугі глыбака вочы...

Конь пайшоў раптам цішэй і стаў. Падняўшы галаву, Алёша ўбачыў, як маці адскочыла ў баразне назад і ўперлася плячыма каню ў храпы, растапырыўшы рукі, нібы хавала і каня, і яго, Алёшу... Ціснулася і ціснулася да каня і маўчала, як нямая... Заржаў конь... Пасля маці скоранька паказала рукой на выганчык, як сунула яе ў агонь:

– Немцы... Бяжы, сын...

Алёша ўбачыў немцаў адразу – на выганчыку, высака на гары. Яны высыпалі з балота, адкуль – ён раптам успомніў – ішлі некалі трое салдат, калі адступалі нашы. Сямёра – ён адразу схапіў вачыма... Адзін за адным, як ваўкі на пашу, немцы, не ведаючы дарогі, а можа, баючыся паказвацца на ёй, беглі нацянькі прама ў вёску – якраз проці іхняга гарода. У пярэдняга ў апушчанай руцэ нізка, ля самага калена, быў відаць карабін.

– Бяжы, сын! – аж закрычала маці.

Скочыўшы да плота і схапіўшы аўтамат, ён пабег мяжой да ракі, спатыкаючыся ў густой траве. Нічога не помніў; у вачах стаяла толькі, як маці хавае за сабой і каня, і яго, Алёшу... Падбегшы да плота ў аселіцы, ён даў па выганчыку, па немцах, доўгую чаргу...

Убачыў, як яны адразу згрудзіліся ў кучу — адзін да аднаго — і паднялі рукі. Пярэдні кінуў на зямлю — далёка ад сябе — карабін...

VIII

Жаваранка ніяк не мог сарваць з крука ў шуле — зуба ад бараны — аўтамат. Аўтамат быў закрыты белым шырокім ручніком, які павесіла раніцай Кланя; ручнік закруціўся за рэмень, абвіў, як пута, і Жаваранка адразу нічога не мог зрабіць. Падскочыў пасля, узяўшы аўтамат у руку, угару і сарваў яго з зуба ад бараны. Ручнік упаў пад ногі, расцягнуўшыся на памосце... Крутнуўшыся да дзвярэй, Жаваранка зачапіў нагой за калодачку і абярнуў гаршчок з вадой на праціўню. Бег у дзверы і бачыў, як уперадзе яго пацякла на двор вада і ў праёміну над самай галавой выскачылі ластаўкі: пішчалі прарэзліва і білі крыллем, як невядома чым спужаныя.

Больш не стралялі, і Жаваранка, выбегшы з хлява на двор, спыніўся, каб агледзецца. Вецер налятаў з-за вуліцы, з фермы — ад яго трашчала абгарэлае чорнае сучча на тофелі,— ускручваў ля печы на пажарышчы жоўты попел, падымаў слупам і гнаў на гароды да ракі. За ім услед ляцела жоўтае лісце з тофеля. На гародах стаяў пыл, і за ім на выганчыку, ля самага ўжо моста, Жаваранка зноў убачыў немцаў; толькі яны не беглі ўжо на аселіцы ў вёску, а ішлі кучкай, падняўшы высака ўгару рукі. Ён не адразу пазнаў, хто іх вядзе сюды, у вёску: ззаду за імі то хаваўся з вачэй, то зноў паказваўся, забягаючы збоку, нехта малы, як усё роўна Алёша. Тады Жаваранка, шчоўкнуўшы затворам — адвёў назад,— узяў аўтамат у правую руку каля самага курка, як браў яго ўсягды, калі пачыналіся неперaліўкі, каб можна было адразу страляць: аўтамат ён лёгка падымаў рукой угару і нават мецiўся — яна

не дрыжала. Выскачыўшы за вароты, ён пабег у вуліцу – да моста насустрач немцам – па глыбокім пяску, якога пананосіла сюды вадой у паводку нават на сцежкі да плота. Ля Платонавай студні на павароце ўбачыў ужо, як немцы спускаліся ў раку – мост ля вёскі быў спалены: спалілі, адступаючы, кутузаўцы з брыгаднай разведкі Сашына. Мост некалі ляжаў высака над ракой, і цяпер над ёй зеўрала светлая праёміна, у якой тырчалі – было відаць здалёку – абгарэлыя зверху чорныя па́лі. Ля моста рака была шырокая і мелкая, і па каменні можна было перайсці, не памачыўшы ног.

Немцы, сышоўшы ў раку, хаваліся за абрывам – ківаліся толькі ля абгарэлых паляў іх галовы, як зялёныя вялікія макаўкі за плотам у гародзе, і паднятыя рукі – як голыя дудкі. На тым беразе, на жоўтым пяску, астаўся той, хто іх вёў, і Жаваранка аж злякнуўся: Алёша. Гэта быў ён: цяпер яго ўжо можна было і пазнаць – задзёрта ўгару кепка на галаве, у руках аўтамат, выстаўлены ад сябе далёка ўперад, каб быць напагатове.

«Адкуль ён? Астаўся ж у атрадзе...– падумаў перш-наперш Жаваранка.– Аж семярых вядзе...»

Убачыўшы яго, Жаваранку, толькі цяпер, калі ён выбег з вуліцы, з платоў, да моста, Алёша, стоячы на тым беразе, падняў угару аўтамат, як усё роўна хацеў стрэліць над галовамі ў немцаў, пасля апусціў яго, памахаў здалёку рукой, паказаў зубы і закрычаў:

– У лагер ганю!.. Маць іх барабан...– вылаяўся, як лаяўся пад гарачую руку Ушакоў.

Немцы згледзелі яго, Жаваранку, калі былі ў рацэ,– пазадзіралі, пастаўшы, галовы ўгару, убачыўшы яшчэ аднаго чалавека з аўтаматам, вымазанага ў гліну... Стаялі доўга ў вадзе – вада, булькаючы па каменні на цвёрдым дне, адмывала ім ад гразі боты і цякла далей, пад абгарэлыя зверху палі, рудая ад торфу з балота.

Ззаду з берага ім крыкнуў Алёша, і яны, падняўшы высака рукі, смела пайшлі з вады адзін за адным на зарослы густым падарожнікам бераг, пакідаючы на ім мокрыя сляды ад ботаў.

Пярэдні, самы высокі, паджары, з усохлымі шчокамі, з аўсянымі валасамі — пілотка з'ехала на патыліцу,— ішоў, слізгаючы нагамі па траве, прама да яго, Жаваранкі. Хацеў нешта здалёку сказаць: утаропіўшыся вачыма, лыпаў і лыпаў павечкамі, нават ротам зашамкаў, але маўчаў. Заківаў толькі галавой. Вочы ў яго заблішчалі ў стоенай надзеі жыць; здалося, пасвятлела на шчоках густое рабацінне... Ён спадзяваўся цяпер на Жаваранку; Алёшу, відаць было, не верыў: Алёша страляў, і, каб, мусіць, ведаў, што па ім страляе з вёскі з-за плота хлапец,— ніколі б не падняў рук. Параўняўшыся з Жаваранкам, ён тарkануўся на месцы, але не стаў — пайшоў адразу наперад у вёску, ступаючы ботамі з кароткімі мокрымі халявамі пасярод дарогі — на халявы адразу наліп пясок.

Другі немец быў стары, намнога старэй за яго, Жаваранку. Шырокі ў плячах, прыгорблены, з круглым, цёмным ад загару тварам; пілотка ў яго распаўзлася на ўсю галаву, па самыя вушы, і хавала сівыя на скронях валасы; кіцель зверху ў яго быў расшпілены, і з-пад яго бялелі забінтаваныя грудзі.

Трэці ішоў збоку ў старога. Зусім быў малады, як Алёша, і худы — худзейшы за пярэдняга паджарага. Ценкая шыя ў яго выглядала з кіцеля, усё роўна як у курчаці з яйка, калі курчо прадзяўбе скарлупку. Ішоў, ціснучыся да старога, нібы хацеў учапіцца яму за крыло кіцеля. З расшпіленай кішэнькі на грудзях, ля белага алюмініевага гузіка, у яго тырчалі асцём уверх пажаўцелыя жытнія каласы.

Чацвёрты быў без пілоткі і зусім лысы. Чырвоны твар, прамы, загнуты чуць уніз нос; бурая ад загару скура на лысіне; чорныя валасы, пасмачкамі, ля вушэй і на грудзях пад расшпіленым кіцелем...

Двое немцаў былі падобныя адзін на аднаго, як браты: ценкія, цыбатыя, у акулярах. Бліскалі толькі шклом ад акуляраў на сонцы — варочалі без аддухі галовамі: то на Жаваранку, то назад, на Алёшу. Абодва пахлі потам.

Апошні ішоў, задзёршы ўгару і рукі, і галаву... Невысокі, роўны з ім, Жаваранкам, у цесным, аж раздавалася ў бакі крылле, падпяразаным туга новым кіцелі, зашпілены на ўсе

гузікі — падціснуў сам сабе шыю; на старым, сцёртым цёмным рэмені з левага боку хліпала скураным вечкам расшпіленая парожняя кабура ад пісталета. Вочы ў яго былі чырвоныя і чорствыя; блішчалі суха, са злосцю; вусны падцяты — аж скрывіўся набок няголены, з цёмнай рэдкай — палосамі — шчэцццю твар. Падымаўся на гару, цвёрда ступаючы па ўбітай калясьмі дарозе. На Жаваранку не глядзеў, але Жаваранка запомніў, што ён да яго прыгледзеўся раней, яшчэ з ракі — адразу, калі Жаваранка падбег да моста. Змераў вачыма, перавёўшы з галавы да ног, і схмурэў. Пасля аж шчокі ў яго захадзілі — заскрыпеў зубамі.

Усе яны былі ў адной форме — радавыя; і ўсе ўкачаныя ў гразь — у руду на балоце — з ног да галавы: паўзлі недзе. Гразь падсыхала на сонцы — з плячэй у немцаў ішла пара,— адставала ад адзежы палосамі, адтапырваючыся, як сухая кара ад дрэва, і падала ім пад ногі бурымі друзалкамі на чыстую ля моста, падмеценую ветрам ад пяску, цвёрдую шэрую дарогу. І пагоны ў іх на плячах, высыхаючы, карабаціліся ад гразі, задзіраліся ўгару з краёў — адставалі, як струпы ад цела.

Жаваранка ўбачыў, як і ў яго на руках адстае сухая гліна...

Алёша перабег ззаду за немцамі раку па каменні, якое тырчала з вады каля самых абгарэлых паляў,— цокаў падкаванымі чаравікамі,— на хаду сказаў, як далажыў, паказваючы аўтаматам, які трымаў у дзве рукі, на апошняга немца, што ішоў, задзёршы галаву:

— Гляджу за гэтым... Вачэй не спускаю... З карабінам быў... Астатнія без нічога беглі...— Ён дастаў з кішэні затвор з крывой рукаяткай ад нямецкага карабіна і тры жоўтыя бліскучыя патроны. Падкінуў іх угару з далані і злавіў у жменю.— Былі ў карабіне. Карабін пайшоў на дно ў раку... І пісталецік пайшоў на дно. Без патронаў быў... З рукава, зараза, на траву адкінуў...

— Стой! — скамандаваў Жаваранка, калі з ім параўняўся апошні немец. Алёша забег ім наперад, і яны, усе сямёра, сталі на дарозе з паднятамі ўгару рукамі.— А ты добра знаеш, што ў іх нічога больш з сабой няма?

Алёша паціснуў плячыма.

— Давай да каго на двор і — агледзець... Я іх знаю. І не стаяць на віду. Можа, іх там,— паказаў Жаваранка за выганчык,— поўна балота...

Яны пайшлі гарачай ад пяску і сонца вуліцай: Жаваранка наперадзе немцаў, Алёша ззаду, несучы аўтамат у дзве рукі. Павярнулі ў гэты канец вуліцы, дзе жыў Жаваранка. Адразу ішлі да ям — вялі немцаў у Партызанскія лагеры.

Вуліца была пустая — у адзін канец і ў другі — і ціхая, каб чый голас ці скрып варот. Толькі ад ветру ўгары над галовамі шумела разгалістая вярба ля Платонавай студні і шапацеў, перасыпаючыся, пясок у немцаў пад ботамі.

— А ты чаго тут? — Жаваранка спытаўся ў Алёшы, не адварочваючыся.

— Трэба было. Думаў — сёння раніцай вярнуся ў атрад.

— Па іх страляў? І не палажыў нікога?..

— Няўжо ж я буду шапку здымаць перад імі? З карабінамі бягуць у вёску... Што? Гладзіць нас?.. Для чаго аўтамат у руках? Шчасце іхняе, што нікога не палажыў.— Алёша памаўчаў.— Палажыў бы, каб рукі пасля акучніка не дрыжалі... Стрэліў, бягу, а яны ў мяне ўсё яшчэ дрыжаць. Падбег, стаяць,— паказаў ён на немцаў,— збіўшыся ў кучу, як авечкі... Я іх адразу да маста на дарогу...

— Прывёў ты, брат, бяду на маю галаву. Завядзеш у лагер, а там што? Дзе іх там дзенеш? Раз прывёў — то вядзі і здавай. У Плешчаніцы ці яшчэ куды. І павядзеш... А пакуль у лагер ды назад... Я б іх адразу на шашу... Нашым здадзім, і ўсё...

Ля Платонавай студні на павароце сталі. Немцы, згледзеўшы белую печ на пажарышчы, як усё роўна спужаліся — перайшлі на другі бок вуліцы і сталі ля плота. Глядзелі — то на двор, на печ, то на Жаваранку.

Жаваранка павёў бы іх да сябе на двор ці паставіў бы на вуліцы ля гародчыка пад абгарэлым тофелем, але раптам Алёша — ён быў якраз проці Юльчыных варот — адшчапіў вароты, як усё роўна свае, бразнуўшы кручком, і пайшоў наперадзе да сеначак, ні ў кога не пытаючыся.

Жаваранка паказаў немцам аўтаматам: ісці на двор, і яны, грукаючы цяжкімі запыленымі ботамі, паціснуліся ля

бярвення ў вароты, дратуючы высокі падарожнік, па якім даўно ніхто не ступаў.

Зайшоўшы на двор, дзе ля варыўні ля сцяны стаялі ў шнур немцы — усе сямёра — з паднятымі ўгару рукамі. Жаваранка пачуў, што глыбака ў душы зноў варухнулася трывога, зусім невядомая дагэтуль, і ён не ведаў, як з ёю справіцца. Ведаў толькі, што яе прыняслі з сабой сямёра немцаў, якія цяпер глядзелі на яго, усе да аднаго, і чакалі.

Нават у самага першага, паджарага, які стаяў ля ганка ля варыўні, патухлі вочы і дрыжалі рукі: на яго наставіў аўтамат Алёша.

— Пісталеты і гранаты здаць...— Жаваранка скамандаваў і кашлянуў: у горле было суха і трашчаў у роце на зубах пясок.

Немцы маўчалі. Бразнулі, адваліўшыся ад сцяны, дзверы ў сеначках, і з хаты выйшла Юлька, маленькая, згорбленая, у завязанай пад падбародак хустцы. Учапілася абветранымі цёмнымі рукамі ў сенцах за вушак і глядзела, угаропіўшыся, на немцаў. Пасля страсанулася і схавала рукі на грудзях пад нажутку.

Немцы ўсё яшчэ маўчалі, і Жаваранка чакаў.

Тады зыбнуўся на нагах стары немец — як усё роўна ў яго замлелі ногі і ён не мог стаяць,— той, што падымаўся ад моста другі ў шарэнзе.

— Бо-рі-соф... Мо-ло-дэчно... Нах хауз... Война капут...

Немцы яго, Жаваранку, не разумелі.

— Думаюць, што дапрашваю. Дапросяць і без нас...— Жаваранка, павесіўшы аўтамат на шыю, падышоў да крайняга — крайнім цяпер ад вуліцы стаяў маладзенькі, з шыяй, як у курчаці,— і, выцягнуўшы рукі, здалёку пачаў мацаць яго за грудзі, павёў далонямі па баках, па кішэнях у штанах, па калашынах і па шырокіх халявах ботаў. Загадаў апусціць рукі і доўга мацаў за рукавы. Немец сам, адшпіліўшы гузікі, скоранька вывернуў усе кішэні — на грудзях, па баках у фрэнчы і штанах. Нават заднюю кішэнь, адставіўшы нагу, вывернуў.

На зямлю, на траву, пасыпаліся з кішэняў змятыя, сырыя, яшчэ добра не налітыя жаўтаватыя, абцёртыя ад асця — ляжалі доўга ў кішэні — жытнія каласы.

Жаваранка падняў іх з-пад ног і паклаў зверху на накрыўку, на кадзь, якая, налітая вадой, стаяла ля самых сенячак. Паклаў пасля на кадзь маленькі чорненькі складаны ножык – дастаў з кішэні ў лысага; фатаграфіі – аж дзве пачкі – забраў у тых, што былі ў акулярах: падобныя адзін на аднаго, як браты. На фатаграфіях яны стаялі ля ручнога кулямёта. У астатніх – і ў паджарага, і ў старога з сівымі валасамі пад вялікай пілоткай, і ў таго, што ішоў ад моста апошні з задзёртай угару галавой і цяпер стаяў ля старога, якраз проці кадзі ля ганка,– Жаваранка нічога не знайшоў: у кішэнях былі адны каласы. Ляжала іх цяпер на кадзі на накрыўцы цэлая кучка. Каля кадзі пырхалі вераб'і.

Ён паказаў немцам, што можна апусціць рукі,– усе адразу пачалі выціраць з твару пот, вэдзгаючы рудой граззю па лбах і па шчоках. Расшпілялі кіцелі, церабіліся – скрэблі сябе пазногцямі, як згрэблам; павыцягваўшы з-пад дзягі майкі, выціралі акуляры; садзіліся на зямлю, разуваліся, вылівалі з ботаў, з шырокіх халяў, рудую жыжку, выскрабалі пасля трэскамі з сярэдзіны гразь, выкручвалі ад вады тоўстыя суконныя шкарпэткі і кароценькія анучы, акручваючы іх нанава на ногі, з наска, гладка і спрытна, па-салдацку – абуваліся ў далёкую дарогу; знімалі пілоткі, прыгладжвалі жменямі лысіны, мокрыя, папрыліпалыя да цемя валасы; скідалі пасля з плячэй кіцелі, каб падставіць пад вецер потнае цела,– хаўкалі ад гарачыні, як рыба на пяску. Ні на кога не глядзелі, былі заняты сваім. Варушыліся, як мурашкі, у якіх згарэў у пажары стары вялікі мурашнік, дзе яны жылі многа гадоў, і цяпер ім трэба нанасіць новы, бо трэба жыць, уцалеўшы ад агню, трэба пачынаць усё нанава...

На двары пахла мужчынскім потам.

Жаваранка стаяў з аўтаматам на грудзях ля кадзі, на якой ляжалі жытнія каласы, глядзеў на немцаў, як яны варушыліся і варушыліся, гаворачы адзін аднаму нешта ўпаўгаласа, нібыта і не былі знясілены ў дурной бегатні немаведама куды – скарэй, на злом галавы, калі дагэтуль не хацелі здацца ў палон,– і чуў, што не можа стаяць на нагах: зноў

заныла паясніца і горача пачало рабіцца ў вачах... Хацеў прыхінуцца спінай да сеначак, да сцяны, каб адсапнуцца ад такой недарэчнай работы, хацеў выцерці з ілба пот, але ўбачыў, што і далоні, і пальцы, якія, вымытыя ў вадзе з глінай, былі перш белыя, як адпараныя ў лазні, цяпер, пасля таго як абмацаў немцаў, парабіліся бурыя ад рудой гразі... Яму раптам як сцебанула па вачах: такія ж бурыя былі рукі ад крыві, калі сцягвалі ў траншэю брыгадную разведку і Геніятуліна – дванаццаць чалавек... І ён не прыхінуўся да сцяны; стаяў, заціскаючы глыбака ў сабе боль і злосць, ля іх, семярых, якія капашыліся на зямлі... Расставіў толькі шырэй ногі, каб не пахіснуцца...

Убачыў, што яны — усе сямёра — глядзяць на яго і на кадзь – наверх на накрыўку... Пасля паказваюць на яе — паказвае стары, які быў зусім сівы, калі зняў пілотку.

Ён, Жаваранка, махнуў тады рукой. Яны адразу падышлі да кадзі: нехта забраў маленькі чорны складаны ножык, астатнія паразбіралі жытнія каласы і сталі кляваць пальцамі, як вераб'і дзюбамі. Клявалі і кідалі ў рот, хоць там і не было чаго кідаць. Толькі двое ў акулярах не забралі фатаграфій, дзе стаялі ля ручных кулямётаў.

З сеначак выйшла Юлька. У доўгай спадніцы, у шырокай нажутцы – атрасала ўсё яе рукамі. Падышла да яго, Жаваранкі, маленькая зусім, сухая; глядзела на немцаў, як яны ціскаюць у руках каласы,ківала галавой, тады сказала:

– Можа б, я ім бульбы вынесла... Бульба ў печы стаіць... асталася. У шалупінах варыла...

– Вады вынесі... калі ўжо так... Піць хочуць... І ў самога ў роце высахла...– адказаў ён.

Яна вынесла аж два вядры адразу – сваёй студні ў яе не было, і яна насіла ці ад Платона, ці ад Жаваранкі ў запас,– паставіла на кадзь адно і другое і падала жоўтую медную конаўку старому немцу – у рукі. Немцы пілі, перадаючы скоранька конаўку адзін аднаму, кашлялі, выціралі рот рукавамі, стаялі і не адыходзіліся ад вядра – пілі другі раз.

– Я ім бульбы вынесу...

Ён ёй нічога не адказаў, бо загаварыў раптам Алёша:

— Пераабуліся, матка, напіліся — і гайда... Накормяць іх, дзе трэба.— Пасля гаварыў ужо да яго, Жаваранкі: — Адны каласкі ў кішэнях... Астатняе пакідалі...

— Думаеш, што пісталет у траву кінулі, дык і сябе адракліся?.. Сябе яны яшчэ не адракліся... Надта не рызыкуй. Добра, што пісталецік быў без патронаў... Можа, таму і выкінулі з рукава. А так бы... Далёка б ты іх не адвёў... Рызыкі многа ў цябе...

— У мяне рука на курку... А чаго гэта яны пакідалі ўсё? З трыма патронамі беглі...

— Хто ведае, адкуль яны бягуць. Ясна адно: да сваіх, калі ў палон не пайшлі... А кінулі... Дык яно: у адным месцы кінуў — у другім падняў. Цяпер такога дабра — возам вазі. На кожнай дарозе валяецца. Ды і ці кінулі... Самі ж карабін не кінулі, пакуль ты па іх не разануў... Душу ратавалі, каб толькі жыць астацца... Чуюць і яны, што вайне канец. А вот жа не здаюцца. З акружэння дзень і ноч ідуць. Да сваіх прарываюцца. Групамі. І вялікімі, і малымі. Услед за фронтам бягуць. І ўсё па такіх во глухіх дарогах, ад шашы далей. Хадзіць цяпер трэба, хлапец, азіраючыся...

— І ўсе радавыя. Да аднаго...

— Там разбяруцца... Радавы-ыя... Старшыя куды пашлюць. Ні за што не адвічаюць, нават за тое, што білі і палілі. Загадвалі ім... Чакалі каманды, а тады стралялі ў баб і ў дзяцей... Дымам усё пускалі... Каманда ім рукі развязвала, бандзітам... Каманда цяпер вінавата... Ды я б іх... Я на іх магу глядзець толькі праз мушку... Але цяпер мы за іх адвічаем. У нас у руках аўтаматы — мы і адвічаем...

Алёша нагнуў галаву — думаў.

Сонца бралася на паўдня. Ад страхі пад варыўнёй на падарожніку карацеў увачавідкі цень, і немцы ціснуліся да сцяны — садзіліся на прызбу, падалі ўпокат на халодную ў цяні зямлю, як мёртвыя, раскідаючы рукі крыжам...

Аціхаў вецер. На небе, далёка над выганчыкам, паявіліся рэдкія белыя воблакі. Ад сухой ціхай гарачыні палёг на двары падарожнік; апусціў дробнае лісце, пабялеўшы, канаторжнік пад плотам ля вуліцы, з гарода запахла вялым бульбоўнікам.

Цыўкалі вераб'і на сеначках, на страсе — пырхалі ўсё пад ногі, дзе ляжалі на сцежцы ля кадзі пакрышаныя ў пальцах жытнія каласы. Чуваць было, як на вуліцы загаварылі людзі. Падняўшы галаву, Жаваранка ўбачыў: стаіць ля сваёй студні Платон — глядзіць сюды, на двор да Юлькі; выйшаў на гарод стары Багун, слухае, не падыходзіць. Пасля за Юльчыным хлявом загаварыла Кланя...

Нагнуўшыся да плота, ён убачыў, што яна ідзе сюды вуліцай з фермы. Ідзе з подбегам, зняла з плячэй хустку, нясе ў руцэ, махаючы. За ёй ззаду ступала па пяску Галіна, дзержачы ў адной руцэ парася — прыціснула да грудзей,— другой закрывала рот ад пылу: кашляла.

Жаваранка тады падумаў, што прайшла палавіна дня — не агледзішся, як сонца будзе над захадам, што ў яго сягоння ўсё прападае: пакуль яшчэ да той шашы ды назад... А што на шашы? Алёшу ж аднаго далей не пашлеш... Зялёны яшчэ. Многа скача... А немцаў аж сем чалавек. Штаны злупяць. І каб ён іх не секануў, вывеўшы з вёскі... Не будзеш спакойны, калі сам не пойдзеш...

— Падымай...— загадаў ён Алёшу.— Павядзём на шашу. Спачатку і [redacted] падумаў быў — у лагер... А цяпер цвёрда рашыў: на шашу. Назад трэба скарэй вярнуцца...

— У Найдорф... Шашой толькі машыны ідуць. На Вялейку. А ў Найдорфе стаяць танкі. Часць стаіць.

— Усё ты знаеш... Там увідзім...

Немцы ўскочылі з-пад варыўні ўсе адразу, як па камандзе, калі Алёша паказаў ім, каб усталі. Пачалі атрасацца ад пяску, зашпільваць кіцелі. Надзелі на галовы пілоткі — блішчала толькі пад варыўнёй адна лысіна... Пасталі ў шарэнгу і чакалі. Жаваранка глядзеў, як падымаецца ад зямлі прыматы падарожнік, дзе ляжалі немцы, і як да варот вуліцай ідзе Кланя. Адна.

«Дзяцей кінула на ферме...» — падумаў ён. Пасля ўбачыў, як да яго, адлучыўшыся ад грамады, ступіў стары немец з круглым цёмным тварам — зноў насунуў на галаву пілотку па самыя вушы, схаваўшы з вачэй сівыя валасы. Падышоў бліз-

ка, пад самы аўтамат, і стаў. Паказаў рукой на сябе і на Жаваранку і загаварыў:

– Найдорф... Хауз... Найдорф... Новый дерефня... Найдорф... Я... я... Война капут...– Ён яшчэ нешта гаварыў і паказваў рукой сабе ў грудзі і яму, Жаваранку.

Жаваранка нічога не мог уцяміць.

– Гаворыць, што ў іх дома ёсць Найдорф. Што ён ідзе дамоў, у свой Найдорф... Чорт яго разбярэ...– сказаў Алёша.

Немец павярнуўся да яго тварам і паказваў цяпер рукой на сябе і на яго, Алёшу.

– Ну-ну... Да твайго Найдорфа далёка... У наш пойдзеш. Твой яшчэ не адваяваны. За твой яшчэ нам галовы трэба класці... Скажы яму гэта, хлапец...

– Каб жа я ўмеў з ім гаварыць...

Адкінуўшы ад сябе далёка вароты, на двор убегла Кланя. Такою ён яе ніколі не бачыў. Адны вялікія круглыя вочы – бегаюць, мераюць з ног да галавы і немцаў, і яго, Жаваранку, мутныя, як ад вялікага палу.

– Не пушчу!.. Нікуды не пушчу...– Яна ўхапілася рукамі за аўтамат.– Не хачу аставацца адна... Не хачу сіраціць дзяцей... Вайна кончылася... Цябе ж адпусцілі... Дык ён... Яны яго спяклі, а ён валаводзіцца з імі... Не пушчу...

Яна раптам сціхла, як апомнілася, тады адскочыла ад Жаваранкі, хацела падбегчы да Алёшы, але не падбегла, закрычала здалёку:

– Гэта ён... Усё ён... Падзямельнік... Сам прывёў немцаў у вёску, сам хай і вядзе... Нашто ён іх чапаў... Хай бы беглі, як беглі. Не пушчу... Нікуды не пушчу ад дзяцей...

– Не-е, Кланя... Іх сямёра... А ён адзін...

Яна зноў сціхла, пасля раптам, як стаяла, так і пачала хвастаць хусткай, якую трымала ў руцэ, старога немца, што быў падышоў да Жаваранкі і не справіўся яшчэ адысціся назад. Збіла на зямлю пілотку і хвастала па сівой галаве, па твары, па плячах...

– Гэта вы, бандзіты... Гэта – праз вас... ён павінен галаву сваю несці... Залозы б вас аблажылі...

Жаваранка схапіў яе ззаду за нажутку; Кланя адразу аціхла, абмякла, апусціла рукі і загаласіла на ўвесь двор, круцячы галавой:

— Не пушчу-у-у... Вайна кончылася...

Да яе падбегла Галіна з парасём на руцэ. Яе Кланя паслухала і пайшла, заліваючыся слязьмі, з двара.

Жаваранка сказаў ёй, калі яна была ўжо на вуліцы ля плота:

— Цэглу сама даканчы... Галіна паможа. Нямнога асталося. Пакуль вярнуся — высахне. І дзяцей глядзі...— сказаў пра дзяцей, сам не ведаючы чаму. Зноў горача зрабілася ўсярэдзіне.— Студню на двары накрый. Знайдзі дошкі і накрый. І зверху чым прыцісні. Ад дзяцей... Я відзіў, як яны цераз зруб перагінаюцца...

Кланя заплакала яшчэ горш.

Стары немец толькі цяпер падняў з зямлі вялікую пілотку, атрос, насунуў на вушы і, адступіўшы назад, стаў на сваё месца пад варыўнёй.

Алёша ўсміхаўся здалёку ад сеначак, паказваючы зубы.

Тады да Жаваранкі зноў падышла Юлька. Узялася за рукаво.

— Супакоіцца... Аціхне... Бабы ўсягды так...— сказала яна пра Кланю.

Ён ёй нічога не адказаў.

— Дай тады хоць маленькаму бульбы вынесу. Вы ж іх не даведзіцё...— Яна зноў узялася яму за рукаво.— Гэтак высах... Вочы ўваліліся ад голаду. Зярняткі пальчыкамі перабірае. Альдзі вот няма дома. На загуменне з капачом паслала... З ёй бы я за гэты час гаршчок свежай бульбы і начысціла б, і зварыла б. А так — хоць тую вынесу, што ёсць... Як гэта, каб людзі былі такія галодныя...

— Ну вынось ужо сваю бульбу... Ды пойдзем...— Алёша ўсё яшчэ паказваў на ганку белыя зубы — смяяўся.

Зверху, з-за страхі, паліла сонца: дыхнеш — трэскаецца язык...

IX

Над Венерай у небе плылі бацяны — два.

Жаваранка бачыў іх, калі аглядаўся назад з-пад Жараў — з гары ад могілак. Бацяны адляталі на загуменне, віселі над выганчыкам, над дарогай пад Жарамі, над полем — рабілі кругі, як усё роўна не хацелі варочацца ў вёску: баяліся гнязда,— пасля сплывалі на Пагурак, на ямы...

Над вёскай стаяла густая сівая смуга, нізка, над самымі стрэхамі, як дым, калі доўга паліцца ў печах; ад сонца хаты парабіліся белыя, што новыя,— блішчала на стрэхах драніца.

За фермай пад лесам жаўцела спалавелае ад жыта шырокае загуменне — было вышэй вёскі,— і проці фермы па гэты бок вуліцы, вузкай, белай ад пяску палоскі між платоў, кідаўся ў вочы яго, Жаваранкаў, двор: хлеў, чорны тофель і высокі асвер. Пад імі рудзела ад попелу пажарышча.

Жаваранка падумаў, што хлеў перш хаваўся за хатай... І за тофелямі...

Гудзелі недзе ўперадзе, над Жарамі, самалёты, і калі ацiхалі — увушшу доўга яшчэ стаяў гуд: густы, са звонам, нібыта нылі тэлефонныя правады, як некалі на слупах, на белых вялікіх кубачках, да вайны, да трыццаць дзевятага года, калі цераз гароды ля вёскі ішла лінія на пагранзаставу да Віліі. Правады ўсягды нылі ў вялікі вецер і ў маразы зімой, калі былі абсыпаны інеем.

Асталося ж у памяці... Даўно такога не чуў. Як усё роўна і не змянілася нічога за гэтыя гады: здаецца, бягуць жытам ля дарогі шэрыя слупы праз гароды да лесу, на ямы, а на іх — правады: абвіслі, калышуцца ад ветру і гудзяць...

Над Жарамі ўперадзе паявіліся самалёты — кучкай... Ля дарогі тырчалі высокія, у пояс, пні ад зрэзаных пілой тэлефонных слупоў: ля моста, на гары, ля жыта і далей, у лагчыне ля могілак...

Немцы — усе сямёра — ішлі пасярод дарогі, хаваючыся з нагамі ў пыле — стукалі толькі падкаваныя боты па каменні. Алёша ступаў збоку ў іх па белай дзяцельніцы, паклаўшы рукі на аўтамат і нагнуўшыся ўперад, як усё роўна хацеў зірнуць

немцам у вочы. Пыл з дарогі гнала ветрам на поле ў ячмень, увіты падбярозкай. Падбярозка, разросшыся, ціснула яго па самыя каласы; паўзла з загона аж на сцежку, расхінаючы траву, і ў пыле блішчалі яе белыя, як матылі, кветы.

Жаваранка падумаў, што ўсюды цвіце падбярозка: на пасецы ля акопаў па жоўтым пяску, дзе яны ляжалі ў заслоне; на Пагурку на сіўцы; нават на балоце; на полі ля Рабога Калодзежа, дзе хавалі брыгадную разведку; дома на двары – каля студні і каля пажарышча; у бульбе за платамі разам з асотам і малачаем; на ферме на дзядзінцы, дзе рабілі раніцай цэглу,– усюды белы цвет і гаркавы пах... Падбярозка чапляецца на зямлі за траву, за ячмень, за плот, за сцяну, каб выжыць... І яму з Кланяй зачапіцца б як цяпер хоць бы за сцены ў хляве... Дацягнуць бы да восені... А там – да вясны...

Пасля ён зноў падумаў, што праз дзень пойдзе і Кланя адна будзе круціцца на двары і ў хляве, як падбярозка... І нічым ён ёй не паможа... Зробіць толькі навес і складзе печ...

Падымаліся на гару; уперадзе зашарэлі стрэхі ў Жарах – у два роўныя рады; недзе пад той канец загарэлася на сонцы жоўтым пяском вуліца; за могілкамі, на ўсход, пад Пагурак, ляжала шырокае, як скінуць вокам, поле з зялёным яшчэ жытам і белым каменнем, парэзанае дарогамі і бярэзнікам.

З поля дзьмуў вецер; пахла скошанай недзе травой, лягчэй рабілася дыхаць, як гара з плячэй валілася. Толькі ў душы вісела трывога... Пакуль выйшлі з вёскі – сонца павярнула з паўдня... Каб не прыйшлося ісці на край свету... Добра ж калі ў Найдорфе часць... Шашой нашы ідуць на захад, каму ты там на дарозе здасі гэтых семярых. Вядзеш сам, дык і вядзі: у Плешчаніцы ці яшчэ далей – недзе ж іх збіраюць у кучу. Там і здай. Адтуль і дамоў вярніся. На гэта не хопіць і заўтрашняга дня.

Бразгаюць падковы аб каменне; стракочуць і стракочуць, як ад вялікай радасці, у ячмені конікі, глушаць усё на свеце, і зноў гудзяць у вушах правады. Густы і цяжкі гуд ідзе недзе як з-пад зямлі, здалёку; бліжэючы, ядранее і вісіць угары над самай галавой, не сціхаючы, нібыта стаіш пад тэлефоннай лініяй...

Над Жарамі ішлі «дугласы» — два.

— Дык ты, хлапец, добра знаеш, што ў Найдорфе нашы?

— У немцаў спытайся, калі не верыш... Немцы знаюць. Не пайшлі ж на Найдорф. Сюды беглі. Знаюць: праз Вілію і на Маладэчна...— Алёша нават не павярнуўся.— З гары, з выганчыка, як коні, адзін за адным — дуг, дуг... І проста на нас. Я з акучнікам быў на гародзе. Гляджу — конь усё хмыліцца, вушамі стрыжэ... Конь ваенны... Чуе... Пасля матка як закрычыць... У мяне аўтамат на плоце... Я — да ракі... Лаўлю на мушку, а ў вачах усё мітусіцца... Разануў-то я па іх. І — каб каго зачапіў...

— А каня дзе ты ўзяў?

— З Найдорфа... Нашы аддалі з часці. Абознікі. Ён у іх прывязаны быў да калёс. Запаснік. Збіў плечы — яго на прывязь. Сказалі — у калгас здаць.

— Конь у вёсцы — вёска ўжо з голаду не памрэ. Але ж ты лазіш, хлапец...

— Ваўка ногі кормяць. А заўтра мяне ўжо не будзе. Ні тут, ні ў лагеры...

— А дзе ты дзенешся? Можа, толькі што немцаў пашлюць во такіх лавіць... Як Рудаў гаварыў: за чэрці браць. А так — ты сваё адваяваў наперад. Забяруць цябе толькі праз два гады. А тады ўжо...

— У вайну за год — тры лічаць. Я тады, выходзіць... Ну, калі акругліць і тое, што партызан вазіў на хазяйсцвенную аперацыю... гады два з гакам ваяваў... Тады мне дабаўляй добрых шэсць гадоў...— Алёша зарагатаў цераз плячо.— І...

— Пастарэць-то ты, можа, хлапец, і не пастарэў за гэтыя гады. А паразумнець — паразумнеў, бо смерць відзіў. Толькі ты гарачы надта. Добра, што на такіх во налучыў, што беглі, як авечкі... Каласкі ў кішэнях, а не гранаты. А так... Папомніш мае слова — гаранчосць гэта... Доўга ты не пагарцуеш. Іх-то ты ў лагер мог бы і завясці. І то... Калі ў яго, каторага,— Жаваранка паказаў рукой уперад,— нічога няма з сабой, толькі каласкі, і ён усё яшчэ бяжыць на Маладэчна, дзе грыміць... То ён цябе і без аўтамата... Глядзі ды глядзі. І затвор не паспееш адцягнуць...

Алёша паказваў цераз плячо зубы: смяяўся.

Пад нагамі перасыпаўся сухі пясок, і ад яго адразу сівеў падарожнік. Узышлі на гару; аж да Жараў, да вуліцы, жаўцеў свірэпкай ячмень, і за ім былі відаць бабы ў белых нажутках — ля самай вёскі.

Балелі ногі і крыж, і цяжка было ісці па пяску. Вярнуў пот, як у лазні. У роце сох язык, хацелася піць. Здаецца, каб цяпер да крыніцы за Пагуркам... Чэрпаў бы і чэрпаў ваду прыгаршчамі...

Немцы ішлі кучкай, ціха, не гаварылі. Кашляў толькі ад пылу, глуха, як у бочку, стары ў вялікай пілотцы — ішоў ззаду, быў бліжэй за ўсіх да Жаваранкі. Ён увесь час хацеў быць бліжэй: і на двары ў Юлькі, і ля моста ў рацэ, дзе мыліся і сёрбалі ваду, зноў загаварыў, паказваючы на сябе і на яго, Жаваранку. Але Жаваранка зноў нічога не зразумеў...

З гары пайшлі шыбчэй, і пачаў аставацца ад усіх малады з ценкай, як у курчаці, шыяй. Азіраўся на Жаваранку, стараўся дагнаць пярэдніх — пускаўся з подбегам — і не мог: падбяжыць, падбяжыць, падцягваючы левую нагу і адстаўляючы яе ўбок, і стане — толькі пыл падымае. Нагу ён падцягваў, Жаваранка помніць, яшчэ калі іх вёў Алёша з выганчыка і яны выходзілі з ракі, падымаючыся на высокі, ад вёскі, бераг. Калі ён паварочваўся цяпер, Жаваранка бачыў яго твар — на адзін міг,— нібы той пазіраў у акно ў шыбіну: зірне і схаваецца. Твар быў белы, аж зялёны, як не адмыты ад балотнай ціны. Вузенькі, даўгаваценькі, вусны падцяты, як і зусім няма, нос ценкі, прыгнуты ўніз. Немец увесь час моршчыўся: паранены быў ці што так балела. Лапаў усё рукой за кішэньку на грудзях, у якой перш ляжалі жытнія каласы, і лыпаў вачыма, што птушка.

Спускаліся з гары, падыходзячы да могілак. Могілкі былі злева ад дарогі, вялікія, старасвецкія; на іх раслі бярозы, якім было, можа, больш як па веку: шырокія ў камлі, не абхапіць удваіх, з дробным лісцем, з апушчаным доўгім голлем, якое вісела знізу, ад зямлі, як аборы. Бярозы раслі на гэты бок могілак, ад Венеры, і пад імі на жоўтым пяску былі відаць акопы з высокімі брустверамі, парытыя аж да самай дарогі — парылі немцы, заняўшы Жары і ідучы на Венеру. Недалёка ад бяроз,

ля запыленых высокіх лазовых кустоў над крушнямі камення ля дарогі, Жаваранка згледзеў раптам дзвюх жанчын.

Апёршыся на рыдлёўкі, яны стаялі і глядзелі на дарогу — на немцаў. Адну ён адразу пазнаў: Юстына з гэтага канца Жараў; другую не пазнаваў. Стаялі як застыўшы. За плячыма ў іх ад ветру глуха шумелі старыя бярозы нейкім далёкім шумам, нібыта яны стаялі не ля дарогі, а недзе край свету...

Пасля Жаваранка ўбачыў, як і ля вёскі, у канцы жоўтага ад свірэпкі ячменю, па дарозе кратаюцца жанчыны: ідуць сюды, на гару, насустрач немцам, памалу, чуць перастаўляюць ногі па глыбокім пяску, якога пананосіла з гары ў лагчыну да старога, раскіданага мастка. На масток не пайшлі, мінулі яго логам і ідуць дарогай ля самага ячменю. Усямёх, як і немцы. Двое з рыдлёўкамі памалу пайшлі ззаду за Жаваранкам — відаць, насустрач тым, што рухаліся ад моста. Тыя, што ішлі ад моста, былі раптам сталі, убачыўшы немцаў, пастаялі, як перавялі дух, пасля крануліся і пайшлі зноў памалу, звярнуўшы па пяску на той бок дарогі — да крушні камення. На немцаў і на яго, Жаваранку з Алёшам, нават не падымалі галоў.

Жаваранка добра ўжо бачыў пярэдніх дзвюх — сёстры Жарскія: ішлі, узяўшыся, адна і другая, за хвост белага ручніка. За імі яшчэ дзве жанчыны, дзержачыся за ручнік,— былі за плячыма, не пазнаеш хто. На ручніку ў іх вісела — нізка, над самай дарогай, чапляючыся за вяршкі мятліцы,— маленькае, з метр, дамаўё. Збітае з новых, яшчэ жоўтых, непагабляваных дошак — відаць, што рабілася бабскімі рукамі,— дамаўё калыхалася на ручніках узад-уперад...

Жаваранку раптам здалося, што закалыхалася пад нагамі зямля: дарога ўперадзе з немцамі, поле з ячменем і за ім Жары з прамой, белай ад пяску вуліцай...

Немцы сталі: забег наперад Алёша. Знялі з галоў пілоткі. Павярнуліся ўсе да жанчын.

А тыя ішлі, не падымаючы вачэй: калыхаліся на дарозе, калышучы на ручніках маленькае дамаўё, і маўчалі. Ішлі без хустак, як мужчыны ўсё роўна без кепак. Босыя ўсе; як згаварыўшыся, у светлых нажутках і чорных спадніцах. Ззаду за дамаўём дзве жанчыны, узяўшы пад пахі, вялі

трэцюю – Іллючыху з Жараў. Яе цяжка было пазнаць: галава звешана на самыя грудзі, рукі выстаўлены ўперад, як усё роўна рвуцца да дамаўя, у адной руцэ вялікая жоўтая, у чырвоныя кветы хустка – цягнецца хвастом па зямлі, па белай дзяцельніцы. Іллючыха пройдзе-пройдзе і стане; пастаіць, апёршыся на жанчын, прыцісне да грудзей рукі, як закрываецца хусткай, тады зноў выстаўляе іх уперад, нібыта хоча схапіць імі дамаўё, і рвецца бегчы. Яе не пускаюць, і яна зноў ідзе ціха, перастаўляючы памалу босыя ногі, як мацае зямлю.

Маленькае дамаўё калышацца і калышацца на ручніках ужо ля самай лазы, ля вялікай крушні старога шэрага дробнага камення, пазвожанага за многія гады з поля сюды, да могілак.

Дзве жанчыны з рыдлёўкамі, прапусціўшы наперад дамаўё, паварочваюцца і ідуць ззаду за ўсімі. Да іх перабягае цераз дарогу Алёша, махае рукамі, паказваючы то на немцаў, то на Жары – нешта пытаецца.

Чуваць, як яму гаворыць, здаецца, Юстына:

– Ціха было. Не чуваць... І ўчора і сягоння. Гэта ж во, бяда якая ў Іллючыхі... Адзін сын... Ішлі ўчора ў Горна, у сельсавет. На пошту... За Дваром адразу, на дарозе, дзе на Найдорф паварот... на крыжаватцы... Бяжыць яе хлопчык наперадзе. Чацвёрты гадок яму. Паявіўся на свет, якраз як толькі немцы прыйшлі... Дзіця... Малое... Усю дарогу Іллючыха яго за руку вяла, сама расказвала... Ля крыжаваткі пасцілку ўвідзілі – ляжыць разасланая блізка ля дарогі. Гэта ж трэба... Хлопец вырваўся і пабег. Іллючыху дык адкінула, а хлопчыка... Міна пад пасцілкай была... Сядзела Іллючыха там ля яго ўчора... учора гэта было... ад раніцы аж да паўдня. Што яна там, бедная, рабіла, ніхто не ведае. Сама, можа, устаць не магла... Закруціла яна ўсё, што асталося ад хлопчыка, у тую праклятую пасцілку і дамоў перад сабою прынясла. Учора... Учора мы і дамаўё збілі... І трэба ж было зачапіць тую пасцілку...

Узяўшы ў рукі рыдлёўкі – жалезным канцом уперад,– яны абедзве павярнуліся і пайшлі за пярэднімі на могілкі.

Ля крушні камення калыхалася яшчэ на ручніках маленькае дамаўё, пасля схавалася з вачэй – у густой зялёнай лазе.

З гары ў лагчыну немцы пайшлі хутчэй; зноў аставаўся ззаду малады — падцягваў нагу на ўбітай сцежцы ля ячменю.

У Жаваранкі ў вачах усё яшчэ калыхалася на ручніках дамаўё... І ён думаў, што і ў Жарах мала людзей, што бабы робяць не бабскую работу. У вёсках спрадвеку магілы капаюць мужчыны... І дамоўі збіваюць. А цяпер — няма каму...

З вуліцы ў Жарах дзьмуў вецер, гонячы ў вочы пыл, і па шчоках секла дробнай калючай жарствой — жарства шапацела па дыску аўтамата. Ля платоў прыгіналіся да зямлі высокая крапіва і канаторжнік, і дрыжала дробненька белымі галоўкамі дзяцельніца — было відаць, што па вуліцы доўга не хадзілі. Над частаколамі, старымі, пачарнелымі, шумелі дробным лісцем рабіны — бялелі на сонцы, што ўсё роўна павялыя, выстаўляючы, як са жмені, ладныя ўжо зялёныя ягады.

Ад вуліцы былі сады, усюды ля хат — вясковыя: маленькія, з яблынямі і грушамі, вішнямі, слівамі і «загранічнымі» ягадамі, якія нядаўна паявіліся ў вёсцы,— салодкія, выспяваючы, рассыпаліся ў роце. На дварах і ля гумнаў раслі старыя ліпы, апускаючы галлё нізка, да самай зямлі, і высокія, вышэй ліп, старыя грушы-дзічкі.

Яны глуха шумелі ад ветру. Не стукалі вароты — ніхто не выходзіў на вуліцу. Не скрыпелі ля студняў асверы — каля зрубаў параслі лебяда і канаторжнік, хаваючы іх з вачэй. Ні груку, ні голасу, толькі вераб'і ўзляталі чародамі з-пад ног са сцежак і хаваліся на гародах. І ўсюды ў вочы кідаўся палын — разросся ля платоў, высокі, вышэй канаторжніку, кунаты і густы, нагінаўся ад ветру, і тады здавалася, што ўсюды на вуліцы сіва. І пыл, здавалася, быў сухі і горкі, як ад палыну.

«Пусты канец вёскі...— падумаў Жаваранка.— Як вымер. І з Жараў пайшлі за Дзвінасу, на Палік... Хто не пайшоў, схінуўся з воч каля дому — астаўся... Адтуль, з Паліка, з-за Дзвінасы, не ўсе вернуцца. Не ўсе...»

Малады немец, як толькі ўвайшлі ў вуліцу, хапаўся рукой за частакол; астаўшыся, кідаў частакол і пускаўся даганяць пярэдніх, чапляючыся адтапыранай нагой за палын і за канаторжнік, што касой; бегучы, махаў галавой недзе пад сябе,

як жарабя ад аваднёў. Пярэднія аглядаліся на яго, як сабака аглядаецца на сваю падбітую заднюю нагу.

Пасярод Жараў на невялікім дзядзінцы між платоў малады немец, адскочыўшы ад сцежкі, сеў на высокі шэры, усыпаны пляйстрамі сухога моху, падзёўбаны зверху камень ля студні.

Жаваранка загадаў стаць. Сам стаў воддаль, паклаўшы рукі на аўтамат.

За новым, з сасновых плашак зрубам — на плашках яшчэ адставала, карабацячыся, кара, якую пакінулі скоблі,— у гародзе расла высокая балотная каліна, кладучыся на частакол, і немцы, адразу збіўшыся ў кучу ля частаколу, падскокваючы, ірвалі зялёныя ягады і кідалі ў рот. Са студні даўно не бралі ваду — зруб быў сухі, на верхніх плашках, дзе ставілі некалі вядро, са шчэлак пайшла расці маладая жаўтаватая дробная травіца, якая расце між сырых град у барознах. На круку на вочапе не было вядра, і немцы, панахіляўшыся над студняй — хацелі піць,— ганялі вочап ад плота да плота, як са злосці.

Немец у шырокай пілотцы прысеў на калені ля каменя перад маладым; расхінуўся кіцель, і ў яго былі відаць забінтаваныя круга ўсе грудзі: старым жоўтым бінтам у некалькі столак. Гаворачы нешта ціха, пачаў сцягваць у таго бот, узяўшыся ля костачкі. Малады, учарэпіўшыся пад сабой за камень, скакаў на адной назе і, сціснуўшы зубы, стагнаў. З галавы ў яго звалілася ў траву пілотка, з валасоў цёк пот.

Алёша з аўтаматам у руках падышоў да самага каменя: чакаў. Аж скура на ім гарыць: па дарозе ідзе з падскокам, як усё роўна за кім улягае; падбег ужо да студні, абышоў немцаў ля частаколу і ўсё торкае ўперад аўтаматам — паказвае на вуліцу.

Нага ля костачкі ў маладога немца была забінтавана; з-пад бінту густа цякла кроў. Стары немец пачаў перавязваць рану — абкручваў бінт каля нагі ў дзве рукі, як усё роўна бацька абуваў сына ў лапці, абкручваючы ля ног анучы.

«Бітыя... І старыя і малыя ў бінтах...— падумаў Жаваранка.— Такі вот не дабег бы і да Маладэчна... Справіўся б з імі і адзін Алёша, завёў бы ў Найдорф... Скручаны дзень...»

Пасля ён падумаў, што ў туга падпяразанага немца з чырвонымі чорствымі вачыма, які і дарогай ідзе, ні на кога не

гледзячы і задзёршы галаву, у рукаве быў пісталет... Адразу азвалася трывога... Ён загадаўісці наперад. Нечага студзіць раны; не будзе ісці каторы — самі ж і панясуць. На Маладзечна бегчы — дык і раны не балелі. Няхай не баяцца, дзе трэба — перавяжуць, памажуць ёдам... Загадаў яшчэ Алёшу ісці збоку — пасярод вуліцы: скочыць каторы за вуглы, а там — жыта... Пацалуй тады...

Немцы загрукалі ботамі па цвёрдай сцежцы; пайшлі зноў кучкай: ціснуліся адзін да аднаго. Пад нагамі ў іх зазвінела бітае шкло, разлятаючыся ў бакі, неяк ядрана, як хто загаварыў. Жаваранка аж тарканууся на сцежцы, каб паслухаць.

У вёсцы недзе далёка, мусіць, за Малінаўкай, у Дворы, зазвінеў гармонік. Сціх, пасля азваўся зноў — з пералівамі, густымі, частымі... Так ён адзываўся, калі да вайны вялі, бывала, у вёску музыканта іграць вечарынку: вечар, цямнее, а далёка пад Жарамі — густы звон. Мітусіцца тады ўся вуліца: бягуць на сустрэчу да моста дзеці; грукаюць у Галіны Аляксандравай сталом і лавамі — выносяць з другой хаты ў першую, адсоўваюць да сцен у запечак, каб не заміналі: на вечарынку прыйдуць хлопцы з дзяўчатамі з Жараў і з Пячнога.

Па ўбітай сцежцы ля плота грукалі падкаваныя боты, і ўперадзе гармонік іграў польку...

У Жаваранкі ў вачах закалыхалася маленькае дамаўё на ручніках...

Пачуўшы гармонік, немцы пачалі варочаць галовамі, гледзячы адзін на аднаго; пасля азіраліся на яго, Жаваранку. Ішлі смялей; малады апіраўся на локаць сівому ў вялікай пілотцы. Алёша цераз плячо паказваў зубы; падняў перад сабой на руках аўтамат і ківаў галавой уперад.

Кончыліся Жары; пайшлі доўгай — з паўвярсты — Малінаўкай. Вецер, павярнуўшыся, падзьмуў у спіну і наперадзе вуліцай пагнаў белы пыл, як снег зімой у сухую мяцеліцу.

Між Дваром і Жарамі нядаўна яшчэ было поле, і ля платоў, ля хат ад балота, тырчала лаза, кустамі — вылазіла на вуліцу і чаплялася за рукі, калючая, як сухая. У канцы Малінаўкі, у калене каля хаты Красоўскага, дзе дарога паварочвала ў Двор да шашы, высака над вёскай падымаліся ліпы, мяшаючыся з

соснамі, старымі, высокімі, з дробнымі разгатымі вярхамі, здалёку чорнымі на сівым, зацягнутым смугой небе...

Ішлі доўгай вуліцай, топчучы сівы палын і падбярозку, як спяшаліся пад ліпы да хаты Красоўскага — у цень.

Жаваранка добра ведаў Красоўскага. Высокі мужчына, плечавень на ўсе Жары, Красоўскі быў з самых першых трактарыстаў у эмтээсе. Вялікія, моцныя, чорныя ад мазуту рукі ў яго — колькі Жаваранка бачыў — усягды ляжалі на рулі «ХТЗ». Араў на ім Красоўскі гадоў сем, да самай вайны, і цяпер невядома, дзе ён. У сорак першым успеў па павестцы ў ваенкамат.

У гародзе ў Красоўскага расла дзікая ружа, вылазячы ў плот аж на вуліцу — цвіла зверху дробнымі квятамі; немцы, пачуўшы каманду — скамандаваў Жаваранка,— пападалі адразу пад плот, пад дзікую ружу ў цень, які лёг ад ліпы, накрываючы на вуліцы пясок і траву роўнай цёмнай паласой, як пасцілкай.

Чуваць было, як пасвяжэў вецер; маркоцілася неба, згусла смуга, цямнела, і праз яе не пякло ўжо сонца; зрабілася мяккае, як летняя вада ў рацэ.

Цераз вуліцу — на двары ў Кірыка — гармонік рэзаў польку. Ніхто з немцаў нават не падымаў на музыку галавы — ляжалі, як напрацаваўшыся; думалі, мусіць, пакуль будуць іграць, іх не пагоняць — можна адсапнуцца, звёўшы вочы.

Вуліца была вузкая; Кірыкава хата стаяла воддаль ад яе, якраз насупраць Красоўскага. Двор у Кірыка быў абгароджаны і пусты, і адразу кідаўся ў вочы ганак — плоская стрэшка на слупах і лаўкі.

На ганку, на кароценькім зэдліку, вынесеным з хаты, сядзеў Кірык — у ваеннай форме з пагонамі на плячах, у пілотцы, пасаджанай набок — на самае вуха. На каленях у яго быў гармонік — стары, чорны; толькі гузікі на ім бялелі здалёку, як галоўкі дробнай дзяцельніцы пад нагамі ля ганка. Убачыўшы з двара немцаў, Кірык падняў раптам галаву, ускочыў, стаўшы на адной назе і хліпнуўшы мехам... Калі згледзеў яго, Жаваранку,— адразу пазнаў і махнуў рукой: «Э, чорт!..» Пасля ўзяў пад казырок, сеў на маленькі зэдлік і ўрэзаў польку, як

на вечарынцы. На немцаў не глядзеў; паклаў галаву на мяхі, закінуўшы нагу на нагу — на той, якую закінуў, матлялася ля калена падагнутая і абвязаная матузкамі калашына новага салдацкага галіфэ.

Кірык быў чырвоны з твару, чыста паголены; каўнер у гімнасцёрцы — адшпілены, падкаўнерык белы як снег,— ад яго аж твар рабіўся святлейшы; гузікі на гімнасцёрцы начышчаны, блішчаць здалёку. Пальцы бегаюць — не згледзець,— выціскаючы ядраную польку. Мех расцягваецца шырака, на ўсе рукі. Сам Кірык смяецца... Смеху не чуваць, бачыш толькі, што чалавек смяецца: вачыма — гарацъ, як іскры; ротам — аж да вушэй; брывамі — падняў высака ўгару,— бачыш, што яму весела на душы, як, можа, даўно не было. Так усягды Кірык смяяўся на куце ў Галіны Аляксандравай, калі іграў вечарынку. Засмяецца — гармонік на ўвесь кут, ад акна да акна... І задрыжыць тады пад нагамі ад полькі хата, аж шыбы звіняць: з парога, з куткоў, з лаў, з двара — усе ідуць у круг. Кірык сядзіць на куце — рот да вушэй:

— Польку мясіць — гэта вам не дровы секчы!..

Да вайны Кірык рэзаў траску. Быў у яго свой станок — яго ўсягды прывозілі на калёсах на двор, і пасля Кірык прыходзіў сам з нажом пад пахай. Рэзаў траску ён у сваіх Жарах, у Венеры, у Пячным, і далей — у другіх вёсках. Быў спрытны на язык; сам — як уюн. Невысокі, дужы ў плячах, круглы з твару, з задзёртым угару носам. Рот ад смеху заўсёды да вушэй, зубы — як часнок. Рухавы — не ўседзіць, ідзе лёгка, як у круг на танец. Танцор ён быў — на ўсю вёску: хадзіў упрысядкі барыню, як чорт, і вучыў дзяўчат танцаваць. Ён і ля станка, калі рэзалі траску, браў у рукі шырокую сасновую аскобленую плашку і ішоў з ёй па двары ўпрысядку, як з гармонікам...

Выйшла з хаты Кірыкава жонка, вынесла яму жоўтую мыліцу — звала, відаць, з ганка: знайшоў час людзей зводзіць. Ён махнуў на яе рукой: схавай, каб ніхто не відзеў...

Жонка вярнулася на ганак без мыліцы; стала, прыпёршыся да сцяны, і сашчапіла на грудзях рукі: глядзела, як да хаты ішлі людзі. Прыбегла першая, выйшаўшы ад Красоўскага, Шурка — Жаваранка пазнаў. Удава, без мужа асталася яшчэ

перад вайной. Высокая, цёмная, з касой у кукле. Босая, накінула на плечы маленькую жоўтую хусціну. За ёй прыйшлі бежанкі — пяцярых; маладыя яшчэ кабеты з-пад Смаленска. Адступаючы, немцы пагналі іх на захад, і яны перад самай блакадай паявіліся ў Жарах. Стаялі здалёку ля плота, слухалі, баючыся падыходзіць. Выбеглі з-за вугла нечыя дзеці — трое — і ўтаропіліся на немцаў і на Алёшу, які стаяў ля іх з аўтаматам у руках. Відаць было яшчэ, як у Малінаўцы на дварах кратаюцца людзі.

Убачыўшы Шурку, Кірык аж устаў на адной назе, апёршыся рукой на зэдлік, тады, паправіўшыся, сеў і рвануў мяхі...

Шурка клікнула некага з бежанак, махнуўшы жоўтай хусткай. Да яе падбегла малая кругленькая кабеціна з доўгай чорнай касой на грудзях. Шурка падхапіла тую на ляту, як падхоплівае на вечарынцы спрытны да танцаў хлопец... Яны стаялі спачатку адна проці адной, як прыглядаліся, пасля, сашчапіўшы высака над галавой рукі, закруціліся на двары перад ганкам, спачатку ціха, пасля ўсё шыбчэй і шыбчэй, падымаючы босымі нагамі з-пад травы пыл...

— Расступісь!..— закамандавала, як усё роўна ў хаце ў грумаду, Шурка, весела, з нейкай шалёнай радасцю і злосцю ў голасе, і павяла бежанку ля самага частаколу, што ў хаце ля сцяны.

— Польку мясіць — гэта вам не дровы секчы!..— закрычаў Кірык, як да вайны на вечарынцы, і засмяяўся.

— Сячо-о-ом!..— адгукнулася, што здалёку, Шурка.— Хай глядзяць фрыцы, як мы на іхніх памінках гарцуем!.. Сягоння нядзеля...

— Гарцуй, гарцуй... Я сваё адгарцаваў!..— зноў крыкнуў Кірык.

— На памінках не гарцуюць...— нехта весела засмяяўся ў грумадзе: бежанкі.

— На такіх можна. Ногі не адваляцца... Гэтулькі гадоў яны чакалі, прысохшы...— Шурка абхапіла шырокай, як мужчынскай, рукой бежанку за плечы.— У суставах скрыпяць...

Жаваранка паволі ступаў да двара, пераходзячы вуліцу, і бачыў, як яны, танцуючы, топчуць нагамі ў пясок чорныя

бліскучыя гільзы ад нямецкай вінтоўкі... Убачыў, што пад плотам на двары ляжаць дзве нямецкія бляшанкі ад кулямётных стужак.

Абышоўшы два кругі, Шурка стала ля варот, гледзячы пад ногі на гільзы; адпусціла бежанку, махнула жоўтай хусцінкай і пайшла да ганка на пальчыках:

— Бабы, бабы... Што мы сабе думаем...

Узышоўшы на ганак, села проці Кірыка на лавачку:

— Тая самая полька... Даваеннае ўсё вярнулася...— Яна зноў замахала хусцінай перад сабой.

Кірык падняўся з зэдліка, абапёршыся на яго рукой, і стаў на адной назе. Схапіў гармонік пад паху і закрычаў яму, Жаваранку, на вуліцу:

— Я цябе чуць пазнаў... Здароў быў! Што гэта за ваякі? — паказаў ён на вуліцу на немцаў.

— З акружэння ішлі. На Маладэчна беглі...

— Бабы іх у жыце раніцай відзілі... Гэтыя кусаюцца... Наступі гадзюцы на хвост...— Кірык стаяў усё на адной назе, ёрзаючы ботам па пяску.— Наглядзеўся я на іх, маць іх барабан... Пад Нарафамінскам...— паказаў ён рукой на ногі.— Яшчэ ў сорак першым... Помню толькі снег пад сабой чырвоны. Распаролі яны мяне... Міна! Пальцы цэлыя...— падняў ён раптам угару руку, каб усе бачылі.— Дастаў, во...— сціснуў ён пад пахай гармонік.— Рассохся, пакуль мы іх назад пагналі...— паказаў ён зноў рукой на немцаў.

Ззаду за бежанкамі раптам закрычала жанчына, моцна, на ўсю вуліцу: не пазнаеш хто.

— А што ж вы ро-обі-іце?!

Пасля, адлучыўшыся ад грумады, пабегла вуліцай назад, у Малінаўку, каля самага плота — з-пад босых ног у яе падымаўся пыл.

— Лі-ідзя... З Жараў...— загаварыла да яго, Жаваранкі, з двара Шурка.— Дзяўчынку сваю задушыла. Трохмесячную... Не самахоць, не-е... Немцы на Паліку ішлі балотам, а дзяўчынка крычала. Дык Лідзя пялёнкай рот ёй заціснула... Людзі ад яе ўцякалі... Сыкалі... Адняла пялёначку — а дзяўчынка сіняя ляжыць... Два дні яна яе пасля па балоце на руках насіла...

Нежывую... Вярнулася дамоў – дык мы яе спачатку нікуды не пускалі. Запіралі ў хаце... А цяпер пусцілі... Пабяжыць за Малінаўку ў балота, упадзе галавой у купіну і валасы на сабе рве... Крыкам крычыць... Пасля трохі цішэйшая робіцца... «З'еду... З'еду...» – гаворыць сама сабе і ўсё дзяўчынку кліча...– Шурка перавяла дых.– Гора ты наша, гора... Полька ты наша даваенная...

– Ну-у... Закуда-ахталі... Гарох мокры на зямлю пасыпаўся... Трава большая расці будзе... Бабы вы, бабы... Забыліся, як да вайны жылі? Галовы цэлыя? Рукі цэлыя?..– Кірык зноў падняў угару руку.– А душа загоіцца... Не такія раны зацягваюцца...

Ён апусціўся на зэдлік, закінуў зноў нагу на нагу і сыпануў такую польку, што, здавалася, душа выскачыць з грудзей... Так ён ніколі да вайны не іграў на вечарынках.

На ганку заплакала яго жонка, выціраючы рукавамі вочы; Шурка адышлася да бежанак, і яны збіліся ў кучку ля варот – стаялі, апусціўшы галовы.

Пад ліпай, пачуўшы каманду, паўскоквалі з зямлі немцы.

X

Каласы нагіналіся над дарогай і ад ветру сцябалі па руках і па аўтамаце, шапочучы асцём. Дарога круцілася жытам і бялела ад пяску далёка ў полі. За ім – лявей – была шаша, за якой расцягнулася вярсты на дзве Горна. Уперадзе сінеў у смузе, як у густым дыме, лес: Найдорф, перад ім расцягнулася ўдоўж лагчына, вымытая некалі ракой, там, дзе Алёша быў раніцай і адкуль зняўся ваенны абоз.

Да шашы Алёша раніцай не пайшоў Жарамі і Малінаўкай: пакінуўшы іх убаку, падаўся полем – на сады. І назад ехаў конна на Сібіраку цераз сады. Сады павымярзалі ў вялікія маразы ў фінскую вайну, і ў іх было пасеяна жыта – толькі сям-там ля дарогі стаялі, адышоўшы, старыя грушы-дзічкі з дробнымі зялёнымі вярхамі.

Уперадзе – над лесам за Найдорфам – зацямнелася неба; над Горнам віселі круглыя воблакі, нізка над шашой. Вецер дзьмуў ля самай зямлі, як усягды перад блізкім дажджом, і на

шырокім — аж да шашы і аж да Найдорфа — полі калыхалася жыта, маладое яшчэ, хоць дзе красавала: зверху на каласах дрыжалі жоўтыя мяккія вусікі.

Ад зямлі ў лагчыне ішла пара; з поля з ветрам несла густы пах нагрэтага на сонцы жыта і дурнап'яну, які сціснуў ля дарогі зямлю і ў якім адзываліся конікі, як ля Жараў у ячмені. Вецер свежа біў у твар, лягчэй было дыхаць, вочы бачылі далёка, аж на гару за Горна, дзе была відаць дарога на Вялейку — жоўтай палоскай — і куды раніцай ішлі машыны з ваеннымі. Здавалася, і лягчэй стала ісці, не такія цяжкія на нагах вялікія нямецкія чаравікі, як на пяску на вуліцы ў Жарах. Толькі рукі баляць у локцях, парабіліся цяжкія, аж чуваць, што ты іх нясеш перад сабой: усю дарогу трэба дзяржаць аўтамат і быць напагатове — так ён, Алёша, яшчэ не хадзіў.

Над Віліёй у бок Караліна расцягнуліся па небе бурыя тулягі; ніжэй іх павіслі аж да самай зямлі цёмныя палосы: над ракой ішоў дождж. У тым баку загрымела, глуха, як ад выбухаў.

Ззаду, за садамі, недзе пад шашу, засакатаў раптам нямецкі кулямёт і адразу сціх.

Немцы збіліся ў кучу на дарозе, адварочваліся і глядзелі назад. Падбег бліжэй Жаваранка:

— Калі ў Найдорфе не будзе часці, хлапец, ідзём на Горна... На шашу. Не застанем нікога ў Горне — адразу на Плешчаніцы... Чуеш, што робіцца?..— Паказаў ён рукой далёка на сады, над якімі віселі белыя воблакі. І калі немцы зноў загрукалі ботамі па цвёрдай палявой дарозе, убітай, як дома праціўня ў хляве, ён загаварыў цішэй: — І глядзі перад сабой, хлапец... У жыта глядзі. Чуў, што Кірык сказаў: у жыце бабы іх відзілі...— Ён памаўчаў.— Цябе вучыць не трэба...— сказаў пасля, калі яны пайшлі ўпобачкі, як хадзілі апошні час: і на Пагурку, і ля Рабога Калодзежа, і ля Дзвінасы...

Алёша чуў, як Жаваранка цяжка дыхае, пазіраючы то на немцаў, то, адварочваючыся, назад на сады — чапляўся ботамі за каменне на дарозе.

Жаваранка асунуўся неяк у шчоках — перш гэтага не было,— зрабіўся суровы і зацяты. Не гаворыць, а ўсё камандуе:

і немцам, і яму, Алёшу; водзіць па грудзях аўтаматам, вымазваючы дыск аб гліну, якая прыліпла яму да рубашкі на ферме, дзе ён рабіў цэглу. Нават пінжак на плечы не ўскінуў; як быў у рубашцы з закасанымі рукавамі, так і пайшоў з двара ад Юлькі, апаласкаўшы пасля ў рацэ ля моста рукі. Толькі вочы ў яго глядзяць мякка і ласкава, як на дзіця,— нібыта хоча пагладзіць цябе па галаве. І Алёша зноў падумаў: адвядуць сягоння немцаў і яго, Алёшы, заўтра не будзе: ні дома, ні ў лагеры... Палявы ваенкамат — і вайсковая часць... Жаваранка, відаць, калі не адпусцяць з камісіі, пойдзе з атрадам у Мінск.

Ён, Алёша, не пойдзе...

Зашчымела недзе глыбака ў душы...

Ішлі пад вецер. Немцы ў жыце кінуліся рваць каласы, але пакідалі іх адразу на дарогу: каласы былі пустыя — гэта там, адкуль яны прыбеглі, ужо налілося жыта... Пачуўшы кулямёт, пайшлі насцярожана, як перамяніліся: пярэдні, паджары, выцягнуўся яшчэ больш угару, зрабіўся якраз такі, калі бег на выганчыку,— ён усю дарогу ішоў наперадзе, не азіраючыся назад. І астатнія зашпілілі кіцелі, як усё роўна ім было холадна ад ветру; пайшлі шыбчэй; малады стараўся не адставаць — гроб усё і гроб нагой на дарозе жоўтую мятліцу...

Схаваліся ў высокае жыта; доўгія каласы былі відаць аж над галовамі ў немцаў; калі аціхаў вецер — тырчалі ўгару, як пальцы. Ля дарогі з двух бакоў бялелі ад пяску вузенькімі палоскамі ўтаптаныя сцежкі, па якіх да вайны ездзілі на веласіпедах. Сцежкі цяпер парабіліся вузенькія, параслі падарожнікам і дзяцельніцай.

Па сцежцы — ён ішоў з левага боку дарогі, як і ўвесь час, Жаваранка ззаду за немцамі — лёгка было ступаць; ён ведаў наперад, дзе яна паверне, каб абысці валун на дарозе, дзе апускаецца ў лагчыну і губляецца ў траве, дзе падымаецца на гару па дробным камені і па жоўтым жвіры.

Калі над сцежачкай згіналася жыта, ля яго, здавалася, бегла Альдзя — у школу... У белай сукянёшцы, з чорным партфелем у руках... Бегла, нібыта даганяла веласіпедыста, які быў высака на гары...

Алёша аж здзівіўся, што запомніў ад таго часу чалавека на веласіпедзе. Гэтулькі гадоў прайшло...

Спускаліся ў лагчыну, пакінуўшы Горна злева, за шашой. Жыта перад лагчынай абрывалася, і далей у высокай траве была відаць вузкая дарога. Лагчына адгэтуль выводзіла да садоў — на ўсход, за садамі вяла полем у лагі, парослыя дробным ельнікам. З яе можна было лучыць за Жарамі аж пад выганчык у Венеру, а ўзяўшы ад садоў правей — выйсці вярсты за тры на шашу. Горна адгэтуль было вярсты дзве.

Лагчынай, якая гэтым месцам вузела — жыта над ёй стаяла высака, як дзе на беразе над ракой,— дарога, паварочваючы ўправа, вяла цераз поле на захад, туды, дзе сінеў лесам Найдорф. Недзе там, уперадзе, яна праходзіла ўдоўж шашы блізка ля логу, дзе раніцай Алёша ішоў з Трафімычам...

Дзе цяпер абоз і Трафімыч?

У лагчыне спераду, на дарозе ля самага жыта, заблішчала раптам, як усё роўна руль веласіпеда на сцежцы пад сонцам. Пасля здалося, што там веласіпедыст пераехаў з аднаго боку дарогі на другі — махнуўся цёмны цень. Было далёка — не разбярэш.

Алёша, адвярнуўшыся, зірнуў на Жаваранку. Той ішоў, паклаўшы цяжкія рукі зверху на аўтамат і скрывіўшы шыю — углядаўся цераз галовы ўперад на дарогу, але маўчаў. Не згледзеў?

У лагчыну бегла пад ветрам жыта; нагіналася да самай зямлі, тады кацілася назад, пакідаючы на полі бурыя ямы.

У лагчыну нагнала з поля, вясной у паводкі, пяску, трава расла на ім, як на купінах; ішлі цяжка, што па балоце,— Алёша аж нагнуў галаву. Калі падняў, убачыў, як зноў бліснула ўперадзе ля жыта, з гэтага боку, дзе ён ішоў. Ён лапнуў пальцамі за шурпаты рычажок ля курка — аўтамат быў пераведзены з адзіночнага стрэлу. Алёша азірнуўся на Жаваранку — той пераходзіў па пяску на яго, Алёшаў, бок, спяшаўся. Немцы па пяску ішлі павалі, апусціўшы галовы аж на грудзі. Малады астаўся зноў...

Падняўшыся вышэй з лагчыны, узышлі на цвёрдую дарогу. Жыта з гэтага боку, дзе ступаў Алёша, расло воддаль ад дарогі, метраў за дваццаць, густое, цёмнае...

У жыце Алёша і згледзеў нямецкую пілотку — махнулася з боку на бок... Ён тады адразу свіснуў, праз зубы, ціха, сам сабе, і сарваў з шыі аўтамат... Немцы на дарозе адразу сталі: як падымаліся па сцежцы адзін за адным — наперадзе паджары, ззаду малады,— так і стаялі ля жыта, павярнуўшыся да яго, Алёшы, што ля сцяны на двары ў Юлькі...

Калі да яго падбег Жаваранка і стаў побач, Алёша паказаў рукой у той бок, дзе згледзеў пілотку, і, падняўшы аўтамат, пайшоў туды, да жыта, чапляючыся чаравікамі за падбярозку.

Ля самага жыта ён убачыў немцаў: чатыры пілоткі... Пачуў, што раптам вянуць ногі... Ступаеш — і як хто цягне назад...

Ён паказаў немцам аўтаматам — устаць з зямлі... Яны, усе чацвёра, падняліся — ляжалі дагэтуль на жыватах — і селі. Тады ён адразу пайшоў да іх, як раніцай да тых, што, падняўшы рукі, стаялі на выганчыку. Але ў гэтых рукі былі апушчаны на зямлю, і ён пачуў, што яго хапіла калючым холадам за спіну, усё роўна як на балоце, калі раптам згледзіш гадзюку... Ён яшчэ раз паказаў ім аўтаматам, каб яны ўсталі з зямлі і паднялі рукі...

Яны сталі падымацца памалу-памалу, і ён убачыў, што разам з рукамі ў іх падымаюцца чорныя кароценькія аўтаматы...

Закрычаў раптам Жаваранка...

Алёшу здалося, што гэта маці закрычала дома ў гародзе, ціснучыся да каня, а ў яго, Алёшы, у руках акучнік з вострымі ручкамі...

Ён яшчэ справіўся націснуць на курок — з усёй сілы,— але стрэлу свайго не пачуў: затрашчала раптам уперадзе ў жыце і ззаду за плячыма на дарозе — страляў, мусіць, Жаваранка...

Бу-бу-бу...— застукаў у жыце збоку ля чатырох немцаў чорны ручны кулямёт, Алёша згледзеў яго — якраз такі, як на фатаграфіях, што асталіся ў Юлькі на пяску ля ганка... Убачыў, як там устаюць з зямлі немцы — іх поўна жыта,— і толькі цяпер пачуў, што яго ўдарыла ў жывот... Як конь капытом... Заняло дыхаць... Ён не хацеў падаць на зямлю і, схапіўшыся рукамі за жывот, закруціўся памалу на месцы... Убачыў яшчэ,

як падаюць немцы, тыя, што стаялі адзін ля аднаго на дарозе... Выстаўляюць уперад рукі накрыж, як засланяючыся, і падаюць поперак дарогі ў траву... Перагнуўся, як зламаўшыся пасярод, паджары і ўпаў недзе пад сябе... Двое ў акулярах ляжалі на траве — тварам угару адзін ля аднаго... Астатніх ён не бачыў; толькі малады яшчэ, з шыяй, што ў курчаці, кратаўся на дарозе, як поўз угару, каб дастаць пілотку, якая ляжала ўперадзе на пяску ля яго рукі, і не мог...

«Будзеш зяцем...» — зарагаталі на двары ў Юлькі грузчыкі... Заблішчаў белы снег, і на ім запырскалі ад сонца іскры... Закруцілася ў вачах жыта, і пабегла сцежкай ля яго Альдзя. Даганяе веласіпедыста... Пасля яе падхапіў за руку партызан у кубанцы з шырокімі чырвонымі палосамі накрыж — і яны пабеглі ўдваіх пасекай ля ям пад Пагурак... Пераскокваюць цераз пні ў цемнаце, і партызан у кубанцы з шырокімі палосамі накрыж моцна сціснуў яе за руку — за пальцы... Недзе ўперадзе ля іх свяціў кулямёт — доўгім вострым полымем...

Задыміла ў хаце над сталом лямпа, і маці дыхнула ў шкелку — патушыла агонь...

— Гэта не тыя, сын, што на Вялейку ішлі... Матылі ў гэтых на касках...

Маці раскінула рукі крыжам, каб схаваць сабой і Сібірака, і яго, Алёшу...

— Яхрэм...— паклікаў ён яшчэ Жаваранку і пачуў на зямлі, што ўпаў жыватом на аўтамат — на дыск, як на камень...

— На зямлю! Хлапец, маць тваю так!..— закрычаў Жаваранка і як трымаў аўтамат у дзве рукі нізка ля калень, так і даў доўгую чаргу па чатырох немцах ля жыта. Убачыў, як падаюць на дарогу немцы, гэтыя сямёра, якіх яны вялі... Падумаў: як усё роўна спачатку з жыта білі па немцах, а пасля па Алёшу, бо той усё яшчэ стаяў страляючы... Пачуў ужо на зямлі, як сыпанула пяском у вочы і шпурнула травой, кароткай, вырванай з карэннем... Ударыла ў паясніцу — у балючае ўжо месца і вышэй, у плячо...

Упаў на зямлю Алёша і больш не страляў. Доўга сакатаў у жыце ручны нямецкі кулямёт, пасля аціх, і адтуль

у лагчыну хлынулі, падняўшыся, немцы, блізка адзін ля аднаго — табуном, як авечкі. У касках, з аўтаматамі, з ручнымі кулямётамі ў руках.

Жаваранка падумаў, што немцы, выходзячы з акружэння, ірвуцца на Маладзечна, як і тыя сямёра, якія беглі раніцай у вёску... Іх тут поўна поле... Падышоўшы пад Найдорф і пачуўшы, што там танкі, яны павярнулі пад Жары. Чакалі, відаць, цемнаты, а можа, і днём хацелі ціха прайсці да Віліі, пад Караліна, а адтуль павярнуць на Маладзечна, але, нарабіўшы стрэлу, выдалі сябе, не маглі больш сядзець у жыце і хлынулі праз лагчыну...

Дарогу яны перабягалі далей, абыходзячы пабітых немцаў, і Жаваранка пачаў адпаўзаць назад. Упіраўся рукамі ў зямлю, адпіхваючы сябе... Чуў, як востра баліць у крыжы і зверху ўся спіна. Убачыў на руках, на пальцах, кроў. Падняў рукі — кроў цякла з рукава, густа, аж капала на траву. Падумаў, што паранены і не ведае куды.

Адпоўзшы назад, уваліўся ў баразну ля дарогі. Барозны на павароце былі пааралы глыбака, да жоўтага пяску, і ён ляжаў цяпер, як у акопе.

Яго згледзелі. Секанулі кораценька з аўтамата. Над галавой зафыркалі, што вераб'і, зрэзаныя каласы; апяклі шчаку асцём, як прыскам.

Ён зірнуў угару на жыта... Каласы краталіся ад куль і ад ветру. Жыта тут адкрасавала, пачало налівацца; на каласах хоць дзе яшчэ жаўцелі вусікі і поўзалі зялёныя блошкі. Поўзаюць, тады густа замітусяцца ў вачах, засцілаючы свет... Не бачыш...

Калі ён доўга глядзеў на жыта, каласы пачыналі расці ў вачах, рабіцца вялікімі і ісці прама на яго...

Немцы!..

Засцілае вочы зялёная машка, круціцца ў галаве. Рукі не падымаюць аўтамат. Зрабіліся мокрыя, слізкія, нібыта ён на ферме памачыў іх у чырвоную ад гліны ваду — у вядро...

З пальцаў на руцэ яшчэ горш пацякла кроў, капаючы на белае каменне на зямлі і на зялёны дурнап'ян. Забалела ўсё левае плячо, вострай рэззю, не павярнуць.

Добра, што цэлая правая рука...

Немцы бягуць цераз дарогу без сканчонага, хаваючыся за лагчынай у жыце — яно робіцца цёмнае, нібы перамешанае з зямлёй.

Калі яны пачынаюць бегчы, павярнуўшы на яго, ён меціцца і страляе — кораценька, у два-тры патроны. Бачыць адразу, як упаў немец — бег ужо зусім блізка,— пастаяў, пасля асунуўся на зямлю. У пілотцы, чырвоны твар, відаць, блішчыць ад поту...

Здалося, гэта ў Юлькі на двары пад варыўнёй абваліўся на траву малады немец з доўгай ценкай курынай шыяй. З голаду...

«Можа б, я ім бульбы вынесла...» — хлябешча блізка ўперадзе аўтамат, і свішчуць над галавой кулі.

Немцы бягуць і бягуць цераз дарогу. Блішчаць ад сонца каскі на галовах, расхінаюцца фрэнчы, маленькія чорныя аўтаматы чапляюцца за жыта, згінаючы яго, круцячы і рвучы з зямлі з коранем. Грукаюць па зямлі цяжкія боты з шырокімі халявамі — відаць з-пад іх вышараваныя аб пясок белыя, як сярэбраныя, падковы і цвікі — шырокімі плешкамі.

Цяжэе рука, не можа падняць аўтамат... Каб націснуць на курок, трэба сціскаць зубы ад болю...

Ён зноў страляе адзіночнымі, і зноў яму сыпле ў вочы калючы пясок. На дарозе перад вачыма ўзнімаецца пыл...

У баразне яго не могуць дастаць. Баразна ля самай дарогі, глыбокая, у калена. Ён некалі сам араў такія барозны на полі ў канцы, каб з загонаў сцякала вада,— ішоў два разы з плугам, дастаючы наверх жоўты пясок з белым каменнем.

Зверху з дарогі ў баразну звісае белая дзяцельніца — грыўкай. Чуваць, як колецца ў рукі асот — вырас далёка ад вёскі. З баразны відаць боты з шырокімі халявамі... Калі яны зноў пачынаюць бегчы з жыта на яго, ён, спружыўшыся, падымае галаву і ловіць на мушку бліскучыя спронжкі на дзягах — на поясе... Націскае на курок з усёй сілы. Трасецца на зямлі аўтамат, трасуцца бліскучыя спронжкі ўперадзе на дарозе... І баліць плячо... Боль паўзе па ўсёй спіне, вышэй і вышэй, сціскаючы за карак, як абцугамі...

Немцы бягуць і бягуць, нібы і не чуюць яго аўтамата. Цяпер яны грукаюць нагамі вышэй на гары, пад шашу,– перабягаюць лагчыну далей, пад Найдорф, паварочваючы адразу ў лес пад Вілію...

Ён тады падымаецца вышэй, хоча падняць і аўтамат, але не даюць плечы... Бачыць, што немцы зноў бягуць на яго. Ён заступіў ім дарогу. Адзін – цэлай часці, якая прарвалася праз Плешчаніцы і далёка прайшла ўжо ад іх – вёрст з трыццаць...

Канчаюцца патроны... Ён зноў падымаецца на руках, каб адпаўзці баразной назад, і зноў на яго бягуць, страляючы, немцы.

Ён тады націскаў і націскаў на курок, пакуль не перастаў трасціся аўтамат...

Упёршыся правай рукой у зямлю, ён зноў пачаў адпаўзаць баразной назад, у лагчыну...

Наўскасяк ад яго на той бок дарогі грукнула аб зямлю граната з доўгай драўлянай ручкай. Ляжала зусім блізка – з ручкі нават быў відаць шэры шнурок, як слівень з нары...

З дарогі ў вочы сыпанула толькі сухім гарачым пяском – граната была без рубашкі.

Зрабілася на мінуту ціха... Звінелі толькі ад выбуху ў вушах ценка тэлефонныя правады, як дзе далёка... Пасля зноў задугалі па дарозе ногі, зашасталі па зялёнай траве і па жыце. Шах, шах... Чвяк... Як па чым мокрым.

...Гэта Кланя на ферме месіць нагамі ў яме на дне гліну. Згорбілася, ступае і ступае – хоча вылезці з ямы на дзядзінец і ніяк не можа. Пасля падае яму гліну рыдлёўкай на стол. Грук... Жалезная рыдлёўка стукае аб дзверы са свірна, пакладзеныя высака на ўбітыя калкі. Пад дзвярыма бразгае знізу кручок...

Цераз дарогу ў жыта пад лес бягуць усё яшчэ немцы...

...Зноў грукае рыдлёўка. Дома, на двары, ля хлява... Гэта ён, Жаваранка, робіць ля хлява на зямлі печ – кладзе цагліну на цагліну. Высака, уровень з хлявом...

Абрываецца печ, і цэгла падае пад хлеў, разлятаецца на паўцагелкі, і яны коцяцца ў дзверы аж на праціўню... Перад

вачыма на двары ляжыць адна рыдлёўка з жоўтай драўлянай ручкай, як нямецкая граната...

– Валодзя!.. Вылазь з гразі! – гэта Кланя кліча хлапца на ферме ад студні...

– Пальку дай... Дай пальку...– плача Антунінка ў хляве на памосце, на сене.– Ты мой тата, і ты мяне любіш...

Адплюшчыўшы вочы, ён убачыў неба – белую шырокую паласу. Неба было высокае, як і тады над Пагуркам, калі ён ляжаў у заслоне. Пачуў раптам, як сакоча густа кулямёт, усё роўна як не адзін, недзе ля Найдорфа, пад самым лесам. Пачакаўшы, там загудзела; пасля залязгала жалеза...

Калолася ў шчаку трава ў баразне, як леташняе сена ноччу ў хляве. Ён падняў галаву – пачуў, што можа яшчэ падняцца сам. Рэзала ў паясніцы і вышэй, у грудзях – яны былі ўсе мокрыя і ліпкія,– і аднялося зусім левае плячо.

Аўтамат быў цяжкі, што каса ў густой траве, і ён чуць падцягнуў яго да сябе.

Круга яго краталася ад ветру жыта. Высокае – каласы аж у неба. Здалося, што на зямлі ўсюды адны толькі каласы... І бразгат жалеза...

Ён падумаў, што ў Найдорфе ідзе бой: не аціхаюць з двух бакоў кулямёты і ракочуць танкі...

Зачапіўшыся рукой за траву – за грыўку дзяцельніцы ўгары над баразной,– ён падцягнуў сябе бліжэй да дарогі.

Немцы па дарозе больш не беглі; ён убачыў, што яна ўся здрабежана нагамі. Ад яе пахла пылам; і калі ён хапаўся за траву – і трава пахла пылам, горка і суха, як палыном.

На дарозе было ціха, і ён выпаўз на яе з баразны. Падумаў толькі цяпер, што рана ззаду на плячах – не паглядзіш і не завяжаш... Што трэба ісці, падняцца і ісці ў Горна, бо, лежачы, сцячэш крывёю...

Пачуў, што не можа ўстаць, не сагнецца ў крыжы – ляжыць, як пад бервяном.

Ён ляжаў, слухаючы, як разгараецца бой у Найдорфе і як недзе блізка ракочуць танкі.

Каб толькі падняцца... Здаецца, пайшоў бы...

Ён апёрся аб цвёрдую дарогу правай рукой – ля рукі быў абкручаны ў два разы рэмень аўтамата,– павярнуўся на балючы бок, каб падцягнуць уперад, сагнуўшы ў калене, нагу, і зноў бразнуўся грудзьмі на дарогу: разанула ў паясніцы і схапілі колькі – з бакоў... Пачуў, які ён зрабіўся цяжкі і якая цвёрдая зямля...

Ляжаў, сцяўшы зубы ад болю, і глядзеў цераз дарогу ў жыта. Здрабежанае нагамі, яно ўставала з зямлі: трашчала спалавелым сцяблом, як у агні, і падымалася – само. З ветрам запахла цёплым, нагрэтым на сонцы маладым зернем...

Спружыўшыся, як і перш, ён падцягнуў пад сябе з натугай адну, пасля другую нагу, апёрся рукой аб зямлю і стаў на калені. Аддыхаўшыся, падняў аўтамат, паставіў ствалом уніз і, узваліўшыся на яго грудзьмі, пачаў памалу падымацца на ногі. Падняўшыся, расставіў ногі і ўхапіўся правай рукой за прыклад, сцяўшы яго ў пальцах – дрыжала рука і дрыжаў прыклад.

Хацеў адразу ўбачыць Алёшу, але яго не было відаць – ляжаў, мусіць, ззаду, вышэй на горцы... Пасля ён згледзеў немца, таго, старога, у вялікай пілотцы, што на двары ў Юлькі загаварыў з ім пра Найдорф. Немец ляжаў, падагнуўшы галаву пад сябе, напроці – на той бок дарогі ў жыце.

У руцэ ў яго быў сціснуты Алёшаў аўтамат – ля самага дыска, і ляжаў той галавой да шашы, адкуль ішлі эсэсаўцы. На пяску на дарозе ля яго блішчалі на сонцы рэдкія жоўтыя гільзы...

Жаваранка падумаў на міг, што ўсё можа быць, што немец у вялікай пілотцы, падпоўзшы, забраў Алёшаў аўтамат і адстрэльваўся ад эсэсаўцаў разам з ім, Жаваранкам... Толькі ён не чуў...

У лагчыне лязгалі гусеніцамі танкі – ішлі па ўсім полі, па жыце, сюды, да садоў і да шашы, з Найдорфа...

Ён стаяў на дарозе, апёршыся на аўтамат, і чуў: доўга не пастаіць. Убачыў уперадзе Найдорф – сіні далёкі лес... Нагнуўся ў той бок і слухаў, як там ідзе бой. Танкі білі з гармат. Відаць, эсэсаўцы рваліся туды і з шашы праз Горна...

«Сваё на зямлі трэба паваяваць... Рукі свярбяць дагэтуль, што тады не секануў па немцах, калі вёз гарох ад Рабога Калодзежа. І ў тых на касках былі белыя плямы – чарапы...»

Угары, у бок Плешчаніц, над самай галавой, здаецца – зачэпіцца на полі ля шашы за каласы, праляцеў «дуглас» – павёз раненых.

Жаваранка чуў, як пад нагамі круціцца зямля: шэрая, з бурымі плямамі на полі, на жыце, і думаў, што выжыве... І цяпер выжыве, не можа быць... Як і тады пасля міны на пасецы ля Пагурка... Бо сюды падымаюцца з лагчыны ад Найдорфа танкі. Ідуць па ўсім жыце да шашы, адкуль нядаўна хлынулі эсэсаўцы...

Ён павярнуўся да іх і ўбачыў збоку на дарозе немцаў – шасцёх, тых, якіх гналі з Венеры. Воддаль іх ляжаў ля дарогі на траве Алёша. За ім на зямлі ў жыце відаць былі каскі з белымі плямамі – блішчалі цьмяна, што каменне.

Горача зрабілася ў грудзях, як ад агню... Ён кашлянуў. З рота пайшла кроў, нібы прарвалася адкуль. Здалося – салёная, аж горкая...

Ён, апёршыся рукой на аўтамат, ступіў да Алёшы, і ў яго папаўзла з-пад ног зямля – як праслізнуўся на мокрай гліне на дзядзінцы ля фермы... Падаючы, убачыў блізка ў лагчыне танкі...

«Нашы... Такія ішлі праз Пячное...» – яшчэ пазнаў ён і грукнуўся ніц на дарогу, у густы і горкі, як палын, пыл. Здалося, паляцеў галавой у яму на ферме ад стала з глінай...

Бразнуў парожнім дыскам аб цвёрдую сцежку аўтамат...

Ён пачуў яшчэ пасля, як яго паднялі і паклалі, мусіць, на танк – усё роўна што на ферме ля ямы на стол. Здалося – высака-высака ад зямлі...

На ферме ў яме ля кароўніка з рыдлёўкай у руках асталася Кланя. Недзе далёка, як на краі свету...

– Эх вы, героі...– клікала яна з ямы дзяцей.

Закалыхалася над галавой белая паласа неба, загудзелі правады, як дома зімой ля хаты, і, абарваўшыся, сціхлі...

XI

Сонца вісела ў канцы Венеры, нізка, над самым лесам. Вялікае, чырвонае; перад ім, калі глядзець, дрыжаў дробны жоўты пыл, слепячы вочы.

Мякчэла летняя сухая духата; чуваць было, як у вячэрняй скупой вільгаці нясе гарам — недзе гарэў торф.

За Жарамі, у бок Найдорфа, грукала і грукала; пачалося, калі сонца схілілася на адвячорак, і не сціхала.

За спаленым мостам па дарозе з Венеры ішла з подбегам Кланя, спатыкаючыся і задзіраючы галаву, каб убачыць далёкі сіні лес ля Найдорфа, дзе грукала, як нядаўна на Дзвінасе...

На руках у яе, ашчапіўшы за шыю, калыхалася маленькая Антунінка; забягаючы наперад, скакаў па пяску Валодзя — бег пераймаць бацьку.

Пад нагамі на дарозе пылілася сухая, патрэсканая і цвёрдая, як цэгла, зямля...

1975